

MANNEN
VAN
BETEEKENIS

IN
ONZE DAGEN.

~~~~~  
MET PORTRETTEN.  
~~~~~


HAARLEM,
KRUSEMAN & TJEENK WILLINK.
1875.

I N H O U D.

Johan Rudolph Thorbecke. <i>Met portret</i>	Blz. 1
Bijlage. Geschriften van Mr. J. R. Thorbecke.....	„ 25
Sir Edwin Landseer.....	„ 28
Francisco Serrano Y Dominguez, Hertog de la Torre. <i>Met portret</i>	„ 33
David Friedrich Strauss... <i>Met portret</i>	„ 57
Fritz Reuter.....	„ 139
Bisschop Reinkens.....	„ 183
Don Carlos.....	„ 233
Alessandro Manzoni.....	„ 265
Friedrich von Raumer....	„ 329
Johannes Bosscha.....	„ 355

THORBECKE.

JOHAN RUDOLPH THORBECKE.

Nederland heeft het feest der vijftwintigjarige regeering van zijn grondwettigen Koning Willem III gevierd. Het heeft daarbij herdacht een tijdperk van rust, voorspoed en ontwikkeling onder het wijs bestuur van een Vorst uit een door vele opvolgende geslachten geliefd Vorstenhuis, van wien het onderzonden heeft dat hij zijn volk bemint, en van wien het weet dat hij desgevorderd alles voor zijn volk over heeft. Nederland heeft inderdaad feest gevierd, omdat het zich onder die regeering waarlijk gelukkig gevoeld heeft. Waarlijk gelukkig, — want waarlijk vrij; eene vrijheid door wezenlijke waarborgen beschermd. Immers daar is in Nederland plaats voor eene volledige ontwikkeling van staatkundig leven, dat wil zeggen, van een zoo wenschelijk gevoel van verantwoordelijkheid bij de individuen voor den gang van 's lands zaken; maar tevens schenken 's lands instellingen krachtige waarborgen tegen verwarring en regeeringloosheid; tegen het gevaarlijke "zooveel hoofden, zooveel zinnen"; hiertegen, dat niet alle belangen tot hun recht komen, maar alleen de sterkste, alleen die der menigte zegevieren. Eene onafhankelijke Rechterlijke Macht; eene Wetgevende Macht door den Koning met de natie gedeeld; eene geëerde Uitvoerende Macht,

onder voorlichting van verantwoordelijke Ministers, berustende bij een onschendbaren Koning, — de verpersoonlijking van alle belangen en krachten des lands, de sluitsteen van het staatsgewelf. Eere den Vorst, die gedurende vijf-en-twintig jaren deze bij uitstek schoone taak begrepen en haar naar eisch volvoerd heeft!

Maar eere ook aan hen, aan wie wij deze staatsregeling danken. Onder deze in de eerste plaats eere den man, aan wiens levensgeschiedenis wij, niet te vroeg, eenige bladzijden wenschen te wijden.

De tijd om Thorbecke's levensgeschiedenis te schrijven is nog niet gekomen. Dit gezegde, dat ongetwijfeld reeds afgezaagd begint te worden, heeft echter tot heden nog niets van zijne waarheid verloren; want Thorbecke leeft nog. Niet in dien zin alleen, waarin hij zal blijven leven zoolang men in zijne levensgeschiedenis belang zal stellen; maar ook in dezen, dat zijne persoonlijkheid nog werkdadig optreedt; dat zijn naam nog niet heeft opgehouden tot zekere hoogte eene leus te zijn. Onder de levenden heeft Thorbecke nog zeer vele persoonlijke, zeer subjectief oordeelende vrienden en vijanden, en indien men er zich toe zette om Thorbecke's aanleg en ontwikkelingsgeschiedenis; zijne drijfveeren en bedoelingen; de verschillende phasen van zijn staatkundig leven; den invloed dien hij op zijn tijd heeft uitgeoefend, en wat Nederland hem te danken of wellicht te verwijten heeft, nauwgezet te ontleden en streng objectief te boek te stellen, — zulk een werk zou, ook indien het tot zekere hoogte slaagde, ongetwijfeld aan vrienden en vijanden beiden veel ergerenis, en niet onwaarschijnlijk tot eene reeks van strijdschriften aanleiding geven.

Maar voor hen die het doel der "Mannen van Beteekenis" begrijpen, moet het duidelijk zijn dat deze bezwaren voor den schrijver dezer bladen goeddeels wegvallen. De levensloop en de daden der mannen die in onzen tijd in het eerste gelid staan of gestaan hebben, worden hier eenvoudig te boek gesteld, niet

zoozeer met het doel om tot navolging van hun streven op te wekken, of om hunne leer te prediken; ook niet om voor den lateren geschiedschrijver eene bron te bereiden; maar alleen om den bescheiden weetlust van den tijdgenoot te bevredigen. Op dezen grondslag durven wij "aan den weg timmeren" door eene levensgeschiedenis van Thorbecke te schrijven.

Johan Rudolph Thorbecke werd den 15den Januari 1798 te Zwolle uit weinig vermogende ouders geboren. Van zijne jeugd af schijnt hem een echte studiezin bezielde te hebben, en schitterend was dan ook zijn academische loopbaan; dien hij in 1815 aan het Athenaeum Illustre te Amsterdam aanving, in 1817 te Leiden voortzette, en aldaar in 1820 besloot met zijne promotie in de letteren, na verdediging van een proefschrift over Asinius Pollio. Minder dan voor de meesten mocht deze dissertatie voor Thorbecke een proefschrift heeten, want reeds twee malen had hij zich door de beantwoording van prijsvragen gouden medailles verworven; de eerste maal had zijn opstel tot titel: "*De principio philosophiae moralis secundum Ciceronem*"; de tweede maal handelde het: "*De eo quod in dogmaticis oppugnandis, inter Academicos et scepticos interfuit.*" Wegens de beantwoording van deze prijsvraag verwierf ook Groen van Prinsterer gelijke onderscheiding als aan Thorbecke, die toenmaals candidaat was, te beurt viel.

Spoedig na zijne promotie werd hem op voordracht van Curatoren der Leidsche hoogeschool, en op voorspraak vooral van Joan Melchior Kemper, door de Regeering tot het doen eener wetenschappelijke reis naar de voornaamste hoogeschoolen en bibliotheken van Duitschland, bijzonder de Göttingsche, voor den tijd van één jaar verleend eene toelage van f 1200. Heeren Curatoren gewaagden in hun schrijven aan Thorbecke, waarin zij hem deze beschikking bekend maakten, van geene bepaling of verplichting hoegenaamd, maar stelden in hem, naar zij

schreven, het volkomen vertrouwen, dat hij alle krachten zou aanwenden om deze reis, zoowel voor hem zelve in het bijzonder als voor de wetenschappelijke wereld in het algemeen, op de meest mogelijke wijze voordeelig te doen zijn. Als vrucht dezer reis is in de bibliotheek te Leiden een manuscript voorhanden, getiteld: *Conspectus Catalogi systematici Bibliothecae Gothensis librorum qui ad historiam litterariam pertinent, manu J. R. Thorbeckii.*

Reeds in het volgende jaar, in 1822, kwam hij, nadat aanden Hoogleraar van de Wijnperse emeritaat verleend was, voor een professoraat te Leiden in aanmerking, maar werd zijn mededinger J. Nieuwenhuis, hoogleraar te Deventer, benoemd. Deze achterstelling werd door sommigen eenvoudig toegeschreven aan de omstandigheid dat Nieuwenhuis oudere brieven had, maar door anderen hieraan geweten, dat Thorbecke te zeer de nieuwereationalistische Duitsche wijsbegeerte zou zijn toegedaan geweest. De heer de Bosch Kemper wijst, in de Letterkundige Aanteekeningen van zijn werk: "Geschiedenis van Nederland na 1830", tot wederlegging dezer laatste bewering, op Thorbecke's in 1824 te Göttingen, waar hij zich als privaat-docent gevestigd had, verschenen geschrift: *Ueber das Wesen und den organischen Charakter der Geschichte; ein Schreiben an Herrn Hofrath K. G. Eichhorn, in Göttingen.* Gedurende zijn verblijf in Göttingen werkte hij als beoordeelaar aan de *Göttinger gelehrter Anzeiger* mede, maar reeds spoedig kwam hieraan een einde, daar hij in 1824 naar Nederland terugkeerde, alwaar in 1825 van zijne hand, maar zonder zijn naam "Bedenkingen aangaande het Recht en den Staat" het licht zagen, geschreven naar aanleiding van Kinkers brieven over Bilderdijk's Natuurrecht, en ter beoordeeling van beiden. In 1825 werd hij benoemd tot buitengewoon hoogleraar in de Staats-Wetenschappen te Gent, en aanvaardde hij dat ambt met eene redevoering, handelende

over "het onderwerp der geschiedkundig-staatkundige wetenschappen." Behalve zijne academische lessen, hield hij gedurende de eerstvolgende jaren ook voordrachten in de hoofdstad over staatkunde, geschiedenis, statistiek en staathuishoudkunde, en in 1829 gaf hij een geschrift uit "over het bestuur van het onderwijs." Ook komen in de door Bake, Geel, Hamaker en Peerlkamp uitgegeven *Bibliotheca Critica* uit dezen tijd van Thorbecke's hand verscheidene recensien van geschiedkundige en andere geleerde werken voor.

Belgie's omwenteling deed Thorbecke in 1831 als hoogleeraar in de rechten naar Leiden verplaatst worden, alwaar hij, behalve in de genoemde vakken, onderwijs gaf in de geschiedenis van het Romeinsche Recht en het Handelsrecht, de constitutioneele geschiedenis, de geschiedenis der wetgeving in Nederland, het Administratief Recht en de uitlegging der Grondwet.

Een van Thorbecke's Leidsche leerlingen, Mr. W. C. D. Olivier, heeft, kort na Thorbecke's dood, in een geschrift, getiteld: Herinneringen aan Mr. J. R. Thorbecke, diens beeld als mensch met al de piëteit van een dankbaar en bewonderend leerling en vriend geschetst. Hij teekent eerst den hoogleeraar Thorbecke op het college, het examen en de promotie, als een gestreng en in zekeren zin veeleischend docent, maar die er zich zorgvuldig voor wachte om zijne leerlingen door den glans zijner eigene geleerdheid te verblinden; bij wien het op den voorgrond stond zijne leerlingen te leeren denken en werken, en wiens geheele methode daarop gericht was; als een uitstekend examinerator, die aan een kwartier uurs genoeg had om de diepten en ondiepten der kennis van den patient te pellen; als een voorbeeldig promotor, die er op gesteld was dat men eene dissertatie schreef, en die daarbij uitmuntende werken gaf, maar de zelfstandigheid van den dissertatie-schrijver verbiedigde en aanmoedigde; die, als de groote dag der promotie gekomen was, daaraan eene plechtig-

heid wist hij te zetten, en, vooral waar het een geliefkoosd leerling gold, een enkel kernachtig en hartelijk woord van gelukwensching wist te spreken, waardoor die dag en die gebeurtenis voor goed onvergetelijk werden. Maar daar tegenover teekent hij Thorbecke ook als gelukkig en liefhebbend echtgenoot en vader; als gul gastheer en hartelijk vriend; als man van phantasie, van enthousiasme en smaak, die de poëzie van het leven genoot; "die de natuur zag met het oog van den landschapschilder"; die de zee liefhad en eene soort van minachting koesterde voor dezulken, wie het aanschouwen der zee koud liet; als een kenner en zelfs grondig theoreticus op het gebied van alle schoone kunsten; als iemand die een diepen afkeer had van het brutale materialisme, maar daarentegen een diepen eerbied voor het onstoffijke en geestelijke; die zich over theologische twistpunten nooit uitliet, maar slechts enkele malen door eene korte opmerking blijk gaf niet te behooren tot dezulken, die alleen voor waarheid houden wat waargenomen en door waarneming verklaard en bewezen worden kan. In één woord, als een geheel ander mensch dan de stugge, stroeve, in zich zelf opgesloten Thorbecke, van wien de legende verhaalde. "Niet al zijne leerlingen, dus besluit de heer Olivier dit gedeelte van zijn geschrift, beschouwden en waardeerden Thorbecke gelijk wij, die hem van nabij kenden. Er was ook toen, aan de academie reeds, eene Thorbeckiaansche partij en eene anti-Thorbeckiaansche. Er waren er die hem haatten met een doodelijken haat. En dit was te begrijpen. Men moest zeer vóór Thorbecke zijn of zeer tegen hem. Een zoo scherp karakter laat geene middentermen toe. Had men eens, door fouten van gedrag of karakter, zijne antipathie opgewekt, dan zekerlijk was Thorbecke een onverzettelijk en onverbiddelijk tegenstander; dán was hij de stugge, stroeve, de in zich zelf opgesloten Thorbecke der legende. Thorbecke bukte noch boog; het was dus de tegenpartij, die genoodzaakt was te bukken en te buigen, en

men begrijpt met hoeveel wrok en wrevel, met hoeveel wraakzuchtige voornemens voor de toekomst dit gepaard ging. Er waren er, die hem als student een levenslangen haat zwoeren, en die hun eed nooit vergeten hebben”¹.

De strijd met België is de aanleiding geweest, die den hoogleeraar in de staatswetenschappen Thorbecke voor het eerst den voet in het staatkundig strijdperk deed zetten. In September en in December van dat jaar gaf hij, zonder zijn naam, twee vlugschriften in het licht, getiteld: “Een woord in het belang van Europa bij het voorstel der scheiding tusschen België en Holland”, en “Over de erkenning der onafhankelijkheid van België”. In die geschriften werd de handhaving van de eenheid der Nederlanden met nadruk bepleit, even als in een in 1831 verschenen stuk, getiteld: “Over de verandering van het algemeen statenstelsel van Europa sedert de Fransche omwenteling.” De vervolgingen tegen de Afscheidenen in 1837, en Groen van Prinsterer's brochure “De maatregelen tegen de Afscheidenen aan het staatsrecht getoetst”, gaven den heer Thorbecke stof tot een aantal ongeteekende artikelen in het ministerieele *Journal de la Haye*, waarin hij de Regeering tegen de anti-revolutionairen verdedigde. In 1839 eindelijk verscheen de eerste uitgaaf van het werk, dat het uitgangspunt van Thorbecke's staatsmansleven kan

¹ Volgens den heer de Bosch Kemper (Geschiedenis van Nederland na 1830, Letterkundige Aanteekeningen) lichten de Herinneringen door Mr. W. C. D. Olivier uitgegeven niet alleen Thorbecke's huiselijk, maar wel degelijk ook zijn staatkundig leven toe. “Zijn kruidewijn en zijne wetsontwerpen waren in zijne oogen onovertreffelijk; hij imponneerde zoowel aan de theetafel als op het staatstooneel. Met poëtische liefde had hij het schoone Vereenigd Koninkrijk vóór 1830 lief, niet minder dan de groot-sche waterwerken van 1849. Hij had in den kring van het akademie-leven zoowel als in het staatsleven zijne antipathieën en sympathieën, en wekte ze bij anderen op.

genoemd worden. Het was getiteld "Aanteekeningen op de Grondwet", en werd in 1840 gevolgd door eene "Proeve van eene herziene Grondwet".¹ Reeds dadelijk had hij waarschijnlijk hieraan in 1840 zijn benoeming door de Provinciale Staten van Zuid-Holland tot lid der dubbele Kamer te danken, die was samengeroepen voor de wegens de afscheiding van België noodzakelijke Grondwets-herziening, welke bij de Wet van 4 September van hetzelfde jaar haar beslag kreeg. Thorbecke's pogingen om die herziening ruimer te doen zijn dan zij was voorgedragen, mislukten, en op enkele uitzonderingen na bestond zij uitsluitend uit de wijzigingen welke België's afscheiding geboden. De dubbele Kamer werd, toen hare taak volbracht was, natuurlijk ontbonden, en Thorbecke keerde naar den professoralen kathedraal terug en gaf, in 1841 en 1843, in twee deelen eene herziene uitgaaf zijner Aanteekeningen in het licht.

Maar reeds in 1844 werd Thorbecke door de Provinciale Staten van Zuid-Holland op nieuw naar de Tweede Kamer afgevaardigd. Intusschen had Koning Willem I geabdiceerd; had Koning Willem II zich van gematigd liberale raadsliden omgeven, en had de "gedwongen leening" van van Hall het land uit de financiële verlegenheid gered. De tijd voor hervorming van den staatsvorm scheen daar te zijn, en in het Adres van Antwoord op de Troonrede, waarmede de zitting der Vertegenwoordiging van 1844 geopend werd, kwam de wensch voor, "dat de dagen van kalmte

¹ Thorbecke behield daarin de benoeming van de leden der Eerste Kamer zooals de Grondwet van 1815 die bepaalde, namelijk door den Koning en voor het leven uit hen, "die door diensten aan den Staat bewezen, door hunne geboorte en gegoedheid onder de aanzienlijksten van den lande behoorden", en den vollen ouderdom van 40 jaren hadden bereikt. Evenzeer wilde hij de benoeming der leden van de Tweede Kamer door de Provinciale Staten, de samenstelling van de Provinciale Staten uit de Ridder-schappen, enz. gehandhaafd zien.

en orde mochten gebruikt worden tot eene tijdige herziening en verbetering onzer grondwettige instellingen." Een voorstel "tot verandering en bijvoeging" werd al spoedig door de bekende negen leden gedaan. Het waren Thorbecke, en verder, zooals Mr. S. Vissering ze in zijne den 3^{den} November 1873 te Amsterdam uitgesprokene feestrede opsomt: "de kundige en bescheiden Anemaet; van Heemstra, de degelijke Fries; de brave, moedige L. D. Storm; de Kempenaar, de welsprekende; van Dam van Isselt, de vurige; Luzac, de gemoedelijke; Rechteren, de edele; de wakkere Bernd Wichers, de eenige die ons heden nog is overgebleven van het schitterend negental".

Het voorstel werd echter verworpen, en Thorbecke werd in het volgend jaar, waarschijnlijk omdat het voorstel veel verder ging dan zijn "Proeve" in 1840, door de Provinciale Staten van Zuid-Holland niet herkozen. Intusschen was een krachtige stoot gegeven tot de herziening, die echter eerst in 1848 tot stand kwam. Den 17^{den} Maart van dat jaar werd Thorbecke benoemd in de Staatscommissie, die hare taak, om den Koning een volledig ontwerp van Grondwets-herziening aan te bieden, vervulde, en dit ontwerp ontving, met geringe wijziging, de goedkeuring van Vertegenwoordiging en Kroon. Niettemin had hij geen zitting in het eerste na het tot stand komen dier herziening opgetreden Ministerie Donker Curtius-de Kempenaar, maar den 31sten October 1849 droeg Koning Willem III aan Thorbecke de vorming van een Ministerie op. Dit Ministerie, waarin Thorbecke Minister van Binnenlandsche Zaken was, heeft de Kieswet, de Provinciale wet en de Gemeentewet tot stand gebracht, en is den 19^{den} April 1853 ten gevolge der "April-beweging" gevallen.

Men herinnert zich de geschiedenis dier beweging. Het gold de instelling van Roomsche-Katholieke bisdommen, de invoering eener Pauselijke hiërarchie, door eene Pauselijke Bul afgekondigd. Dit verwekte bij de natie groote ergernis, die zich in tal van

petitiën lucht gaf. Eene interpellatie in de Staten Generaal, en de overhandiging der verzoekschriften aan den Koning door eene commissie, aan wier hoofd de toenmalige predikant B. ter Haar stond, volgden. 's Konings antwoord is in de *Amsterdamsche Courant* van 13 April 1853 in de volgende bewoordingen vermeld:

“De Koning heeft de commissie met de meeste welwillendheid ontvangen. Met het grootste genoegen zag hij zulk een achtbaren kring van overheidspersonen, mannen, aanzienlijk van geboorte, sieraden van den handelsstand, beroemd door wetenschap en geleerdheid, om zich heen geschaard. Evenals de commissie was de Koning diep doordrongen van het gewicht van den gedanen stap. Menige treurige oogenblikken had zijne regeering hem opgeleverd, maar hij had steeds opwekking en bemoediging gevonden in de hartelijke — bijna zou hij zeggen — *kindertijke*, *echt kindertijke* liefde van zijn volk, en “deze dag” — dus vervolgde de Koning — “maakt het, mijne heeren! aan allen, welke gij vertegenwoordigt, bekend, — deze dag heeft den band tusschen het Huis van Oranje en Nederland nog hechter vastgesnoerd en dierbaarder aan mijn hart gemaakt.”

Toen dit te Amsterdam gebeurd was, verzocht het Ministerie met den volgende brief zijn ontslag:

“'s Gravenhage, 17 April 1853.

“Bij den toenemenden aandrang van de adressen, betreffende een bisschoppelijk bestuur over de Roomsche-Katholieke Kerk hier te lande, had de Raad van Ministers, onder dagteekening van den 13den April jl., de eer Uwe Majesteit een ontwerp van beschikking voor te stellen. Het scheen in deze aan zoo velerlei misvatting onderworpen zaak noodig de rechtvaardigheid van de door het Gouvernement betrachtte handelwijs te doen gevoelen; de regeling zelve en den vorm harer invoering, als buiten het bereik des Gouvernements geplaatst, niet met zijne taak te ver-

warren; te wijzen op den waarborg, dien ieder tegen wezenlijke krenking bij Uwe Majesteit vindt, en van Harentwege tot verdraagzaamheid en kalmte te stemmen.

“Volgens de berichten heeft het antwoord, dat Uwe Majesteit op de publieke audiëntie te Amsterdam gaf, een gansch anderen indruk gemaakt. Men meent van Uwe Majesteit te hebben verstaan, dat Hoogstdezelve zich, tegen Haren zin, door de Grondwet gebonden achtte; dat Uwe Majesteit *door* het ontvangen *beklag* over hetgeen *volgens* de Grondwet gebeurd is, den band tusschen het Huis van Oranje en Nederland nog versterkt rekende.

“Men gelooft natuurlijk tusschen die toespraak en de houding van Hoogstdeszelfs Ministers een strijd te ontdekken, die als tegenwerking wordt uitgelegd.

“Zoo iets, Sire! mag, zelfs in schijn, niet bestaan; het minst ten aanzien eener aangelegenheid, waarin alle klassen des Volks levendig, ja hartstochtelijk belang stellen. Niemand moet kunnen gelooven, dat hij in het Hoofd der Regeering tegen de Regeering steun vindt. Ware het anders, de kracht der Koninklijke Regeering ware gebroken; de beweging der gemoederen zou niet ophouden, maar voortduren, of telkens op nieuw kunnen worden gewekt; onrust en tweedracht zouden gewonnen spel hebben.

“Wij komen U, Sire, in het belang van het Land en van het Koningschap, met eerbiedigen ernst vragen, dat het Uwe Majesteit behage aan een ondragelijken toestand een einde te maken.

“Éene waarheid wordt algemeen erkend; de Koning, die met zijne Ministers niet overeenstemt, moet zijn Ministerie veranderen.

“Wij brengen gezamenlijk het verzoek voor den Troon, dat Uwe Majesteit goedvinde hiertoe te besluiten, of allen twijfel en misverstand, op de meest uitdrukkelijke wijs, door eene ronde, openbare verklaring weg te nemen.

“De Grondwet verleent, naar onze overtuiging zeer terecht, kerkelijke vrijheid en gelijkheid van bescherming. Wij hebben aan de grondwettige vrijheid haren loop gelaten. Mocht Uwe Majesteit met de Grondwet of met ons stelsel van bestuur niet tevreden zijn, Uwe Majesteit gelieve ons te ontheffen.

“Dat, bij den ontvangen indruk, eene onverwijde beslissing noodzakelijk is, behoeven wij nauwelijks onder de aandacht van Uwe Majesteit te brengen.

(*Geteekend*): “Ch. Is. Pahud.

“Thorbecke.

“Van Bosse.

“Enslie.

“Forstner van Dambenoy.

“Strens.

“Van Zuylen van Nyevelt.”

Spoedig volgde dit antwoord:

“’s Gravenhage, den 19den April 1853.

“De Koning heeft ontvangen het adres van de heeren Ministers van den 16den April ll.

“Bij dat adres wordt erkend dat de Koning, met zijne Ministers niet overeenstemmende, zijn Ministerie moet veranderen.

“Zijne Majesteit heeft mij opgedragen, in antwoord daarop te kennen te geven, gelijk ik de eer heb te doen bij deze, dat Zijne Majesteit vermeent het oogenblik gekomen te zijn om in eene verandering van het Ministerie te voorzien.

“De Staatsraad,

Directeur van het Kabinet des Konings,

(*Geteekend*): A. G. A. Rappard.”

Zoo was het eerste Ministerie Thorbecke gevallen voor zijne ruime opvatting en toepassing van het grondwettig beginsel eener

volkomene gelijkheid van rechten voor alle godsdienstige gezindheden. Het werd door een Ministerie- van Reenen- van Hall opgevolgd, en Thorbecke nam de plaats van aanvoerder der Oppositie in.

Wij schrijven de geschiedenis van Nederland niet, en om in bijzonderheden te treden omtrent Thorbeckes staatkundige houding, tegenover de verschillende Ministeriën die het Ministerie- van Reenen tot 1sten Februari 1862 zijn opgevolgd, — door hem in eene zijner parlementaire redevoeringen "*Cabinets de circonstance*" genoemd, — zou ons te ver voeren. Maar om een denkbeeld te geven van de meêdoogenlooze kracht zijner bestrijding, brengen wij de woorden in herinnering in December 1860 door Thorbecke tegen het Ministerie- van Hall gericht. Die woorden zijn, dunkt ons, een kenschetsend voorbeeld van den zeldzaam soberen, gespierden, alles wat hij zeggen wil in al zijne kracht zeggenden stijl van Thorbecke, die, meer dan vele beschouwingen en lofredenen, den geheelen Thorbecke kennen doet. Zij zijn deze:

“Wanneer ik mij vinde tegenover eene politiek die niet op de goede eigenschappen, maar op de zwakheden en karakterloosheid der menschen bouwt;

“eene politiek die zich met alle elementen en stelsels, hoe ongelijksoortig, vereenigt, even bereid om dienaars te zijn van reactie, als, wanneer de omstandigheden het mede brengen, of de berekening van een vermoedelijk succes het vordert, dienaars van vooruitgang;

“eene politiek die ik parasitische politiek zou willen noemen, omdat zij zich slingert om elk gezag, om elk incident, om elk belang, om elken volksindruk, ten einde naar boven te komen;

“eene politiek zonder gestadigheid, zonder waarborg voor den dag van morgen, zonder moreelen invloed, maar van een zeer ruim geweten, van alles los behalve van den machtstitel;

“en die politiek heet te regeeren:

“wanneer ik mij vinde tegenover zulk eene politiek, hetzij in mijn kamp, hetzij in dat mijner tegenstanders, die politiek stem ik af.”

Het, den 25sten April 1861 als voor Nederland liberaal, voor Indie behoudend opgetreden, Ministerie- van Zuylen-Heemstra, was, — nadat in November de heer van Zuylen, wien de koloniale politiek van zijn ambtgenoot Loudon te liberaal was, uit het Ministerie was getreden, — voornamelijk wegens de afstemming van van Heemstra's begrooting voor Binnenlandsche Zaken, die men als te hoog opgevoerd aanmerkte, gevallen, en Thorbecke trad den 30sten Januari 1862, als Minister van Binnenlandsche Zaken, met een door hem samengesteld Kabinet op. Aan dit Ministerie dankt Nederland de regeling van zijn Middelbaar Onderwijs, zijne Bankwet, en, in de eerste plaats aan den spoedig overleden Minister van Financiën Betz, de afschaffing der gemeente-accijnzen. Ieder Nederlander die gedurende de laatste tien jaren in de algemeene zaak belang gesteld heeft, herinnert zich met smart hoe in den boezem van dit Kabinet in het begin van 1866, tusschen de heeren Thorbecke en Olivier ter eener, en den Minister van Koloniën Franssen van de Putte met zijne ambtgenooten ter anderzijde — de aanvankelijke ambtgenoot van den heer Thorbecke voor het Departement van Koloniën, de heer Uhlenbeek, was reeds geruimen tijd geleden, wegens de verwerping zijner Begrooting door de Eerste Kamer, afgetreden — eene scheuring ontstond, die Thorbecke en Olivier in Februari van het genoemde jaar noopte uit het Ministerie te treden. Wij hebben gezegd: met smart, — niet omdat deze tweedracht het optreden van het Ministerie-Heemskerk in Juni 1866 mogelijk maakte; ook aan dit Ministerie heeft Nederland verplichting: wil men niet denken aan het “redden van den vrede van Europa” in Mei 1867, die dan toch voor drie jaren, hoe dan ook, gered werd, men denke aan de onderdrukking der veepest; — maar omdat het schijnt dat met de verbrekking der liberale partij een tijdperk van staatkundigen af-

gunst is ingegaan, waarvan het niet zeker is of het thans is geëindigd.

Wellicht heeft de heer Opzoomer gelijk gehad toen hij, in het woord van hulde, aan Thorbeckes nagedachtenis, door hem als haar Algemeen Voorzitter in de Letterkundige Afdeeling van de Koninklijk Academie van Wetenschappen gesproken, ook Thorbeckes gebreken niet willende over het hoofd zien, *dit* zijn hoofdgerektheid noemde, dat hij een slecht oog had op menschen. "Zelfstandigheid, dus vervolgt de heer Opzoomer, zag hij vaak voor tegenkanting, voor afval aan. Menigen vijand heeft hij als vriend begroet; menigen vriend als vijand afgestooten. Bittere teleurstelling was er de vrucht van. Hij vergat dat enkel op karakters te rekenen is. Zich met karakterloozen omgevend, heeft hij schijnvrienden grootgebracht, die, waar hun belang het scheen te eischen, zijne Banier in het slijk wierpen en overliepen tot den vijand. Hij vergat ook dat waar kracht van hem zelf uitging ook kracht naast hem werken moest. Zich met zwakken omgevend, alsof samenstemming reeds samenwerking was, kweekte hij eene middelmatigheid, die hem niet boven het hoofd kon groeiën, maar door haar menigte hem verstrikken kon, zijn eigen kracht tot zwakheid kon maken."

Hoe dit echter zij, de heer Thorbecke trad met zijn vriend Olivier, Minister van Justitie, en sedert het overlijden van den heer Betz tijdelijk Minister van Financiën, af, en het oorspronkelijke Ministerie Thorbecke werd door de opneming der heeren van Bosse, Geertsema en Pické gereconstrueerd. In de zitting van 27 Februari trad het, bij monde van den heer Van Bosse, voor de Tweede Kamer op met eene rede, waarvan dit de aanhef was: "Het Kabinet volgt gaarne de gewoonte, vroeger in acht genomen, om bij zijne eerste optreding het woord tot uwe Vergadering te richten. Ik kan bij het vervullen dezer taak zeer kort zijn. Wat aanleiding gaf tot de noodzakelijkheid der vorming

van een nieuw Kabinet is volledig bekend uit de stukken, welke, met machtiging des Konings, openbaar zijn gemaakt. ¹

¹ "In de Staatscourant van 10 Februari 1866 zijn, krachtens machtiging van Z. M. den Koning, de stukken medegegeeld, welke in betrekking staan tot de hier bedoelde ministeriële verandering. — In de eerste plaats werd kennis gegeven van een advies aan Z. M. van 5 December, 1865, waarin de Minister van Koloniën verlangt, dat bekrachtigd worde een concept-besluit tot invoering van het eerste strafwetboek voor O. Indië. De Minister beroept zich op den Raad van State, die, bij advies van 15 December 1863, bezwaren heeft ontwikkeld tegen de vaststelling bij de wet.

"Daarop volgt een advies van den Minister Olivier aan den Koning, gedagteekend 10 December 1865, waarin die bewindsman zijne bezwaren ontwikkelt tegen het voorstel van zijn ambtgenoot van Koloniën, en als zijn persoonlijke denkwijze doet opmerken, dat de regeling tot stand behoort te worden gebracht in den vorm, dat bij een enkel wetsartikel het hier te lande van kracht zijnde strafwetboek, met de wijzigingen welke het sedert heeft ondergaan, voor Indië op een zeker te bepalen tijdstip in werking zou kunnen worden gebracht; terwijl voorts bij dezelfde wet voor Indië noodige uitzonderingen zouden worden vastgesteld.

"Den 23sten Januari 1866 heeft de Minister Thorbecke, bij nota aan Z. M., zich vereenigd met het gevoelen van den Minister van Justitie. Z. Exc. doet opmerken, dat het onderwerp in quaestie door den Minister-raad is beslist, maar dat de Minister van Koloniën de zaak andermaal in tegenovergestelden geest in den Raad heeft gebracht. Daardoor was de eenheid van het Kabinet, het vertrouwen op de onderlinge samenwerking verbroken, en van dat oogenblik af had hij het voornemen opgevat om zijn ontslag aan te vragen. Hij had nog verzocht, dat men de zaak, ter wille van andere belangen, zou laten rusten, 't geen echter bezwaar heeft ontmoet van den kant van den Minister van Koloniën, in overeenstemming met twee andere leden van den Raad. De heer Thorbecke heeft zich daarop gerechtigd geacht, volgens zijnen wensch te handelen.

"Den 24sten Januari heeft daarop de Minister van Koloniën, in een zeer breedvoerig advies aan den Koning, de redenen uiteengezet, welke naar zijne overtuiging, uitstel der invoering van de strafwet ongeraden maken. Z. Exc. verklaart, diep doordrongen te zijn van de noodzakelijkheid der

Wij betreuren het ernstig, dat de rijkbegaafde leider van de liberale partij gemeend heeft zijne plaats alhier te moeten verlaten. Wij zijn de eersten om te erkennen, dat het geene lichte taak zou zijn, hem te willen vervangen in de stelling door hem in het Kabinet, in den boezem der Vertegenwoordiging, in het geheele land ingenomen. Geen onzer althans die zich die zou willen aanmatigen."

Het Kabinet van Bosse-Fransen van de Putte is reeds den 17den Mei van hetzelfde jaar 1866, door de aanneming van het amendement-Poortman op het wetsontwerp tot vaststelling der particuliere cultuurondernemingen in Nederlandsch-Indië, gevallen, en werd met den 1sten Juni opgevolgd door het conservatieve Ministerie Heemskerk, — met zijne benoeming van den Minister van Koloniën Mijer tot Gouverneur Generaal van Nederlandsch Indië, zijne Luxemburgsche verwickelingen, zijne twee Kamerontbindingen. Twee malen heeft Thorbecke tot dit Ministerie eene interpellatie gericht; de eerste maal (5 April 1867) ter zake van de Luxemburgsche quaestie; de tweede maal (2 Maart 1868) na de Tweede Kamerontbinding, toen zijne interpellatie op de motie-Blussé uitliep, welker van Maart tot Augustus verschoven aanneming, bekrachtigd door de verwerping der Begrooting voor Buitenlandsche

onverwijde invoering bij Besluit. Nader zou bij eene wet kunnen worden bepaald, dat geene verandering in het strafwetboek zou kunnen worden gemaakt zonder de tusschenkomst der Wetgevende Macht. Ook met dit voorstel kon de Minister van Binnenlandsche Zaken zich niet vereenigen. De meerderheid van den Ministerraad heeft zich dan ook vereenigd met het gevoelen, dat het uitbrengen van een advies aan den Koning omtrent een geschilpunt, 't welk reeds zoo lang hangende is gebleven, niet meer mocht worden verschoven. De Minister van Koloniën heeft dientengevolge Z. M. in overweging gegeven, het op 5 December aangeboden Ontwerp-Besluit te bekrachtigen."

(Haarl. Cour. van 12 Febr. 1866.)

Zaken (28 April 1868) het Ministerie deed vallen. Na het antwoord des Ministers op de eerste dier interpellatiën sprak de heer Thorbecke zijne conclusie met deze woorden uit:

“Indien het mij te doen ware kritiek te oefenen op de handeling des Ministers, dan zou meer dan ééne aanleiding daartoe bestaan in de rede, die wij gehoord hebben. Maar daarom is het mij niet te doen. Ook acht ik het niet noodig iets te zeggen, om den Vorst te verdedigen, die de onderhandelingen zou hebben gewild, en die ook ons geëerbiedigd Hoofd van den Staat is. Die verdediging schijnt mij toe onnoodig. Niemand twijfelt er aan, of onze Vorst zal bovenal zoo hebben willen handelen, als hij het meest in het belang zijner onderdanen acht. Maar toch moet ik zeggen, dat, wat de Minister omtrent de bemoeiing onzer diplomatie heeft gezegd — ik wijs op 's Ministers erkentenis dezer bemoeiing, — ook ondanks zijn uitvoerig betoog, mij niet duidelijk is geworden. Ik wil echter daarop niet terugkomen; ik wil ook niet vragen, welk verband er bestaat tusschen de verklaring van den heer von Bismarck omtrent de losmaking van Limburg van het Duitsch Verbond en de verklaring, die onze Diplomatie in zake Luxemburg heeft gemeend te moeten doen. Ik zal daarover niet verder spreken. Zonder dit te willen nagaan of beoordeelen, verblijd ik mij er over, den Minister de gelegenheid te hebben gegeven tot de verklaring dat de Nederlandsche Regeering van nu af, ik zegge *van nu af*, van alle tusschenkomst, officieel of officieus, zich ter zake van Luxemburg zal onthouden. Ik wensch dan ook op nieuw te constateeren, dat, wat er ook ten aanzien van Luxemburg gebeure, en welke geruchten daaromtrent mogen verspreid, en welke beschouwingen daarover mogen gevoerd worden, — nu ook Nederland daaraan ten eenenmale vreemd is.”

De interpellatie van 2 Maart 1868 is een toonbeeld van kracht en nadruk. De volgende zinsneden zijn er aan ontleend:

“De Regeering heeft die ontbinding voor de tweede maal binnen vijf maanden, op tweeërlei wijze gemotiveerd.

“De Ministers roepen vooreerst den Koning in; ze leggen een Kabinetsbrief over, door den Koning aan het Ministerie gericht. Hoe groot vriend ik ook ben van publiciteit, betwijfel ik het echter, of het betamelijk en bescheiden is dit stuk, rakende den omgang tusschen Koning en Ministers, aan beoordeeling prijs te geven.

“Ik kom tot een ander, gewichtiger stuk. De Ministers leggen in hun rapport van Januari eene Koninklijke Beschikking over, die niet zeer overeenkomstig is met art. 73 der Grondwet. De Koninklijke Beschikking toch mist de ministerieele onderteekening. Ook die beschikking dient om daaruit de onvermijdelijkheid der ontbinding af te leiden.

“Is dat aannemelijk? De Koning, Mijne Heeren! is in het oordeel, hetwelk wij en het publiek over de ontbinding vellen, niet betrokken. De Koning is buiten en boven den strijd, die met de Ministers wordt gevoerd. De Ministers hebben de ontbinding, gelijk iedere andere handeling van bestuur als hunne daad te verantwoorden, gelijk wij die als zoodanig beoordeelen.

“Maar de mededeeling van den Koninklijken brief in het rapport van 2 Januari heeft nog eene andere in- en anti-constitutioneele beteekenis en strekking. De Ministers zeggen door die mededeeling aan de kiezers: De Koning wil dat wij blijven; zorgt nu voor de verkiezing van Afgevaardigden in 's Konings geest.

“Het volk, Mijnheer de Voorzitter! opgeroepen om voor of tegen den Koninklijken wil te beslissen!

“Wordt niet aldus een der eerste waarborgen van het Grondwettig Koningschap vernietigd, — de waarborg die gelegen is in de onbepaalde verantwoordelijkheid van de Ministers, waarachter, wat ook gebeure, de Koning ongedeerd blijft?

“Mijnheer de Voorzitter! het schijnt mij eene verzaking toe

van het hoofdbeginsel der Constitutioneele Monarchie. Hoe weten de Ministers dit te verantwoorden?"

Na den val van dit conservatieve Ministerie en na vergeefsche pogingen om in conservatieven geest een ander Kabinet samen te stellen, werd den 23 Mei aan Thorbecke de vorming van een Kabinet opgedragen. Hij voldeed aan die opdracht door samenstelling, op 2 Juni, van het Ministerie-Fock, waarin hij zelf geen zitting had, "eene fout, zegt de heer Opzoomer, in zijne hierboven reeds aangehaalde rede, te grooter, waar hij lid der Vertegenwoordiging bleef, en ieder oogenblik, al ware het slechts middellijk, de oppositie kon steunen. Eene onnatuurlijke verhouding was het noodwendige gevolg. Ze is niet uitgebleven, en men kent de verwickelingen uit haar geboren. Hoe werd er een einde aan gemaakt? Was zijn derde Ministerie door Thorbecke gezocht, of schoorvoetend aangenomen? Men doet geen onrecht, wanneer men het een zoowel als het ander beweert. Hoe het zij, dit derde Ministerie is van zijne geheele loopbaan als staatsman het minst eervolle en het minst vruchtbare tijdvak geweest."

Den 3den Januari 1871 benoemd, trad Thorbecke den 28sten Februari daaraanvolgende als Minister van Staat (sedert zijn vorig aftreden) en van Binnenlandsche Zaken op met eene toespraak, waarin hij onder anderen zeide:

"Met de Kamer staan wij in een moeielijken tijd voor eene groote taak, die niet op eens te volvoeren is. Wij denken die, met den beschikbaren tijd en onze krachten te rade gaande, over deze en de aanstaande zitting naar eene zekere volgorde te verdeelen. In den tijd, die na de vaststelling van de Begrootingen ten behoeve van den dienst hier te lande en in Oost- en West-Indië zal overblijven, zullen wij u noch met den census, noch met het hooger-onderwijs bezighouden; eene andere zorg heeft voor het oogenblik den voorrang; de plicht dien de gebeurtenissen van de jongste jaren ons opleggen; de plicht om de middelen

onzer verdedigbaarheid meer en meer te verzekeren. Het Ministerie legt er zich op toe om de ontwerpen van inrichting onzer defensie, van herziening der militie-wet, van nieuwe regeling der schutterijen, van de in vele opzichten daarmede samenhangende herziening van ons belastingwezen, tegen de aanstaande zitting voor het overleg met de Staten Generaal rijp te maken."

Niets van dat alles, men weet het, is tot stand gekomen. Achtereenvolgens hebben de Ministers van Oorlog Booms, Engelvaart en Delprat hunne pogingen om 's lands verdedigbaarheid te verkrijgen zien mislukken, en te midden der ministerieele crisis, den 2den Mei 1872 ontstaan door het verzet tegen Blussé's op inkomsten-belasting steunend belastinghervormingsplan, stierf Thorbecke den 4den Juni.

De laatste jaren, die de heer Opzoomer de minst eervolle van Thorbecke's leven als staatsman noemt, waren zeer zeker niet zijne gelukkigste levensjaren geweest. Tweedracht in den boezem zijner partij; in den parlementairen strijd een geest van verdenking en afgunst, eene kleingeestige bestrijding en een hatelijke toon; in Europa alles ten onderst boven gekeerd, het militarisme op het Vasteland, het materialisme in Brittannië de politiek beheerschend — redenen te over om veel van Thorbecke's optimisme weg te nemen. En waar zich hierbij rampen van meer intiemen aard voegden, zooals de dood van zijn oudsten en besten vriend Olivier in 1869, en weinige weken later die van zijne innig bemindde gade, daar zou ook grooter vermindering van energie en veerkracht, zelfs bij dezen krachtigen geest, niet vreemd geweest zijn.

Den 8sten Juni 1872 is het stoffelijk overschot van Thorbecke op plechtige, maar overeenkomstig zijn verlangen eenvoudige wijs op de Haagsche begraafplaats Eik en Duinen ter aarde besteld. De zoon en twee neven van den overledene, de Minister van Koloniën met zijn Secretaris Generaal en de overige Ministers, leden van Raad van State, de Voorzitter en de Griffier der Tweede

Kamer, de President en eenige leden van den Hoogen Raad, Hoogleeraren aan de Leidsche en andere Hoogescholen, leden en oudleden van Eerste en Tweede Kamer der Staten Generaal, leden van de Algemeene Rekenkamer, hoofdamttenaren van onderscheidene Departementen van Algemeen Bestuur, inzonderheid dat van Binnenlandsche Zaken, vertegenwoordigers van de studentencorpsen der Leidsche en andere Hoogescholen, der Polytechnische School te Delft, leden van provinciale en gemeente-besturen, waaronder de Commissaris des Konings, de Burgemeesters van Rotterdam en Gouda, benevens een groot aantal bewonderaars en vrienden van Thorbecke, volgden het lijk, en op de begraafplaats was eene groote schare aanwezig. Men merkte er de Gezanten van België, Italië en Pruisen, Burgemeester en Wethouders, de militaire autoriteiten, de rechterlijke ambtenaren en eene deputatie van de Amsterdamsche Kanaal Maatschappij op. Bij het open graf spraken achtereenvolgens de Minister van Koloniën van Bosse, de Minister van Justitie Jolles en de Voorzitter der Tweede Kamer Dullert. Ten slotte, nadat de lijkst in het graf was nedergelaten, sprak Mr. W. Thorbecke, de zoon van den overledene, tot de aanwezigen deze woorden: "Ik dank u allen voor de laatste eer, bewezen aan mijn besten vader."

En hiermede was de plechtigheid afgelopen.

Wij wenschen deze levensschets te eindigen met twee woorden van waardeering, het eene bij Thorbecke's graf, onder den indruk van het oogenblik, gesproken door een vriend en medestrijder sedert het vierde eener eeuw; het andere door een ouder vriend, maar onverbidde-lijk bestrijder, in de stilte van het studeervertrek, met al den ernst zijner nauwgezette pen nedergeschreven.

Den 8sten Juni 1872 zeide Mr. W. H. Dullert bij Thorbecke's begrafenis:

"Lofspraak is hier onnoodig, evenzeer als opsomming van de

verdiensten van Thorbecke; het geheele land is daar vol van, en de tegenwoordigheid van zoovelen te dezer plaatse is het beste bewijs, dat ook hier zijne verdiensten erkend worden.

“Thorbecke meende het eerlijk met zijn vaderland, met zijn Vorst, met zijne vrienden. Bij al wat hij als Staatsman deed had hij steeds het algemeen belang voor oogen; dat was zijn eenig richtsnoer; zijn persoonlijk belang en dat der zijnen maakte hij daaraan ondergeschikt.

“Thorbecke was een zeer verdraagzaam en billijk man; bevoorrecht of achterstelling van godsdienstige belijdenis kende hij niet. Partijzucht in den verkeerden zin was hem vreemd; den rechten man op de rechte plaats te brengen was zijn streven.

“Thorbecke was een trouw vriend. Zij die met mij nagenoeg het vierde van eene eeuw het voorrecht hadden dagelijks met hem om te gaan, weten het, wat leed het hem deed wanneer soms de loop der gebeurtenissen oude vrienden tot tegenstanders maakte. Een goed hart droeg hij allen toe.

“Maar boven alles was Thorbecke een uitstekend echtgenoot en vader. Die dat tot vóór weinige jaren zoo gelukkige gezin gekend hebben; wie dien man zagen zoo innig gehecht aan de zijnen, zoo vol liefde voor zijne vrouw, zoo teeder van zorgen voor zijne kinderen; wie weten hoe in de laatste oogenblikken van zijn leven zijn grootste troost was hereenigd te zullen worden met haar, voor wie hij hier geleefd had, zijn grootste zorg de toekomst zijner kinderen, die zullen het mij gewis nazeggen: Nergens was Thorbecke grooter dan in zijn huiselijken kring.

“Het Vaderland verliest in Thorbecke een braaf burger en groot Staatsman, de Koning een trouw dienaar en eerlijk raadsman, zijn vrienden een belangstellenden vriend, en zijne kinderen een zorgvollen vader.

“Dit beeld van den overledene meende ik in herinnering te moeten brengen in eenvoudige taal.

“De herdenking aan zijn omgang zal hem ons steeds voor oogen doen stellen als een rechtschapen, eerlijk, trouw man, hetzij wij zijn openbaar, hetzij wij zijn bijzonder leven nagaan.

“Hij ruste in vrede, betreurd door zijne betrekkingen en vrienden, en geëerd door een volk, waarvoor hij zijne beste krachten over had!”

Onder dagteekening van 14 Juni 1872 schreef Mr. G. Groen van Prinsterer in zijne “Nederlandsche Gedachten”:

“Niemand zal het bevreemden dat ik, deelgenoot van den algemeenen rouw, eenige dagen het stilzwijgen bewaard heb.

“Ook thans dit slechts.

“Sedert aan onzen eersten Koning de regeerstaf ontviel, is Thorbecke zijn opvolger geweest door genie en veerkracht.

“Altijd *facile princeps*.

“Als *opposant*, meer nog dan als *Minister*.

“Altijd als *hoofd der liberale partij*, de *aangewezen man*.

“Altijd *onmisbaar*. In 1849, in 1862, maar ook in 1868, in 1870. Ook nu, bij zijn afsterven te midden van onzen erbarmelijken toestand, *onmisbaar*.

“In die onmisbaarheid zelve ligt de schaduwzijde van zijne politiek.

“Eerbiedige schroom, in het beoordeelen van dergelijken Staatsman, voegt iedereen. Mij vooral.

“Thorbecke was in hetgeen ik voor Nederland en Oranje wenschelijk gekeurd heb telkens mijn wederpartijder en overwinnaar. Doch ook aldus bleef van de vriendschap onzer jeugd een liefelijke weerglans.

“Minder dan ooit zal ik nu ontrouw zijn aan eene betrekking, die ik, zelfs te midden van heftigen strijd, met weemoedigen dank gewaardeerd heb.”

BIJLAGE.

GESCHRIFTEN VAN MR. J. R. THORBECKE.

- Responsio ad quaest. philosophicam: de principio philosophiae et officiorum in Ciceronis operibus philosophicis. Lugd. Batav. 1819. 4°.
- Commentatio de C. Asinii Pollionis vita et studiis doctrinae. Accedit C. J. C. Reuvs, de quibusdam monumentis cum Pollionis historia conjunctis, et tabula lithographata. Lugd. Bat., H. W. Hazenberg Jun. 1820. 8°.
- De discrimine inter Academicos et Scepticos in dogmaticis oppugnantis. Lugd. Bat. 1820. 4°.
- De eo quod in dogm. oppugn. inter Acad. et Scept. interfuit. Lugd. Bat. 1821. 4°.
- Oratio de disciplinar. histor.-politicarum argumento. Gand. 1825. 4°.
- Bedenkingen aangaande het recht van den Staat, naar aanleiding van Kinker's brieven over het natuurrecht. Amst. 1825. 8°. (*Anonym.*)
- Ueber das Wesen und den organischen Charakter der Geschichte. Ein schreiben an K. F. Eichhorn in Göttingen. Göttingen. 1827. 8°.
- Bedenkingen over de hoogeschole en het akademisch onderwijs van de letterkundige faculteit aan de Universiteit te Gent. Gent. 1828. 8°. (*Toegeschreven aan J. R. Thorbecke.*)
- Een woord in het belang van Europa, bij het voorstel der scheidng tusschen België en Holland. Leyden 1830. 8°. (*Anonym.*)
- Over de erkenning der onafhankelijkheid van België. Leiden. 31 Dec. 1830. 8°. (*Anonym.*)
- De verandering van het algemeen statenstelsel van Europa sedert de Fransche omwenteling, 1789—1798. 1e afd. Leiden, Luchtmans. 1831. 8°. Niet meer verschenen.

- Kerkelijk Staatsregt. Antwoord aan den Heer Mr. G. Groen van Prinsterer. 's Gravenhage 1837. 8°. (*Anonym.*)
- Kerkelijk Staatsrecht. Onderzoek van de brochure: De maatregelen tegen de afgescheidenen aan het Staatsregt getoetst, door Mr. G. Groen van Prinsterer. 's Gravenh. 1837. 8°. (*Anonym.*)
- Levensschets van den Hoogleeraar G. Wttewaal. Haarlem, Erven Loosjes. 1838. 8°.
- Over het bestuur van het onderwijs in betrekking tot eene aante staande wetgeving. Zutphen 1839. 8°. (*Anonym.*)
- Schets eener geschiedenis der provinciale burgerlijke wetgeving in de Republiek der Vereenigde Nederlanden. (Nederl. Jaarboeken voor Rechtsgel. en Wetgeving. Amst. 1839.) 8°.
- Aanteekeningen op de Grondwet. Amsterdam, Joh. Muller. 1839. 8°. (Hetzelfde werk, 2e uitg. 1841—43. 2 dln. 8°.)
- Brief aan een lid der Staten-Generaal over art. 60 en 128 der Grondwet. Leiden, H. W. Hazenberg en Cie. 1840. 8°.
- Proeve van herziening der Grondwet, volgens de aanteekeningen. Leiden, H. W. Hazenberg en Cie. 1840. 8°.
- L. van Vliet, Brief over de verkiezing van een lid der 2e Kamer in Gelderland, 1e kiesdistrict, met een brief van den heer Thorbecke. 's Hage, Gebr. J. en H. van Langenhuisen. 1840. 8°.
- Oratio de Simonis Slingelandii rempublicam emendandi studio, etc. Lugd. Bat., P. H. v. d. Heuvell. 1841. 8°.
- Over de hervorming van ons kiesstelsel. Leiden, P. H. v. d. Heuvell. 1842. 8°.
- Brief aan een lid der Staten van Gelderland, over de magt der Provinciale Staten, uit art. 220 der Grondwet. Leiden, P. H. v. d. Heuvell. 1843. 8°.
- J. F. M. Ganderheyden, Pleitrede over het wettig voortdurend bestaan van het domaniaal tiendrecht. Met een brief van J. R. Thorbecke aan den schrijver. 's Bosch, Gebr. Muller. 1843.
- Ontwerp van Grondwetsherziening. Groningen, C. M. van Bolhuis Hoitsema. 1845. 8°.
- Over plaatselijke begrooting. Leiden, P. H. v. d. Heuvell. 1847. 8°.
- Bijdrage tot de herziening der Grondwet. Leiden, P. H. v. d. Heuvell. 1848. 8°.
- A. S. van Nierop, Verdediging van de onafhankelijkheid der diaconiën. 3e onveranderde uitgave. Met een brief van J. R. Thorbecke. Zaandijk, J. Heynis Tzn. 1851. 8°.

- Hogendorp, Bijdragen tot de huishouding van Staat in het Kon. der Nederlanden, verzameld ten dienste der Staten-Generaal. Nieuwe uitgave, onder toezicht van Mr. J. R. Thorbecke. Zalt-Bommel, Joh. Noman en Zn. 5 dln. roy. 8°.
- Anton Reinhard Falck. Overgedrukt uit de "Bijdragen tot de kennis van het Staats-, Provinciaal en Gemeentebestuur in Nederland." Rotterdam, O. Petri. 1860. 8°.
- Historische schetsen. 's Gravenhage, M. Nijhoff. 1860. 8°.
- Hetzelfde. 2e druk. 's Gravenhage, M. Nijhoff. 1872. 8°.
- Parlementaire redevoeringen, I. 1840 tot 1 Nov. 1849. Dev., A. ter Gunne, 1856. 8°.
- Parlementaire redevoeringen, II. 1 Nov. 1849 tot Sept. 1850. Deventer, A. ter Gunne. 1858. 8°.
- Parlementaire redevoeringen, III. Ministerie van Febr. 1862 tot Sept. 1863. Deventer, A. ter Gunne. 1867. 8°.
- Parlementaire redevoeringen, IV. Ministerie van Sept. 1863 tot Sept. 1864. Deventer, A. ter Gunne. 1869. 8°.
- Parlementaire redevoeringen, V. Ministerie van Sept. 1864 tot Sept. 1865. Deventer, A. ter Gunne. 1870. 8°.
- Parlementaire redevoeringen, VI. Ministerie van Sept. 1865 tot Febr. 1866. Deventer, A. ter Gunne. 1870. 8°.
- Brieven aan Mr. G. Groen van Prinsterer. 1830—32. Amsterdam, Höveker en Zoon. 1873. 8°.

SIR EDWIN LANDSEER.

Onder de vergelijkenderwijs zeer weinige beroemde schilders die Engeland heeft opgeleverd, neemt Sir Edwin Landseer eene onbetwiste plaats in. In den nieuweren tijd is hij wellicht de populairste schilder der wereld geweest. Geen kunsthandelaar die niet gaarne zijne vensters met reproductiën van zijn werken versiert, wetende dat zij altijd de aandacht trekken; geen vermogend man bijna die in zijn salon niet eene of meer gravures naar Landseer ophangt, wetende dat zij, meer dan iets anders, in den algemeenen smaak vallen; geen beschaafd man wellicht op wien een of ander kunstwerk van Landseer niet te eeniger tijd indruk gemaakt heeft. En geen wonder. Landseer was een waarachtig kunstenaar, een dichter van den echten stempel. Men heeft hem den Shakespear der hondenwereld genoemd; en deze naam karakteriseert hem volkomen, en behelst eene welverdiende lofspraak. De dierenwereld, zoo als die in zijn bereik viel, heeft hij in al hare dichterkelijkheid en met grooten waarheidszin afgebeeld: nu eens medelijden met hare diep weemoedige toestanden, dan een glimlach om hare aan de menschenwereld herinnerende dwaasheden opwekkende. Wat is grootscher dan zijn: "Kinderen

van den Nevel", hartstochtelijker dan zijn "Noodlottig Tweegevecht", roerender dan "Er is nog leven in den ouden hond!"? Welk eene ontzaglijk fijne nuanceeringen in de teekening van zijne karakters! — men denke niet in de eerste plaats aan schilderijen als: "Waardigheid en Onbeschaamdheid", "Alexander en Diogenes", en zoovele anderen, maar bestudeere het eerste het beste zijner werken. Streng binnen hare perken blijvende¹ en de menschelijke maatschappij slechts als accessorium opvattende, gebruikt deze Shakespear de dierenwereld — gelijk de landschap-schilder de natuur en de genre-schilder het menschelijk figuur — om het menschelijk schoonheidsgevoel te streelen en de verschillende aandoeningen van het menschelijk gemoed op te wekken; en... hij slaagt er in. —

Edwin Landseer werd in 1802 te Londen geboren. Zijn grootvader was in het midden der vorige eeuw een juwelier te dier stede geweest, en Edwins vader, de heer John Landseer, in 1761 aldaar geboren, verwierf zich als graveur een zeer goeden naam en het "associate"-schap der Koninklijke Kunst-Academie, — hield verhandelingen en schreef werken over kunst, en was redacteur van twee aan de fraaie kunsten gewijde tijdschriften, de "Review of the Fine Arts" en de "Probe". Zijne drie zonen, Thomas, geboren in 1795, Charles, geboren in 1799, en Edwin geboren in 1802, voedde hij grootendeels zelf tot kunstenaars op. De oudste van deze heeft als graveur een even grooten naam verworven als zijn vader, en de tweede is in 1851 tot Custos van de Koninklijke Academie verkozen. De jongste echter zou van de drie de kroon spannen. Reeds vroegtijdig ving Edwins opvoe-

¹ Altijd op het zuivere terrein. Hier geen honden die een adres presenteren; geen hazen die, aan het eind van den jachtijd, op krukken gaan, of honden met visite-kaartjes *p. f.* in den bek.

ding tot kunstenaar aan. Zijn vader zond hem dagelijks "naar buiten", en in de weiden en buitenwijken rondom Londen oefende hij zich onvermoeid in het teekenen van ezels, schapen en geiten. De verzameling teekeningen en etsen van zijne hand, die in het Londensche South-Kensington Museum bewaard worden, bewijst, vooreerst dat de achtjarige Edwin Landseer reeds voorliefde voor de dierenwereld koesterde, en voorts dat hij reeds toen een nauwgezet en vaardig vertolker der natuur was. Zelfs zegt men dat hij op zijn vijfde jaar goed beesten teekende.

In 1815, dertien jaren oud zijnde, trad hij openlijk als schilder op. In den catalogus der tentoonstelling van de Academie voor dat jaar leest men: "N°. 443 en 584, portret van een muilezel, en portretten van eene patrijshond en van haar jong, door den jonheer E. Landseer, Foley-street, n°. 33." Omstreeks dezen tijd schilderde hij onder de leiding en op het atelier van Haydon, die hem onder anderen veel deed studeeren naar de toen pas naar Engeland overgebrachte overblijfselen van classieke beeldhouwkunst, welke onder den naam van de "Elgin-marbles" bekend zijn. Hij leefde toen waarschijnlijk geheel in de kunst, want Foley-street en hare naaste omgeving was eene ware kolonie van kunstenaars en belletristen.

In het salon van 1818 maakte Landseers schilderij, twee bulldoggen voorstellende, grooten opgang. Het werd door Sir George Beaumont gekocht, en van dat oogenblik af waren Landseers schilderijen *en vogue*¹. In 1822 verwierf hij den prijs van 150 p. st. voor zijn schilderij: "de overvallen provisiekast", en in 1826 werd hij, na gedurende de tusschengelegene jaren met een

¹ Uit dezen tijd moet de volgende anecdote dagteekenen. Lord Holland verzocht Sidney Smith zich door Landseer te willen laten portretteeren, maar deze antwoordde: "Is uw knecht een hond dat hij zulk een ding doen zou?"

aantal, door gevoel, geest en waarheidszin uitmuntende schilderijen de aandacht van het publiek in toenemende mate te hebben getrokken, tot "Associate" van de Koninklijke Kunst-Academie benoemd. De aanleiding hiertoe was zijne beroemde schilderij: "De jagt van Chevy Chase", maar reeds sedert verscheidene jaren was hij voor die eer aangewezen maar niet verkiesbaar, omdat hij nog geen vierentwintig jaren oud was. Slechts aan twee andere Engelsche schilders, Sir Thomas Lawrence en den Heer J. E. Millais, is insgelijks de eer te beurt gevallen, van terstond nadat zij den vereischten leeftijd hadden bereikt tot "Associate" der Academie te worden verkozen. In hetzelfde jaar bezocht Landseer voor het eerst de Schotsche Hooglanden, wier sombere grootschheid hij dertig jaren lang in tal van schilderijen zoo meesterlijk vertolkt heeft. Hij was in het vorige jaar van Foley-street naar St. John's-wood-road verhuisd, waar sedert tot het laatste toe zijn atelier gevestigd is geweest. Uit dit atelier is de lange reeks van schilderijen voortgekomen die dezen vruchtbaren schilder wijd en zijd en duurzaam vermaard hebben gemaakt. Wij zullen niet pogen eene opsomming zijner werken noch ook eene beschrijving zijner meesterstukken te leveren: het eerste zou onmogelijk wezen; voor het laatste zou de keus moeielijk vallen. Maar om een denkbeeld van zijne werkzaamheid te geven vermelden wij, dat van zijn eerste optreden in 1815 als contribuant tot de tentoonstelling der Koninklijke Kunst-Academie tot zijn dood toe, Landseers werken slechts zeven malen op die tentoonstellingen hebben ontbroken, namelijk in de jaren 1816, 1841, 1852, 1855, 1862, 1863 en 1871; dat hij bovendien tusschen 1818 en 1865 op de tentoonstellingen der "British Institution" negentig, tusschen 1826 en 1832 op de tentoonstelling der Vereeniging van Britsche Kunstenaars vier, en tusschen 1816 en 1820 op de tentoonstellingen der Vereeniging van olie- en waterverfschilders negen schilderijen leverde.

De vier indrukwekkende leeuwen aan den voet van de Nelson's-kolom op het Trafalgar-square te Londen zijn naar door Sir Edwin gebeeldhouwde modellen gegoten. Dit is echter het eenige bekende beeldhouwwerk van zijne hand.

Landseer behoort niet tot die talenten die bij hun leven miskend zijn geworden. Alle eerbewijzingen die in Engeland aan kunstenaars kunnen te beurt vallen, zijn hem bewezen. In 1826 werd hij tot "Associate" der Koninklijke Kunst-Academie, in 1830 door die Academie tot "Royal Artist" verkozen, en eenige jaren vóór zijn dood werd hem zelfs het Presidentschap der Kunst-Academie aangeboden, waarvoor hij echter uit bescheidenheid bedankte. Koningin Victoria verhief hem in 1850 in den persoonlijken adelstand, met den titel van Knight, en in 1855 verwierf hij op de wereldtentoonstelling te Parijs de groote gouden medaille. Zijne schilderijen werden voor goede prijzen verkocht. Aan het Hof, waar de Koningin hem met hare vriendschap onderscheidde, in de paleizen der adellijken en aanzienlijken, wier jachtpartijen hij als hun gelijke deelde en wier lievelingspaarden en honden hij vereeuwigde, onder zijne kunstbroeders, die zijn talent bewonderden en zijn karakter lief hadden, was hij een welkom gast en werd de tijding van zijn overlijden, op den 1sten October 1873, met weemoed vernomen. Zijn stoffelijk overschot rust, naast dat van Turner, Sir Joshua Reynolds, Fuseli en Benjamin West in de St. Paulskathedraal te Londen — het "Walhallah" der kunstenaars, gelijk de Abdij van Westminster het Walhallah der helden, staatslieden en dichters is.

SERRANO.

FRANCISCO SERRANO Y DOMINGUEZ, HERTOG DE LA TORRE.

Onder degenen onzer tijdgenooten, die, ofschoon zij de hoogste sporten van den maatschappelijken ladder hebben bereikt, echter geenszins benijdenswaardig zijn, zullen wel de twee Maarschalcken behooren die thans in Frankrijk en in Spanje als Presidenten aan het hoofd der zaken staan. De een geroepen tot de schier hopelooze taak om, zoo mogelijk zeven jaren lang, de Fransche wraakzucht en de Fransche partijschappen te beteugelen, opdat, kan het zijn, de wonden mochten heelen aan Frankrijks grootheid en welvaart geslagen; de ander beheerscher, indien het zoo heeten mag, van het ongelukkige Spanje, dat sedert meer dan eene halve eeuw door eene reeks van burgeroorlogen verwoest wordt, en ten prooi is aan een dagelijks toenemend geldgebrek, waardoor het weldra den laatsten schijn van crediet zal hebben verloren; aan het bewind gebracht bovendien met de meer bijzondere opdracht om eene partij ten onder te brengen, die sedert meer dan veertig jaren herhaaldelijk het hoofd heeft opgestoken, en die in het jongst verloopene jaar op het gevestigde Madridsche Bewind met de wapenen meer dan één belangrijk voordeel behaald heeft.

Maar met den titel en het moeilijke van hunne positie houdt alle gelijkheid tusschen deze twee mannen op. Mac Mahon, een van Frankrijks trouwste degenen, een krijgsman zonder blaam of schroom, die wellicht in zijn hart vurige wenschen koestert voor de herstelling der dynastie, waaronder hij zijne militaire carrière gemaakt heeft, maar van wien men echter niet anders verwachten mag, dan dat hij zijne taak vervullen en Frankrijk gedurende zijn Septennaat voor omwentelingen en staatsgrepen behoeden zal. Serrano daarentegen, nog meer zijn eigen, dan Spanjes of eens anderen degen; een hoveling eerst, daarna een krijgsman; niet een vastberaden man, die weet wat hij wil, en het doet, — maar een man die, zoo het schijnt, zich meer laat leiden door hetgeen de omstandigheden van het oogenblik hem beloven, dan door hetgeen plicht en overtuiging hem gebieden; een man die, vooral door hetgeen zijn uiterlijk en zijn omgang innemends hebben, zijn weg gemaakt heeft, — een man, om de tegenstelling nog te accentueeren, die twee malen eene vermomming heeft te baat genomen, en die de vrouw, de Vorstin, wier gunsteling hij zoo lang geweest was, van den troon en uit Spanje heeft verdreven.

Francisco Serrano, zoon van den maarschalk Serrano y Cuenca, werd in 1810 op het nabij Cadix gelegene eilandje San Fernando, geboren. Hij trad reeds op zijn twaalfde jaar als cadet in den krijgsveld, verkreeg op zijn vijftiende jaar zijne aanstelling als luitenant, koos in 1833 de partij der driejarige Koningin Isabella, en heeft sedert in Spanje eene steeds in belangrijkheid toenemende staatkundige rol gespeeld, totdat hij er thans Dictator is.

Toen Ferdinand VII in 1833 stierf, was het drie jaren geleden dat hij, ten gevalle van zijne vierde vrouw Maria Christina van Napels, en uit haat tegen zijn broeder Carlos, bij eene Pragmatieke Sanctie (van 29 Maart 1830) de van 12 Mei 1713 dagteekende Salische Wet der Bourbons afschafte, welke de doch-

ters van de troonsopvolging buitensloot. Isabella was ruim een half jaar na de uitvaardiging der Pragmatieke Sanctie geboren; de sedert tegen Maria Christina van Carlistische zijde gesmede intriges en revolutionaire soldatenopstanden waren vrijdeld of onderdrukt; Maria Christina was gedurende de ziekte des Konings Regentes geweest, en Isabella II, aan wie de Koning kort voor zijn dood, in Juni 1833, door de Cortes trouw had doen zweren, was onder het Regentschap der Koningin-weduwe tot Koningin uitgeroepen. 's Konings sterven, 29 September 1833, was het sein tot den opstand geworden. Reeds hadden Don Carlos, Don Miguel van Portugal en de overige Bourbons tegen de opheffing der Salische Wet geprotesteerd; thans stond het platteland, en stonden in de eerste plaats de Baskische provinciën op, en riepen Don Carlos als Karel V tot Koning van Spanje uit. Toen ontbrandde een burgeroorlog, die bijna zeven jaren lang de Baskische en Navarreesche provinciën verwoestte, en die slechts door de krachtige doortastendheid van den Maarschalk Espartero, geholpen deels door vreemde troepen, deels door verdeeldheden onder de Carlisten, is kunnen ten onder gebracht worden. In dezen oorlog diende Serrano met onderscheiding als adjudant van verscheidene opperbevelhebbers, en ter erkenning der door hem in die hoedanigheid in de gevechten bij Morella, Segura en Hos de Villavieja bewezen diensten, verwierf hij den rang van Brigade-Generaal, en in 1840 het commandement van Barcelona.

Gedurende dezen zevenjarigen oorlog hadden echter nog andere, en wel constitutioneele zorgen het Regentschap gekweld. De strijd tusschen de Moderados en de Progressistas (of Exaltados) had tal van ministerverwisselingen ten gevolge gehad, en bovendien had de Regentes door hare persoonlijke leefwijze alle achting verloren. De aanneming van een ontwerp van Gemeente-wetgeving, dat de van oudsher gevestigde vrijheid der gemeenten bedreigde, en onlusten naar aanleiding daarvan te Madrid en spoedig daarna

in geheel Spanje ontstaan, werden de middelen om haar ten val te brengen, en toen de Regentes dientengevolge Espartero, het Hoofd der Progressisten, tot Eersten Minister had moeten benoemen, en daarna als Regentes afstand had moeten doen; toen de nieuwe, in Mei 1841 samengekomene Cortes Espartero, voor den duur der minderjarigheid van de Koningin, tot Regent hadden gekozen, werd Serrano, voor zijn te Barcelona aan de zaak der Progressisten bewezene diensten, met den rang van Divisie-Generaal beloond. Hij had trouwens in de bedoelde Cortes, als Afgevaardigde van Malaga, voor Espartero's Regentschap gestemd, en dezen hielp hij aanvankelijk krachtdadig in het onderdrukken der Carlistische, Christina-gezinde, en ultra-progressistische of revolutionaire bewegingen. Zelfs nam hij in 1842 als Chef van den Grooten Staf deel aan de expeditie, die Espartero in persoon naar het in opstand verkeerende Barcelona ondernam, en welke met het bombardement van Barcelona, en met den ondergang van Espartero's populariteit eindigde. Maar na als lid der oppositie het Ministerie Rodil te hebben ten val gebracht, en gedurende korten tijd als Minister van Oorlog in het Ministerie Lopez zitting te hebben gehad, begaf Serrano zich, terwijl Espartero de Cortes ontbond, en de partijen in opstand geraakten, verkleed naar Barcelona, alwaar hij zich aan het hoofd stelde van de revolutionaire Junta, en als algemeen Minister een decreet tot afzetting van den Regent uitvaardigde. Espartero nam, toen de tegenstand van overheden, Generaals en troepen algemeen werd, en toen ook Madrid, den 22sten Juli 1843, voor zijne tegenstanders onder Narvaez de poorten geopend had, de wijk naar het Zuiden.

In het toen opgetreden progressistische ministerie-Lopez had Serrano als Minister van Oorlog zitting. Maar slechts kortstondig was het leven van dit Ministerie, want in de coalitie, die het Regentschap had doen vallen, hadden de Moderados, — Narvaez, O'Donnell en Concha, — de overhand, en al spoedig plukten zij-alleen

de vruchten van Espartero's val. Den 1sten December 1843 kwam Gonzales Bravo, een voormalig Progressist, die echter geheel tot de Moderados was overgegaan, en na hem, in Mei 1844, Narvaez, met een nog zuiverder Moderado-Ministerie, op het kussen.

Wij zullen de verschillende ministeriële verwickelingen en verwisselingen niet nagaan, die in de jaren 1844, 1845, 1846 en 1847 over Spanje gevaren zijn, maar alleen opteekenen dat Serrano al spoedig de gunsteling werd der reeds den 8sten November 1843, vóór den tijd, door de Cortes voormondig verklaarde Koningin Isabella II, die zich onder zijn invloed aan dien der Moderados en van hare moeder zocht te onttrekken, en hem, als openbaar blijk harer genegenheid, eerst tot Luitenant-Generaal, en vervolgens in 1845 tot Senator verhief. Zijn invloed, en de verwijdering tusschen de Koningin en haar gemaal, Don Francisco d'Asisi, waarmede zij in October 1846 in den echt getreden was, namen met gelijken tred toe, en het scheen alsof hij de zaak der Progressisten weder zou doen zegevieren, toen plotseeling in October 1847 eene ministerie-verwisseling plaats had, die Narvaez andermaal aan het bewind bracht, en ten gevolge had dat Serrano als Kapitein-Generaal naar Grenada verwijderd werd.

Onder Narvaez' krachtig bestuur heeft Spanje het veelbewogen jaar 1847 rustig doorleefd en een tijdperk van rust gekend, dat het grootelijks behoefde. Zijn leger werd gereorganiseerd; zijn stoffelijke welvaart flikkerde op; van buitenlandsche invloeden maakte het zich vrij, en zelfs deed het zich, ter zake van de herstelling des Pausen, tegenover het buitenland gelden. Pogingen, nu en dan van revolutionaire of Pauselijk-Carlistische zijde aangewend om de binnenlandsche rust te verstoren, werden met onverbidde-lijke kracht en gestrengheid onderdrukt. Maar in 1850 wisten Hoofsche invloeden, waarin Maria Christina niet weinig de hand had, van eene oneenigheid, in den boezem van het Ministerie ontstaan, gebruik te maken en Narvaez te doen vallen. Van dat

oogenblik ving, onder de elkander opvolgende Ministeriën Bravo-Murillo, Roncali, Lersundi en Sartorius, eene politiek van door Hof en Geestelijkheid aangemoedigde reactie aan, die aanleiding was dat de Moderados en Progressisten zich bij elkander aansloten, en de zoogenaamde Liberale Unie vormden, aan welker hoofd Narvaez zelf optrad, die daarom al spoedig naar Weenen verwijderd werd.

Serrano had in verscheidene der genoemde Ministeriën zitting gehad. Maar toen de ontevredenheid over een zeer reactionnair ontwerp van grondwetsherziening; over een schulddelgingsplan; over gewelddadige inmenging bij verkiezingen; over Narvaez' feitelijke verbanning; over onderdrukking der drukpers; daarna over de verbanning der in groot aanzien staande Generaals O'Donnell en Manuel Concha, en eindelijk over de uitschrijving eener gedwongene leening van 180 millioen realen, in 1854 tot eene crisis leidde, had Serrano zich in tijds van de Conservatieven vervreemd, en sloot hij zich aan de omwenteling aan, die, onder O'Donnell, door geheel Spanje, en den 18^{den} en 19^{den} Juli te Madrid uitbrak, en Isabella II dwong om de samenstelling van een Kabinet op te dragen aan Espartero, die O'Donnell tot zijn Minister van Oorlog, en Serrano tot Directeur-Generaal der artillerie, en in Juni 1856 tot militair Gouverneur van Nieuw Castilië benoemde. Niettemin schijnt Serrano in de aanleiding tot Espartero's aftreden (14 Juli) — verschil van meening met zijn ambtgenoot O'Donnell — de hand gehad te hebben, en toen hij de onlusten, welke van dit aftreden en van de reorganisatie van het Ministerie door O'Donnell het gevolg waren, met geweld van wapenen had onderdrukt, werd hij daarvoor met zijne verheffing tot Kapitein-Generaal beloond. Daarna bekleedde hij gedurende eenigen tijd den post van Gezant te Parijs, en vervolgens dien van Gouverneur van Cuba, in welke betrekking hij in 1862 de vrijwillige, maar zeer tijdelijke onderwerping der Republiek San

Domingo bewerkte, 't geen hem den titel van Hertog de la Torre, en den rang van Grande van Spanje Eerste Klasse bezorgde. In Spanje teruggekeerd, had hij als Minister van Buitenlandsche Zaken zitting in het Ministerie, waarvan O'Donnell, — na eenige jaren voor de Moderado's onder Narvaez te hebben moeten wijken, — sedert Juni 1858 voorzitter was, maar dat in Maart 1863 ontbonden werd. In 1865 benoemde O'Donnell, die toen, na eene periode van velerlei staatkundige wisselingen, door Serrano's invloed weder aan het bewind gekomen was, Serrano tot voorzitter van den Senaat. Het drijven der uiterste partijen; de progressisten-opstand onder den Generaal Prim in Januari; de militaire opstand te Madrid in Juni, die met geweld van wapenen door Serrano onderdrukt werd, ontnamen echter reeds in 1866 aan de Hofpartij alle vertrouwen in O'Donnell, die in Juli zijn ontslag ontving, en door Narvaez vervangen werd. Deze vormde een ministerie van Moderados, waarin Gonzales Bravo als Minister van Buitenlandsche Zaken zitting had, en dat in de eerste plaats door strenge militaire- en politie-maatregelen de heerschende orde- en regeringloosheid poogde aan banden te leggen, maar bovendien een absolutistisch-clericalen weg insloeg. Het Ministerie sloot onmiddellijk de Cortes en vaardigde eene reeks van reactionaire Koninklijke Besluiten uit, waarbij het onderwijs onder den invloed der geestelijkheid gebracht werd, de grondwettige bevoegdheden der Gemeenteraden beperkt werden, enz.. Serrano, die zich bij het optreden van het Ministerie-Narvaez met verlof buitenslands begeven had, keerde in December van hetzelfde jaar 1866 naar Madrid terug, ten einde bij de opening der Cortes het voorzitterschap in den Senaat te aanvaarden. De Regeering stelde echter die opening langer dan de Constitutie veroorloofde uit, en nu onderteekenden 112 Afgevaardigden een adres aan de Koningin, waarin zij zich beklaagden dat de Cortes, die volgens de Constitutie ieder jaar bijeengeroepen moeten worden, en minstens vier

maanden vergaderd moeten blijven, in 1866 niet waren samengeroepen. Wel was de Vergadering in 1866 bijeen geweest, maar enkel ten gevolge eener oproeping in 1865. Narvaez liet onverwijd, in den nacht van 29 op 30 December, de stellers van het adres, en daaronder den voorzitter der Cortes, Rios Rosas, in hechtenis nemen en naar Cadix wegvoeren. Serrano, die als Grande van de Eerste Klasse het recht bezat om zich op het koninklijk paleis aan te melden, zonder vooraf verlof te vragen om toegelaten te worden, vertoonde zich daar op den 30sten bij de Koningin ¹, — deelde haar onbewimpeld zijn oordeel mede over de arrestatiën, die dien nacht hadden plaats gehad, en bood haar het adres der 112 Afgevaardigden aan. De Koningin weigerde echter het stuk aan te nemen, en zeide den Maarschalk, dat zij over hare Ministers volkomen voldaan en niet voornemens was om in hare staatkunde verandering te brengen. Eenige uren later werd de Maarschalk Serrano door den Kapitein-Generaal van Madrid in persoon gearresteerd. De 21 gevangen genomen Afgevaardigden werden naar de Canarische en Balearische eilanden, en de Presidenten naar de noordkust van Afrika verbannen, vanwaar Serrano echter eenige dagen later ontvluchtte, en naar Parijs de wijk nam. Aldaar is hem, weinige weken daarna, ongevraagd de vergunning gegeven om naar Spanje terug te keeren.

De krachtige persoonlijkheid, onder wiens bewind het ongelukkige Spanje meer dan eens herademd had, die door zijne doortastende staatkundige en militaire maatregelen pogde orde en gezag te handhaven, en die thans de eenige steun mocht heeten van Isabella's troon, de President-Minister Maarschalk Narvaez, Hertog van Valencia, stierf plotseling te Madrid op den 23sten April 1868. Hem volgde Gonzales Bravo, destijds Minister van Buitenland-

¹ Volgens anderen had de Koningin hem doen ontbieden, en had Narvaez zich, gedurende het onderhoud, achter een gordijn verborgen.

sche Zaken, die aankondigde dat hij Narvaez' staatkunde van tegenstand tegen de revolutie krachtig zou voortzetten, en die wel alle vijanden met Narvaez gemeen had, maar, als burger, niet gelijk de Maarschalk bij het leger in aanzien stond. In het buitenland zocht de Regeering haren steun bij Frankrijk's Keizer, en stond zij den Paus ter zijde, die uit erkentlijkheid aan Isabella de Heilige Gouden Roos zond — eene onderscheiding welke, wegens het ergerlijke levensgedrag der Koningin, — zij had door hare bekende verhouding tot Marfori volstrekt alle achting bij het volk verspeeld, — groote ergernis verwekte.

Zulk een toestand gaf de Liberale Unie hoop dat zij zich zou kunnen wreken. De verbannen aanvoeders der Progressisten en Unionisten hadden zich daartoe reeds verbonden, toen in den nacht van 7 Juli 1868 de Maarschalk Serrano, sedert den dood van O'Donnell, in 1867, het erkende hoofd der Liberale Unie, en eenige andere Generaals op last van Gonzales Bravo werden in hechtenis genomen en naar de Canarische en Balearische eilanden gebannen. De Minister had tijdig eene samenzwering dier Generaals ontdekt, wier plan was, aan het hoofd der bezetting van Madrid naar La Granja, het koninklijke zomerverblijf, te rukken, de koninklijke familie over de grenzen te zenden, en Serrano te stellen aan het hoofd van een Voorloopig Bewind. Men vermoedde dat de Hertog van Montpensier, de zwager van Isabella, bestemd was om in hare plaats tot den troon te worden geroepen. Deze Prins ontving van de Regeering aanzoeging om Spanje te verlaten, en begaf zich naar Portugal. Dit was het voorspel der groote omwenteling, die in September van datzelfde jaar uitbrak, en zich aldus toedroeg.

Terwijl Koningin Isabella te San Sebastiaan de baden gebruikte, en met Keizer Napoleon, die te Biarritz vertoefde, over eene samenkomst onderhandelde, waarin zou worden beraadslaagd over eene gemeenschappelijk ten aanzien van den Paus aan te nemen

houding — eene samenkomst die echter door den Keizer blijkbaar opzettelijk vermeden is, — werden den 15^{den} September Serrano en de overige verbannen Generaals door den Generaal Milan del Bosch heimelijk van de Canarische eilanden afgehaald. De Generaal Prim, die na uit Spanje gevlucht en door de Portugeesche Regeering uit Portugal verwijderd te zijn, te Londen en Brussel had verblijf gehouden, en van daar uit de draden van den opstand had bestuurd, was den 11^{den} van Londen naar Cadix gereisd. Den 17^{den} aldaar aangekomen, werd hij opgenomen aan boord der Saragossa, een Spaansch oorlogschip, waarover de Admiraal Topete bevel voerde. Terstond werd een Raad gehouden, waarin Prim voorsloeg, het handelend optreden uit te stellen, totdat del Bosch met Serrano en de andere bannelingen van de Canarische eilanden zouden zijn aangekomen. Men oordeelde echter dat uitstel gevaarlijk zou kunnen wezen, en op den middag van den 18^{den} werd aan boord der Saragossa het sein tot den opstand gegeven, door het hijschen der vlaggen en het lossen van het geschut. Een uur later hadden twee andere schepen, de San Fernando en de Carraca, onder bevel van Generaal Primo de la Rivera, het voorbeeld der Saragossa gevolgd. In den nacht volgde het regiment infanterie der bezetting van Cadix; de artillerie den volgenden ochtend. Door de overheden werd geen weerstand geboden; er had geene worsteling plaats; geen droppel bloed werd vergoten. Den 19^{den} kwam de stoomboot, die de verbannen Generaals aan boord had, in 't gezicht; een der in opstand gekomene oorlogschepen stevende haar te ontmoet, en in den avond kwamen de Generaals aan den wal. Dienzelfden dag, op den middag, had de Generaal Izquierdo zich te Sevilla geprononceerd, te midden der algemeene toejuichingen van bevolking en bezetting. Den 20sten hielden de opgestane Generaals eene algemeene conferentie te Cadix, en den volgenden dag vertrokken Serrano, de Rodas en Lopez Dominguez naar Sevilla, na tot de Spaansche

natie eene proclamatie te hebben gericht, waarin zij plechtig verklaarden, dat zij aan de Regeering te Madrid gehoorzaamheid weigerden, en de wapenen niet zouden nederleggen, voordat het volk souverein wezen zou. Tegen de Regeering trok de proclamatie hevig te velde, maar van het Vorstenhuis zweeg zij. "Wij hebben", dus heette het, "genoeg wanbestuur geduld; wij willen dat een Voorloopig Bewind, dat het geheele land vertegenwoordige, de orde herstelle, en dat op het algemeen stemrecht de grondslag gelegd worde van onze maatschappelijke en staatkundige wedergeboorte. Grijpt allen de wapenen, en indien wij ons van uitpattingen onthouden, zullen wij ons de vrijheid waardig toonen, waarvan wij verstoken geweest zijn. Leve Spanje!"

Maar de proclamatie mocht van het Vorstenhuis zwijgen, de opstand zou wellicht mislukt zijn, indien de afkeer van Isabella's gedrag bij het volk niet zoo diep en algemeen geweest was. Nog nu werd haar de raad gegeven om zich naar Madrid te begeven, en zich zonder Marfori aan het volk te vertoonen. Maar zij weigerde ¹.

Koning van Spanje was op dit oogenblik de Maarschalk Don Jose Concha, Markies de la Havana. "Il me faut un Maréchal", had Isabella in den Ministerraad te St. Sebastiaan gezegd, toen Gonzales Bravo haar den stand van zaken had blootgelegd. Don Jose was tot Eersten Minister benoemd, en had zich naar Madrid begeven; maar aldaar aangekomen en den wanhopigen toestand

¹ Carlos Marfori, de persoon die wellicht meer dan iets anders de aanleiding geweest is tot Isabella's val, was de zoon van een Italiaanschen kok, en in 1810 (merkwaardig genoeg, evenals Serrano op het kleine eiland Fernando) geboren. Door eene toevallige aanverwantschap met Narvaez werd hij ambtenaar, vervolgens een onbeduidend Afgevaardigde, en daarna met steeds belangrijker Hofcharges belast, en door de Koningin met titels en ridderorden overladen.

inziende, zou hij waarschijnlijk de opdracht hebben laten varen, indien niet zijn broeder, de nu onlangs bij Estella gesneuvelde Maarschalk Don Manuel Concha, Markies del Duero, een man van vaster karakter, hem tot andere gedachten gebracht en, door zich met het commandement der provincie Madrid te belasten, een groot deel der verantwoordelijkheid op zich genomen had. Ministers had deze Koning niet.

Tegenover deze door niets dan door ultramontaansche geestelijken gesteunde Hofpartij, die niet veel meer dan den naam van *Camarilla* verdiende, stonden alle partijen: de Moderado's, de Progressisten, de Democraten, teleurgesteld en met hooghartig geweld tegengewerkt in hun streven, en diep beleedigd in de personen hunner gevierde leidlieden, — stonden die aanvoorders, meestal invloedrijke en begaafde mannen, elk met zijne eigene persoonlijke grief in het hart, — en stond eene natie, verantwoordigd over een veeljarig in het oog springend wanbestuur, en over een Hof, dat sinds lang eene schande was voor Europa.

Geen wonder dat spoedig de opstand algemeen was. In korten tijd had Prim de meeste havensteden, waar hij zich met zijne oorlogschepen vertoonde, Ferrol, Santander, Santona, Corunna en Carthagena — de laatste twee echter niet dan na met een bombardement bedreigd te zijn, — en had Serrano aan het hoofd van de landmacht der insurgenten geheel Andalusië voor de zaak van den opstand gewonnen. In deze provincie echter had de Generaal Pavia, Markies van Novaliches, een aanzienlijk Koninklijk leger samengetrokken, waarmede hij naar Cordova oprukte. Den 27sten hield hij op korten afstand van die stad stand, en telegrafeerde naar Madrid dat Cordova aan te tasten tot een bloedbad zou leiden, en dat hij daartoe niet zonder stellige bevelen zou overgaan. De Koningin gaf daarop, van San Sebastiaan uit, bevel dat de Koninklijke troepen zich naar de Baskische provinciën moesten terugtrekken; maar toen den 28sten de tijding

kwam, dat ook Granada in opstand was, werd terstond aan Pavia getelegrafeerd, Cordova tot elken prijs aan te tasten. Den 29sten kwam het bij Alcolea tot een treffen, en overwon Serrano de Regeeringstroepen volkomen. Dienzelfden dag sloot Madrid, zonder noemenswaardigen tegenstand, zich aan den opstand aan, en den 30sten vertrok Isabella over de grenzen naar Pau.

Den 3^{den} October 1868 hield de Maarschalk Serrano, te paard, omringd door een zevental Generaals, en onder het uitbundig gejuich eener ontelbare volksmenigte, zijn intocht te Madrid. Van het balkon van het Ministerie van Binnenlandsche Zaken richtte hij eene toespraak tot het volk, waarin hij met grooten nadruk den wensch uitsprak, dat onder de bewerkers van de omwenteling innige overeenstemming en eendracht mochten heerschen. Als een bewijs van zijne eigene gezindheid te dezen aanzien zeide hij, dat zoowel hij zelf als de Generaal Prim en de overige Generaals zich ter beschikking hadden gesteld van den Generaal Espartero, en dat zijne zucht tot verzoening zoo groot was dat hij, indien hij het voorzitterschap van het Ministerie aanvaardde, bereid zou zijn om aan den aanvoerder der Democratische partij, den heer Rivero, eene plaats in zijn Kabinet aan te bieden. Voorts zeide de Maarschalk: "De door de revolutie behaalde zegepraal danken wij aan vloot en leger, aan den burgerzin en het verstand des volks, maar bovenal aan den Goddelijken bijstand. De nationale opstand was rechtvaardig, en de Almachtige heeft aan onzen arm de noodige kracht verleend, om de tirannen, die ons onderdrukten, te overwinnen. De revolutie heeft echter nog slechts hare eerste schrede gedaan. Om haar te voltoeien en haar al de vruchten te doen dragen, welke wij ons van haar beloven, worden groote offers en het ten toon spreiden van groote deugden vereischt. Eigenliefde, zelfzuchtige bedoelingen, exclusivisme, van welken aard ook, zouden slechts eene hoogst noodlottige uitwerking kunnen hebben. Laten wij ons dus alleen door heilige vaderlandsliefde

en door de herinnering aan onze roemrijke nationale overleveringen laten leiden, en vergeten wij niet, dat het volk van Spanje nog het volk is van Saint Quentin, van 1808, van 1854. Wij zullen u den weg der vrijheid wijzen, volgt dien met vaste schreden, maar te gelijker tijd behoedzaam, en zonder in het minst af te wijken van de gehoorzaamheid aan de wet."

Door luisterrijke illuminatiën en uitbundig vreugdebetoon werd op dezen dag en op den volgenden 7^{den} October, toen de Generaal Prim met onbeschrijfelijke geestdrift werd ingehaald, te Madrid de nieuwe orde van zaken, — de val van "het spooksel der half-legitimitieit", zooals de Minister van Buitenlandsche Zaken de gebeurtenis in eene van 19 October gedagteekende circulaire aan de Mogendheden noemde — ingewijd. De revolutionaire Junta van Madrid droeg aan Serrano de vorming van een voorloopig Ministerie op, en de provinciale Junta's onderwierpen zich spoedig aan het centrale gezag, en werden bij decreet van 20 October ontbonden. De vreemde Mogendheden — Amerika allereerst — erkenden de nieuwe orde van zaken. Verkiezingen voor constituerende Cortes werden uitgeschreven en hadden plaats; die Cortes kwamen den 11^{den} Februari 1869 bijeen, werden door Serrano geopend, en droegen hem den 25sten Februari de uitoefening van het Uitvoerend Gezag op. Hij bekleedde dat tot Juni van dat jaar, toen de Cortes de nieuwe Constitutie aannamen, waaraan de monarchale regeeringsvorm ten grondslag strekte, en den 15^{den} Juni werd hij door de Cortes, voor zoolang als in de vacature van den troon nog niet zou zijn voorzien, benoemd tot Regent van het Koninkrijk.

In de zitting der Cortes van 18 Juni heeft de Maarschalk Serrano het Regentschap van het koninkrijk aanvaard, voor den President neergeknield, den eed op de Grondwet afgelegd, en daarna met eene bewogene stem gezegd: "De taak die ik op mij neem gaat mijne krachten inderdaad te boven; maar uwe hooge

wijsheid, de volledige toetreding der land- en zeemacht tot de tegenwoordige orde van zaken, de beproefde vaderlandsliefde der burgerwacht en de verstandige en edelaardige zin van ons herboren vaderland, boezemen mij vertrouwen in op den gelukkigen uitslag mijner pogingen. Op den hoogen eerepost, waarop gij mij geplaatst hebt, zie ik geene staatkundige partijen, maar de Grondwet, die een ieder bindt, mij het eerst van allen, en die door een ieder wordt geëerbiedigd, — ons geliefd, naar vastheid en rust, naar ontwikkeling en vrijheid uitziend vaderland — en den eindpaal eener tusschen-regeering, gewijd aan de oprechte en eerlijke naleving der staatsregeling, aan de handhaving der individueele rechten, aan de bevestiging van het crediet zoowel binnen als buitenslands, en aan de grondvesting der vrijheid op het stevig fundament der zedelijke en stoffelijke orde, opdat de door de constitueerende Cortes verkozen Monarch eene voor het vaderland, waaraan ik al mijne zorg en liefde, mijn geheele leven gewijd heb, voorspoedige en gelukkige regeering kunne aanvangen.” In zijn antwoord zeide de voorzitter der Cortes, de heer Rivero, onder anderen: “Mocht het immer gebeuren dat de volkssouveriniteit geschonden werd, dat de rechten der Spanjaarden met voeten werden getreden, dan zouden de thans zoo roemvolle naam van den Maarschalk Serrano en de glansrijke herinnering aan Alcolea voor altijd te gronde gaan. Te recht bouwt de Regent op de ondersteuning van alle Spanjaarden. Cortes, leger, burgerwacht en volk, in één woord allen, hebben, met den Regent der Spaansche natie, voortaan slechts ééne leus: alles voor en alles door het vaderland.”

De rol van constitutioneel Regent is ongetwijfeld een zeer neutrale rol, en wellicht een rol die uiterst geschikt was voor den wellevenden en innemenden Hertog de la Torre. De Maarschalk Prim, zijn verantwoordelijke Eerste Minister, was de handelende persoon, voor wiens rekening het onderdrukken van

Carlistische en Republikeinsche opstanden, en het zoeken van een Koning kwam. Hij vond er een, wij weten het, in Amadeus, Hertog van Aosta, wien de Cortes werkelijk den 16^{den} November 1870 verkozen, maar dien hij niet gekroond zou zien, daar hij in het laatst van December, als offer van den partijhaat, door sluipmoord om het leven kwam. Den 4^{den} Januari 1871, na Amadeus' intrede, legde Serrano in handen van den President der Cortes, den heer Zorilla, het gezag neder, en werd hij tot President van den Ministerraad en Minister van Oorlog, en door den Koning van Italië tot Ridder der Annonciada-Orde benoemd.

Serrano heeft deel uitgemaakt van verscheidene der Ministeriën, die elkander gedurende het kortstondige koningschap van Amadeus I snel zijn opgevolgd. Onder anderen werd hij aan het Bewind gesteld in Mei 1872, terwijl hij in het noorden tegen een nieuwen Carlistischen opstand opereerde. Dien opstand had hij al spoedig, zij het dan ook voor zoo lang het duurde, gedempt, en, ofschoon aanvankelijk over de door hem met de Carlisten gesloptene conventie van Amorovieta, — waarbij aan allen volkomene amnestie, en aan de aanvoerders zelfs het behoud hunner rangen bij het leger werd toegestaan, — te Madrid een storm van verontwaardiging opstak, die dreigde zijn optreden als Minister onmogelijk te maken: toen hij den 4^{den} Juni in de Cortes zijn gedrag gerechtaerdigd had, werden de conventie en Serrano's handelwijze met 140 tegen 22 stemmen goedgekeurd, en legde hij den eed als President-Minister af. Maar slechts zeer weinige dagen bleef hij aan het bewind. Reeds den 13^{den} Juni trad hij met zijn Ministerie af, omdat de Koning weigerde van de Cortes de opheffing der constitutioneele waarborgen te vragen, welke de Ministers noodzakelijk achtten ter beteugeling der Republikeinen, die, naar men zeide, zelfs met de Internationalisten in verbond, het hoofd begonnen op te steken. Serrano maakte plaats

voor Zorilla met een radicaal Kabinet, en trok zich voor eenigen tijd in het ambtelooze leven terug.

Den 11^{den} Februari 1873 deed Koning Amadeus I afstand van den Spaanschen troon. Het was hem duidelijk geworden dat hij het hart van geen der partijen dan de republikeinsche alleen — en was die partij dan toch inderdaad niet zijne natuurlijke vijandin? — voor zich winnen kon. Carlisten en Alphonsisten, de mannen der Liberale Unie, allen waren en bleven onverzoenlijk. Nog onlangs had de Hertogin de la Torre geweigerd om, na de aanstaande bevalling der Koningin, de honneurs in de kraamkamer waar te nemen, en, naar men zeide, had de Koning in het katholieke Spanje geen geestelijke kunnen vinden, die den jonggeborene zou willen doopen. Om zijn karakter bemind, maar als een Koning uit den vreemde verfoeid, keerde Amadeus naar zijn vaderland terug.

Na 's Konings afstand liet de verdeeldheid der monarchistische factiën aan de Republikeinen vrij spel, en onverwijld werd de Republiek geproclameerd, een republikeinsch Ministerie gevormd, en de heer Figueras tot President van de uitvoerende Macht aangesteld. De Vertegenwoordiging, onder Monarchalen invloed gekozen, en voor het meerendeel uit Monarchalen bestaande, werd ontbonden, en nieuwe verkiezingen werden uitgeschreven, maar eene Permanente Commissie bleef in stand, totdat de nieuwe Vertegenwoordiging zou zijn gekozen. Zij moest een algemeen toezicht houden op den gang van 's lands zaken en op de daden der Ministers. Deze Commissie nu viel in een der Republiek vijandigen zin uit, en werkte het Ministerie en het doorgaan der verkiezingen tegen. Ook zeide men dat zij het met den Maarschalk Serrano en andere Generaals eens was over een staatsgreep, waardoor de Maarschalk andermaal aan het bewind zou komen. Op eens vernam men dat op den 23sten April elf bataillons van de oude monarchische Nationale Gardien, onder voorwendsel van eene wapenschouwing, op de Plaza de Toros zouden

worden samengebracht. De civile gouverneur van Madrid, de heer Estevanez, die bemerkte had dat in Serrano's woning dagelijks door monarchaal-gezinde Generaals conferentiën gehouden werden, begreep dat achter die wapenschouwing iets steken moest; hij liet onverwijld al de republikeinsche bataillons, óók voor eene wapenschouwing, onder de wapenen komen, en maakte eene proclamatie openbaar, waarin hij beloofde de goede orde en het wettig bestaande gezag te zullen handhaven. De monarchale bataillons, door deze waakzaamheid en doortastendheid verrast, moesten voor de overmacht zwichten; zij namen in het groote gebouw der stierengevechten de wijk, en werden aldaar ontwapend. Pi y Margall, die, bij tijdelijke afwezigheid van den heer Figueras, het Presidentschap bekleedde, ging zelfs zoo ver van de Permanente Commissie en de weerbarstige bataillons te ontbinden. Als met een tooverslag waren de verdachte Generaals verdwenen — ook Serrano, omtrent wiens wedervaren men verscheidene dagen te Madrid in het onzekere verkeerd heeft. Eindelijk bleek dat de ontvluchting uit Madrid en Spanje van den Hertog de la Torre, voormalig Regent van Spanje, had plaats gehad onder het persoonlijk geleide van den Engelschen Gezant te Madrid, den Heer Layard en diens echtgenoot, die den Maarschalk op den spoortrein tot Santander hadden vergezeld, en hem aldaar veilig aan boord eener stoomboot hadden zien vertrekken. De Maarschalk had zich voor zijne vlucht als een reizend Engelschman vermomd — zijne knevels afgeschoren, valsche bakkebaarden aangedaan, en zich gekleed in een geruit ochtend-costuum van den heer Layard. Hij kwam behouden op Franschen bodem, en weldra in zijn villa, Rue Silhouette, te Biarritz, aan, waar zijn bekoorlijke gade en twee kinderen hem opwachten.

Men herinnert zich dat deze "staatsgreep" van het Ministerie Pi y Margall, — de heer Figueras trok zich later definitief terug, — in Juni 1873, toen de thans zeer republikeinschgezinde consti-

tueerende Cortes waren samengekomen, tot het uitroepen der Federalistische Republiek geleid heeft; en dat de heer Margall nog in diezelfde maand door de Constituante met dictatoriale macht is bekleed. De hopeloze toestand waarin Spanje toen geraakt is, daar de "Intransigentes", Socialisten en Communisten in tal van steden in het zuiden en zuidoosten des lands op het verschrikkelijkst huishielden en met geweld van wapenen moesten worden ten onder gebracht, terwijl de Carlisten in het noorden zegepraal op zegepraal behaalden en steeds meer veld wonnen, ligt nog versch in het geheugen. In Juli reeds moest de heer Pi y Margall met zijn Intransigentes-Ministerie plaats ruimen voor den Heer Nicolaas Salmeron, wiens krachtig optreden, met een uit gematigde republikeinen bestaand Ministerie, dat krachtige bestrijding van Carlisten en Demagogen tot program had, weder eenig vertrouwen wekte, zoodat zelfs een aantal Spaansche uitgeweekenen, te Bayonne onder voorzitting van den Maarschalk Serrano samengekomen, besloten hunne diensten aan het Bewind aan te bieden. Van dit aanbod is echter door Salmeron geen gebruik gemaakt, maar toen deze in het begin van September was afgetreten, — omdat hij er niet toe kon besluiten om aan de gevangene en ter dood veroordeelde oproerlingen de doodstraf te doen voltrekken, — heeft zijn opvolger, de heer Castelar, den Maarschalk Espartero uitgenoodigd om als Generalissimus, en de Maarschalken Serrano en Manuel Concha om als aanvoerders van het Noorder- en van het Katalonische leger op te treden.

De gematigde republikeinsche staatkunde van den President Castelar vond geene genade in de oogen der Intransigentes, die eene meerderheid bleken te hebben in de Cortes, toen deze, na door Castelar reeds in September te zijn naar huis gezonden, den 2^{den} Januari weder bijeenkwamen. Men was ontstemd over het voortduren van den Carlistischen opstand, waartegen de Generaal Moriones maar niet opgewassen scheen te zijn; men keurde

het af dat de President een verbond zocht met Serrano en de conservatieve, in den grond der zaak constitutioneel-monarchale partij; men was vertoornd over de belegering der Carthageensche geestverwanten; en in den avond van 2 Januari 1874 namen de Cortes eene motie aan, waarin het regeeringsbeleid van Castelar werd afgekeurd. De President trad onverwijld af, en de Minister van Koloniën, de Heer Palanca, werd tot Voorzitter van het Bewind gekozen. Maar te zeven ure in den ochtend van den 3^{den} nam de Generaal Pavia — een ander dan de Hertog van Novales, die bij Alcolea voor de zaak van Isabella gestreden heeft, — op eigen gezag, maar ten behoeve van den Maarschalk Serrano, gewapenderhand het Paleis der Cortes in bezit. Hij zond een adjudant de vergaderzaal binnen, die den Voorzitter den schriftelijken last moest overbrengen om de Cortes te ontbinden, maar die adjudant werd met bedreigingen, beschimping en rumoer begroet. Eenige leden verklaarden zich te weer te zullen stellen. Nauwelijks echter hadden de troepen een paar schoten in de lucht gedaan, of al de leden zochten een goed heenkomen. De Maarschalk Serrano werd uitgeroepen tot President van een Voorlopig Bewind, dat zich "Orde, Recht, Vaderland" tot leuze koos, en eene proclamatie uitvaardigde, waarin de handhaving der grondwet van 1869 beloofd, en verklaard werd dat het Gouvernement alle krachten zou inspannen om de Carlisten, de Murciasche Intransigenten en de opstandelingen op Cuba ten onder te brengen. Een besluit omtrent de ontbinding der Cortes hield in, dat, zoodra de orde hersteld en de vrije werking der kieswet verzekerd zou zijn, eene nieuwe Constituante zou worden bijeengeroepen, tot wier taak het behooren zou eene beslissing omtrent den persoon van het Hoofd der Regeering te nemen. Werkelijk werd dit optreden van een verbond van "alle liberale partijen onder de vlag der conservatieve Republiek," deze "opstand tegen de Commune, tegen het separatisme, tegen de verbrokkeling des

lands", zooals de heer John Lemoinne de gebeurtenis in het *Journal des Debats* noemde, door de Openbare meening zeer toegejuicht — het leger was te Madrid nooit zoo populair geweest; Pavia werd op de handen gedragen.

Het Bewind had al spoedig het geluk de tijding te kunnen openbaar maken dat Carthagena eindelijk, den 13^{den} Januari, gevallen was. Minder voorspoedig werd de oorlog tegen de Carlisten gevoerd. De gevechten van 24 en 25 Februari liepen voor het door den Generaal Moriones aangevoerde republikeinsche leger maar al te noodlottig af; Moriones' verzoek om ontslag uit het opperbevel werd aangenomen, en Serrano vertrok, — na, in plaats van Hoofd van het Voorloopig Bewind en Voorzitter van den Ministerraad, enkel President van de Republiek geworden en als Voorzitter van den Ministerraad door den heer Zabala opgevolgd te zijn, — in persoon naar het Noorderleger, en aanvaardde den 9^{den} Maart het opperbevel er over. Ofschoon men hem aanvankelijk, toen het eenigszins lang duurde voordat men van vijandelijkheden hoorde, verdacht van met Don Carlos eene schikking te zoeken, is men van deze meening moeten terugkomen, na de belangrijke voordeelen die het republikeinsche leger in de tweede helft van Maart op de Carlisten behaald heeft. Het gold Bilbao, de sedert geruimen tijd door de Carlisten belegerde hoofdstad van Biscaye, te ontzetten. Te dien einde werden den 25sten en 27sten Maart twee der belangrijke Carlistische liniën met groote inspanning en ten koste van veel bloed geforceerd. De derde linie, die van Abanto, is echter eerst een maand later, den 28sten April, — nadat de Maarschalk belangrijke versterkingen had samengetrokken, en zelfs een geheel nieuw legercorps, onder den grijzen Manuel Concha, gevormd had, — gevallen, waarna Concha, en weinige uren na hem Serrano, reeds den 2^{den} Mei Bilbao konden binnenrukken. Serrano beschouwde deze overwinning als belangrijk genoeg om hem te vergunnen reeds een paar dagen

later, met den Admiraal en Minister Topete, naar Madrid terug te keeren, het opperbevel over het noorderleger aan Concha overlatende.

Op den middag van den 6^{den} Mei II. is de Maarschalk-President te Madrid teruggekomen. De Ministers, de stedelijke Overheden, verscheidene deputatiën en eene ontelbare schare wachten hem aan de spoorwegstation op. Onder een uitbundig geestdriftbetoon begaf de Maarschalk zich naar het Presidentshotel, en was van het balcon aldaar getuige van het defileeren der troepen en der bezetting. De stad was versierd, zooals alleen eene Spaansche stad dat wezen kan, en in den avond volgden de serenades elkander op.

“Het Carlisme is geschokt”, dus moet Serrano op dezen dag tot een der autoriteiten, die hem kwamen gelukwenschen, gezegd hebben, “maar nog niet overwonnen. Niet voordat dit zal hebben plaats gehad en het Cantonalisme geen gevaar meer oplevert, zal het land vrij over zichzelf kunnen beschikken.” De belangrijke nederlaag den 28sten Juni door de Carlisten voor Estella aan de Regeeringstroepen toegebracht, waarin de Maarschalk Concha den heldendood stierf, heeft wel bewezen dat het Carlisme inderdaad “nog niet overwonnen” was. Of het onder Zabala, Concha's opvolger in het opperbevel over het Regeeringsleger, spoedig overwonnen zal worden? Of Serrano er in slagen zal tot zoolang de goede orde in het overige Spanje en den vrede tusschen de velerlei partijschappen te handhaven? Wat hij ten slotte in zijn schild voert? Ziedaar, met het oog op het wisselvallige der Spaansche toestanden, wel inderdaad ijdele vragen. Wij zullen ons moeten getroosten van dag tot dag geduldig af te wachten, of ons niet weder de eene of andere verrassing bereid wordt.

Thieblin, de begaafde correspondent van het ondernemendste aller dagbladen, de *New-York Herald*, die zich door eene reeks van onder den naam van Azamat Batuk geschrevene brieven heeft

bekend gemaakt, verhaalt in een onlangs verschenen werk, getiteld: *Spain and the Spaniards* ¹, dat hij bij zijne komst in Madrid, een paar dagen na den "federalistischen staatsgreep", en te vergeefs zoekende naar den Hertog de la Torre, wien hij een briefje van de Hertogin, die hij te Biarritz bezocht had, wilde overbrengen, verwezen werd naar de Gravin van Montijo, de moeder van de voormalige Keizerin van Frankrijk, als de eenige persoon die wellicht iets met zekerheid omtrent den Maarschalk wist. Deze bijna blinde, maar van geest nog altijd even heldere dame, die hem uitgenoodigd had om haar, als hij te Madrid kwam, op te zoeken, en wier huis steeds het middenpunt blijft waar alle notabiliteiten van Spanje samenkomen, kon hem omtrent Serrano's verblijfplaats niet inlichten, maar deelde hem haar oordeel over den toen voortvluchtigen aanstaanden President der Spaansche Republiek in deze woorden mede: "Serrano is een man van buitengewone gaven en van groote energie, schoon ik niet geloof dat hij geschikt is om een wezenlijk aanvoerder te zijn. Hij moet onder iemand, of ten minste in iemands naam handelen — dan is hij goud waard. Maar indien hij *de* man moet wezen aarzelt hij allicht, en ik weet dat ditmaal mijne schatting van zijne persoonlijkheid volkomen gerechtvaardigd is. Zoo zij verleden Woensdag niet geslaagd zijn, is het zijne schuld geweest. Iedereen kwam tot hem om stellige orders, maar hij gaf er geene. Hij liet zich door Estevanez de loef afsteken. Dat is een man! een schurk — maar waarlijk *een man*."

Een paar maanden later ontmoette Azamat Batuk den Maarschalk zelf te Biarritz. "De vriendelijkheid, waarmede ik door den Hertog en de Hertogin de la Torre ontvangen werd", schrijft hij, "maakt het mij bijna onmogelijk om over den tegenwoordigen be-

¹ Van dit belangrijk en onderhoudend geschreven werk is, onder den titel *Spanje en de Spanjaarden*, een vertaling door J^o. de Vries, verschenen bij Kruseman & Tjeenk Willink, te Haarlem.

heerscher van Spanje te spreken. Zijne staatkundige meeningen, en zijne geheele vroegere loopbaan zijn van dien aard geweest, dat zij slechts weinig sympathie verdienen. En toch is de bekooring van zijn persoonlijken omgang zoo groot, dat zij zelfs zijne bitterste vijanden, indien zij hem naderen, boeit. Een schoon man, met buitengewoon veel zorg en smaak gekleed, en met eene gemakkelijheid in den omgang, die aan eenvoud grenst, overrompelt hij u en stemt hij u ten zijnen gunste bij de eerste woorden, die ge met hem wisselt. Zijne gewoonte om den bezoeker in de huiskamer te ontfangen, in gezelschap van zijne bekoorlijke gade, die bezig is te teekenen of te borduren, en waar zijne kinderen spelen en in- en uitloopen, doet den bezoeker alles wat van des Maarschalks verleden verhaald wordt niet alleen vergeten, maar zelfs bijna in twijfel trekken."

Azamat Batuk houdt het er voor, dat, indien de Maarschalk ooit iemand anders dan zich zelf aan het bewind zou willen zien, het de Hertog van Monpensier wezen zou. De zaak van den jongen Alfonsus te omhelzen, zal hem, zoolang Isabella leeft, niet mogelijk wezen. Het waarschijnlijkst acht hij, dat Serrano voor een grooter of kleiner aantal jaren Dictator blijven zal. De gematigde Republikeinen zullen hem dulden en, wellicht, als zoodanig zelfs ondersteunen, ten einde de Republiek te behouden; terwijl de rijke Conservatieven en de adel, die bijna allen zeer bij Cuba geïnteresseerd zijn, hem ter zijde zullen staan, omdat zij bij ondervinding geleerd hebben dat de slavenhouders van de constitutioneele Monarchie veel meer te vreezen hebben dan van Serrano. De opinie van den Hertog over deze zaak schijnt veel minder geavanceerd te zijn dan zelfs die van Don Carlos, en indien hij ooit genoodzaakt mocht worden om de slavernij af te schaffen, zal hij het zeker doen op eene zoodanige wijze, dat de slavenhouders er eerder bij winnen dan verliezen.

DR. D. F. STRAUSS.

DAVID FRIEDRICH STRAUSS.

Op den 12^{en} Februari dezes jaars had in 't Wurttembergsche stadje Ludwigsburg de begrafenis plaats van Dr. David Friedrich Strauss. Na een zwaar lijden, met geestkracht en geduld gedragen, was hij op den 7^{en} Februari in de armen van zijn zoon overleden. In een klein, bijna armoedig vertrek, op de tweede verdieping van zijn woning, lag het lijk bedekt met bloemen, als blijken van de algemeene deelneming. Het gezicht van den doode maakte een diepen indruk. Een hoofd van buitengewoon schoonen vorm, groote scherp geteekende trekken vol harmonie. Zonder klokkengelui en zonder begeleiding van een geestelijke, — op uitdrukkelijk verlangen van den overledene bleven kerkelijke plechtigheden achterwege, — zette de lijkstoet zich in beweging. Met helderen zonneschijn ging men door de besneeuwde stad naar het kerkhof even buiten de Oosterpoort. Bij het graf hief een mannenkoor een aangrijpend gezang aan. Daarop sprak Prof. Reuschle uit Stuttgart eenige woorden: "Lessing van de 19^e eeuw, in de 20^e eeuw zult gij niet slechts in beperkten maar in den ruimsten kring staan in het licht, waarin wij thans den Lessing der 18^e eeuw aan-

schouwen. Ziedaar uw toekomst, held en strijder der wetenschap, groote onvergetelijke vriend!" Nadat de Oberstudienrath Binder in korte trekken het beeld van den ontslapene geteekend, en het koor een slotzang aangeheven had, was de ernstige plechtigheid afgelopen, en verlieten de aanwezigen de begraafplaats in de overtuiging, dat het Deutschland der 19e eeuw een zijner grootste geesten verloren had.

De dood heeft een verzoenende kracht. Nauwelijks was het overlijden van Strauss door de nieuwsbladen bekend geworden, of mannen van allerlei godsdienstige en wijsgeerige richting, bij zeer uiteenlopende waardeering van zijn arbeid, wedijverden met elkander in de erkenning, dat in hem een machtige en diepzinnige geest, een veelomvattend verstand, een schitterend auteur, een mannelijk, moedig, ernstig denker, vervuld van onverzettelijke waarheidsliefde en zelfverloochenende trouw aan zijn overtuiging, in één woord, een persoonlijkheid van den eersten rang was opgetreden, die op het godsdienstige en wijsgeerige leven zijner eeuw den stempel van zijn geest heeft ingedrukt, en zelfs zijn heftigste tegenstanders dwong hunne denkbeelden te herzien, althans in anderen vorm te kleeden en met nieuwe bewijzen te steunen.

Ideëen beheerschen de wereld. De geschiedenis bewijst met een duidelijkheid die niets te wenschen overlaat, dat de groote drijfkracht die het rad der wereldgebeurtenissen in beweging brengt, uitgaat niet in de eerste plaats van de mannen van het zwaard, maar van de mannen der gedachte. Het studeervertrek van den denker is de bakermat der toekomst, want de denker richt zich tot den geest, de ziel der menscheid, — en ten slotte is het toch altijd de ziel van een maatschappij en van een volk die ook het lichaam schept, ondanks de handigheid der diplomaten en de voortreffelijke eigenschappen van het gegroefde geslacht.

Nu viel de werkzaamheid van Strauss op *dat* gebied van ons geestelijk leven, dat den mensch 't heiligst pleegt te zijn, en waarmee zijn opgewektheid om te leven, zijn kracht om te arbeiden, zijn moed om te sterven voor een goed deel is saamgeweven, — het gebied van den godsdienst. Een zeer gevaarlijk terrein! Nergens vlamt de hartstocht heftiger en wordt de strijd verbitterder gevoerd. — Strauss heeft zich aan dien strijd gewaagd, voor een goed deel zelfs heeft hij dien strijd doen geboren worden. Want — en ziedaar reeds met een enkel woord, de toon-gevende gedachte, die bij allerlei afwisseling geheel zijn leven beheerscht, — hij heeft de godsdienstige en christelijke traditie der menschheid geplaatst tegenover 't geen men de moderne wereld-beschouwing pleegt te noemen. Hij heeft scherp en duidelijk en telkens bij herhaling de vraag gesteld, die aan onzen tijd wordt voorgelegd, en welker oplossing ons zooveel moeite kost: welke plaats kan het godsdienstige en het christelijke geloof nog innemen in de gedachtenwereld van den mensch der 19^e eeuw. En bij herhaling heeft hij ook zelf het antwoord gegeven, een antwoord dat waarlijk niet allen bevredigde — en niet zonder reden.

In de beeldengalerij der mannen van beteekenis mag het portret van den man niet ontbreken, wiens optreden de aanvang was van die geduchte godsdienstige worsteling, waarin de edelste denkers naast of tegenover elkander strijden, en die nog altijd bij uitnemendheid *de* strijd is van onzen tijd. De beschikbare ruimte laat geen volledige levensschets toe, we moeten ons vergenoegen om met eenige, zoo wij hopen niet onduidelijke lijnen, het werk en de persoonlijkheid van Strauss te omschrijven.

Strauss werd den 17^{en} Januari 1808 te Ludwigsburg in Wurtemberg geboren. Zijn vader was koopman, maar een koopman die verzen maakte, Horatius en Ovidius in het oorspronkelijke las, zich in theologisch-mystieke bespiegelingen verdiepte, en meer aan-

dacht aan zijn bijenteelt wijdde dan voor de stoffelijke welvaart van zijn gezin bevorderlijk schijnt te zijn geweest. Blijkbaar had hij zijn carrière gemist, en zou de koopman die met zijn peinzenden en bespiegelenden geest nu in eene handelszaak verdwaald was, zijn naam eer aangedaan hebben, indien zijn ouders door de gewoonte dat de zoon het bedrijf zijns vaders ter hand nam, zich niet van het denkbeeld hadden laten terughouden om hem voor de studie op te leiden. Misplaatst in zijn betrekking, van nature tot een somber mysticisme geneigd, heftig en prikkelbaar, oefende de teruggang zijner zaken, ten gevolge van de handelscrisis na Napoleons val, maar 't meest ten gevolge van zijn volslagen gemis aan handelsgeest, geen gunstigen invloed op de gemoedsgesteldheid van den dichterlijken koopman. Aan zorgen ontbrak het waarlijk niet, een tijdlang zelfs stonden bankroet en openbare schande voor de deur. Maar de sombere wolken die boven het huis der ouders hingen bedierven de vroolijkheid der kinderen niet. Ze werden zorgvuldig verborgen door de vriendelijke hand der moeder, die ook hier de goede genius van het huis was, uit wier oogen altijd zonnestralen vielen op hun weg, maar die dan ook al het vernuft der liefde, al de veerkracht van haar geest, al het goed vertrouwen van haar optimisme noodig had, om de wolken te verdrijven die zich op het voorhoofd van den vader samenpakten, en zich op de kinders dreigden te ontlasten. Door een onvermoeide plichtsbetrachting, gepaard met het vaste vertrouwen op een wijze Voorzienigheid, kon het kleine en zwakke vrouwtje met haar groote sprekende oogen, haar eenvoudigen, vroolijken en toch zoo degelijken geest alle bezorgdheid en alle mismoedigheid overwinnen. Eerst later, toen David Friedrich reeds tot jongeling was opgegroeid en de ouderlijke woning verlaten had; hief zij den sluier op, waarachter voor het oog der kinderen zooveel zorg en zelfverloochening verborgen was gehouden.

"Ik zal nimmer vergeten", schrijft Strauss op 60jarigen leef-

tijd ¹, “hoe zij op een avond, voor zij ging slapen, nadat zij haar grijze haren reeds had losgemaakt, naast mij zat op de sofa, en mij onze huiselijke omstandigheden, haar strijd en hare zorgen mededeelde.” — Geen wonder dat de liefde die het kind van nature voor de moeder gevoelt hier in dubbele mate aanwezig was. Hierbij kwam nog iets. Ongetwijfeld had Strauss van zijn vader zijn zin voor studie en kunst, maar de wet der erfelijkheid van geestelijke eigenschappen heeft zich zeker 't meest in de moederlijke lijn doen gelden; en wanneer Strauss zelf verklaart ², dat hij het beste dat in hem was aan zijn moeder te danken heeft, dan zal het wel niemand verwonderen, dat wij denzelfden eenvoud, hetzelfde stalen geheugen, dezelfde helderheid, dezelfde gemakkelijheid om zich in anderer gedachten te verplaatsen, hetzelfde onverstoorbare, ietwat humoristische optimisme, dezelfde strenge zedelijkheid, die hij in het beeld zijner moeder geteekend heeft, in den zoon terugvinden. Opmerkelijk is vooral ook de vrije geest waarmede zij de godsdienstige opvoeding van hare kinderen leidde. De duistere, streng rechtzinnige bespiegelingen van haar echtgenoot, het werktuiglijk bijbellezen en kerkgaan, wekten haar vriendelijken, onschuldigen scherts op. Practische vroomheid stond bij haar op den voorgrond. Met haar beide kinderen; David Friedrich en Wilhelm, las zij Gellert en de “Stunden der Andacht”; — en zoo zeer was het haar om waarheid in 't godsdienstige leven te doen, dat zij zelfs ondanks de ergernis die het veroorzaakte, een geruimen tijd de prediking van een katholiek priester bijwoonde, die beter tot haar gemoed sprak dan de evangelische predikanten.

Zoo werd tusschen de moeder en het tengere kind met zijn vluggen en peinzenden geest de band gelegd, die onafge-

¹ Kleine Schriften. Neue Folge. 260.

² Ibid. 235.

broken het gansche leven bleef bestaan, en die zelfs niet geschonden werd, toen haar zoon met zijn "Leben Jesu" de geheele christelijke wereld in rep en roer gebracht had en als een meelaatsche geschuwd werd. Zij bekende toen dat zij ook niet alles gelooven kon wat in den Bijbel staat, maar daar liet zij het bij, en daar had David Friedrich het ook bij moeten laten, zeide zij, niet zonder te glimlachen over dit echt vrouwelijke oordeel.

Geheel uit eigen beweging koos Strauss de theologische loopbaan. Derhalve moest hij, na de school van zijn geboorteplaats bezocht te hebben, den in Wurtemberg destijds afgebakenden weg inslaan: eerst vier jaren voorbereidende studie op het protestantsche seminarie te Blaubeuren, daarna een vijfjarigen cursus aan de academie te Tubingen.

Het oude Benedictijner klooster te Blaubeuren stond, toen Strauss onder de leerlingen werd opgenomen, op het toppunt van zijn bloei, dank zij het voortreffelijke onderwijs van den man die later het beroemde hoofd der Tubinger school worden zou, en die destijds reeds — ondanks den stroeven ernst en de onverbiddelijke rechtvaardigheid, waarmee hij de al te militaire inrichting van het gesticht handhaafde en zelfs des Zondags geen langer tijd tot ontspanning veroorloofde dan het reglement voorschreef — een diep gevoel van eerbied voor den "heerlijken man" aan zijn leerlingen wist in te boezemen.

Baur — men gevoelt dat we van hem spreken — was destijds nog een onbekend onderwijzer aan het seminarie te Blaubeuren; maar de critische geest en de breede, diepe opvatting, die zijn onderwijs in de classieke letterkunde en de geschiedenis kenmerkten, wekten die vurige liefde voor waarheid en schoonheid, dien zin voor helderheid en klaarheid, voor afgeronde vormen in de kunst en afgeronde denkbeelden in de wetenschap, die later de kracht van Strauss den criticus en het geheim van den boeienden auteur worden zou.

Hoe voortreffelijker het onderwijs te Blaubeuren geweest was, des te onverkwikkelijker waren de "harde korsten droog brood" die hem te Tubingen werden voorgezet ¹, toen hij en zijne vrienden het seminarie met de hoogeschool verwisselden. Naar lichaam en geest had hij zich inmiddels voordeelig ontwikkeld. Als een schuchter, tenger, door heimwee naar het ouderlijke huis gekweld kind was hij op 14jarigen leeftijd in het seminarie te Blaubeuren opgenomen; als een fier opgeschoten jongeling, die ondanks al zijn vroolijkheid en beminnelijkheid aan zijne makkers en leermeesters achting wist in te boezemen, kwam hij in het Tubinger "Stift", waar een 150 tal jongelingen kosteloos onder het opzicht van repetenten samenwoonden, om zich aan de hoogeschool voor den geestelijken stand te bekwamen. Voor het meeren-deel schijnen de hoogleeraren niet veel meer dan oude cathederpedanten geweest te zijn, die zwoeren op de onfeilbaarheid hunner vervelende dictaten en niets gevoelden van den frisschen wind, die, ondanks de politieke en kerkelijke reactie na 't jaar 1814, over de wereld begon te ruischen. Gelukkig was de studie in het "Stift" te Tubingen uit den aard der zaak vrijer dan te Blaubeuren, en konden Strauss en zijne vrienden — onder hen behoorde de beroemde aestheticus Fr. Vischer, thans hoogleeraar te Stuttgart — tot vergoeding voor de onsmakelijke "harde korsten" op eigen hand naar beter voedsel omzien. Men verdiepte zich in de nieuwere wijsbegeerte; men bestudeerde Kant — en zuchtte; men las Jacobi, en de vermoedelijke, ietwat oppervlakkige gemakkelijkerheid van dien beminnelijken denker deed hen weer ademen; doch slechts Schelling met zijn mystisch en fantastisch pantheïsme wist hen in geestdrift te ontgloeien. In later jaren nog verklaarde Strauss dat Schelling "den grond bevochtigd en bezaaid heeft, zoodat

¹ Chr. Märcklin, p. 32.

hij voor altijd tegen de dorheid van het materialisme en rationalisme gevrijwaard bleef." ¹

Wij kunnen natuurlijk Strauss niet in al de bijzonderheden volgen op den weg, dien zijn ontwikkeling vóór zijn openbaar optreden genomen heeft. 't Was een voortdurend zoeken en worstelen om de behoeften van hoofd en hart, van godsdienst en wijsbegeerte, van gelooven en weten te bevredigen; doch opmerkelijk is het dat reeds in zijn eerste studie jaren de hoogste wijsgeerige vraagstukken zoozeer zijn geest vervulden, dat zelfs het onderwijs van zijn vereerden Baur, die inmiddels tot hoogleeraar te Tübingen aangesteld was en het kenmerkende onderscheid tusschen de verschillende kerkgenootschappen op zijne lessen behandelde, hem niet boeien kon.

Gevoelde Straus toen reeds als het ware instinctmatig dat de 19e eeuw ernstiger vraagstukken te behandelen heeft dan confessioneel gekrakeel, dat er een strijd zou worden gevoerd op leven en dood tusschen twee wereldbeschouwingen, tusschen "oud en nieuw", tusschen het dualisme, dat God van de wereld afscheidt en plaats laat voor het geloof aan het bovennatuurlijke, en tusschen het monisme, dat van geen Godheid die boven en buiten de wereld op den troon eener zwijgende eeuwigheid uitrust van zijn scheppingsarbeid wil weten? Zooveel is zeker, men wilde den Oneindige meer rechtstreeks en onmiddellijk met het gevoel en de verbeelding of met het denken ontmoeten. Men wierp zich in de armen van een ziekelijk mysticisme; als een andere Faust verdiepte men zich in de "nachtzijden van het leven der natuur"; somnambulisme en magie werden geraadpleegd, en het was Strauss "alsof de grond hem onder de voeten weg-zonk", toen hij bij den dichter Justinus Kerner te Weinsberg de destijds beroemde profetessee van Prevost ontmoette, en zij, haar

¹ Chr. Märcklin, p. 34.

hand in de zijne leggende, op de vraag waarin het eigenaardige van zijn geloof bestond, antwoordde: *dat het nooit in ongelooft ontwaarden kon*. Men zocht in de profetieën van Jakob Böhme, in de orakeltaal der somnambule, in de geschriften van den scherpzinnigsten en vroomsten godgeleerde van zijn tijd, Fr. Schleiermacher, in de verblindende wijsbegeerte die de schitterende verbeelding van Schelling ontwierp. De scherpzinnige geest van Strauss was te machtig dan dat hij zich blindelings kon laten drijven op de duistere stroomen van een ongedisciplineerd gevoel; maar gemoed en verbeelding waren tevens te ontvankelijk dan dat hij zich rustig kon neerleggen bij hetgeen hij noemde: eene "entgötterte Welt". Daarom was Strauss spoedig gewonnen, toen hij in het laatste jaar van zijn verblijf aan de hoogeschool bekend werd met het idealistisch-monisme van den wijsgeer Hegel, die de schitterende fantasieën van Schelling onder de tucht bracht van het denken, en de verzoening tusschen hoofd en hart voor goed tot stand scheen gebracht te hebben. Bij Hegel was de Godheid geen persoonlijke macht boven of buiten de wereld, maar het overal en in alles tegenwoordige levensbeginsel, de grondslag, de ziel van het heelal, die in den mensch tot bewustzijn komt. De invloed dezer wijsbegeerte op Strauss was onweerstaanbaar. "Terwijl het verstand gescherpt werd", zegt hij ¹, "werd het hart vervuld met de heerlijkste aspiraties, en voor de fantasie het verrassendste vergezicht geopend. De geheele wereld-geschiedenis verscheen voor ons oog in een nieuw licht; kunst en godsdienst verzezen in hun verschillende vormen ieder op hunne plaats, en die rijkdom van vormen kwam uit het ééne zelfbewustzijn voort en keerde er toe terug, en openbaarde zich alzoo als de Macht aller dingen."

Wat dit stelsel nog te meer aanbevelingswaardig maakte voor

¹ Märcklin p. 61.

Strauss, was de volmaakte overeenstemming die, naar het zeggen van den Meester, tusschen deze nieuwe wereldbeschouwing en het oude kerkelijke geloof bestond. Kerk en Academie predikten volmaakt hetzelfde: het leerstuk der Drieëenheid, van de menschwording Gods en dergelijke begrippen, met dit onderscheid evenwel, dat wat door den geloovige wordt uitgesproken in den vorm eener voorstelling van gemoed en fantasie, door den wijsgeer in een begrip wordt omgezet; — eene kunstbewerking evenwel, waardoor het geloof van den wijsgeer geheel iets anders werd dan hetgeen de Kerk leerde. In allen ernst en in alle oprechtheid meende men dat, om slechts iets te noemen, als de wijsgeer sprak van den oneindigen Wereldgeest die in den mensch tot zelfbewustzijn komt, hij ongeveer hetzelfde predikte als 't geen de Kerk met de menschwording Gods bedoelde.

Ungefähr sagt das der Pfarrer auch
Nur mit ein bisschen andern Worten.

Vol geestdrift voor zijn taak verliet Strauss in den herfst van 1830 de hoogeschool, om naar Wurtembergsch gebruik eerst eenigen tijd voor den ziekelijken predikant te Kleinigersheim als hulpprediker het dienstwerk te verrichten. Door den aard der gemeente waarin hij werkzaam was en zijn populaire en praktische prediking, stuitte hij in zijn werkkring op geen bezwaren. Zelfs toen een zijner vrienden en geestverwanten, Chr. Märcklin, in dit opzicht minder gelukkig dan Strauss, zich bij hem beklaagde over allerlei conflicten tusschen zijn wijsgeerige begrippen en de geloofsmeeningen van het volk, zoodat hij onwillekeurig in een valsche verhouding kwam tot zijn gemeente, die aan zijn woorden geheel andere denkbeelden verbond dan hij zelf, dikwijls lijnrecht aan de zijne tegenovergesteld, toen was het Strauss die zijn vriend

geruststelde. "Het Conflict", schreef hij ¹, "is noodzakelijk; 't is onze schuld niet, de geschiedenis heeft er ons in gebracht. Hoe zullen we ons er uitredder? Onze kerkelijke betrekking opgeven? Dat ware het eenvoudigste, maar is het ook het redelijkste? Het zou gelijk staan met een vorst, die weigerde de regeering over zijn land te aanvaarden, omdat hij het naturrecht niet kan invoeren."

Intusschen het conflict bestond nu eenmaal. De predikant moest er in de praktijk op stuiten, omdat de wijsgeer het in de theorie had opgenomen. En wat het belangrijkste is: de praktijk vestigde de opmerkzaamheid op het feit *dat* het conflict bestond. 't Was te voorzien dat het vroeg of laat in al zijn hardnekkigheid staan zou voor het scherpziende oog van een man als Strauss, die zoo in al zijn denken en gevoelen op klaarheid en waarheid gesteld was. Immers kon men met de gebruikelijke tooverformule: "wat bij het geloof eene voorstelling is der fantasie, ontdoet de wijsbegeerte van zijn gebrekkigen vorm en zet den inhoud om in een begrip", zich nog behelpen zoolang het min of meer afgetrokken denkbeelden gold, en men bijv. het ouderkerkelijke begrip van den Duivel verving door de wijsgeerige voorstelling van het kwaad, — de Hegeliaansche kunstbewerking werd veel ingewikkelder, om niet te zeggen wanhopend, waar men stond tegenover de Geschiedenis, en dan nog wel eene geschiedenis die, zooals de Bijbelsche, van het begin tot het einde met verhalen van bovennatuurlijke gebeurtenissen was opgevuld. Zooveel was ontwijfelbaar, dat de nieuwe wijsbegeerte, die Strauss met hart en ziel omhelsd had, door een koe-nen greep de wereld had omgezet in een wereldgedicht; dat zij met hare voorstelling van het heelal als een levend en bezielde organisme, als de zelfverwerkelijking van de in haar levende idee krachtig sprak tot gemoed en fantasie; — maar niet minder

¹ Märcklin p. 61.

duidelijk was ook *dit*, dat zij het geloof aan eene Godheid boven en buiten het heelal, en derhalve 't geloof aan het wonder buitensloot, zoodat met steeds klimmenden nadruk de vraag gesteld moest worden: in welke betrekking staat de wijsbegeerte tot de geschiedkundige feiten der Heilige Schrift? Zijn ze wat den vorm aangaat slechts voorstellingen, in een geschiedkundig kleed gehulde begrippen, belichaamde ideeën, waarvan de wijsgeer den gebrekkigen vorm laat wegvallen, maar de idee vasthoudt en uitspreekt in de taal van zijn tijd? Of zijn het verhalen van feiten? In één woord: mythisch of historisch? — hoe moeten de evangelische geschiedverhalen verklaard worden? Daar lag het duistere punt dat nog toegelicht moest worden. In de geschriften van Hegel zocht Strauss te vergeefs naar het antwoord op die vraag, die allengs voor hem een levensvraag, opgerezen uit verstand en geweten, geworden was, en die hem niet los liet, maar slechts nieuw voedsel ontving, toen hij in den winter van 1831—32 te Berlijn Schleiermachers voorlezingen over het leven van Jezus bijwoonde, en opmerkte hoe zelfs de scherpzinnige geest van Duitschlands grootsten godgeleerde in jammerlijke halfslachtigheid slingerde tusschen eene mythische en rationalistisch-historische opvatting van het bovennatuurlijke en het wonder. In het jaar 1832 tot repetent te Tübingen aangesteld, begint hij de noodige bouwstoffen voor zijn "Leben Jesu" te verzamelen, in den herfst van 1833 geeft hij zijne voorlezingen aan de universiteit op, om zich geheel aan zijn werk te kunnen wijden, en in den zomer van 1835 verschijnt dat geharnaste, dat geduchte, dat schrikwekkende boek, waarmee de 27jarige auteur binnen weinige maanden eene Europeesche vermaardheid verwerven, maar tevens zijn carrière voor altijd verspelen zou, "das Leben Jesu, kritisch bearbeitet von D. F. Strauss." Binnen den tijd van een jaar was het lijvige boek, 1400 pagina's groot, geschreven.

De indruk dien het boek maakte was verbijsterend. Het trof door

de massale geleerdheid, de onmiskbare scherpzinnigheid waarmee alles was bijeengebracht en uitgemonsterd, wat tot verdediging en verklaring van den bovennatuurlijken inhoud der Evangelien was aangevoerd. Het boeide door de levendige voorstelling, den classieken vorm, 't meesterschap over de taal. Die gespierde en toch zoo gemakkelijk gestelde volzinnen, die, met de onverbiddelijkheid van het noodlot aaneengesnoerd, als een gesloten leger vooruitdrongen, deed den lezer tot zijn verrassing ontdekken, dat een geleerd boek niet in de eerste plaats een vervelend boek behoort te zijn. Maar 't meest nog wekte de auteur met zijn stouten greep naar de christelijke traditie den wrevel, de ergernis, ik mag wel zeggen de woede van zijne lezers.

Wat men van dit boek ook zeggen moge, — en er is veel kwaads van gezegd, ook zal zeker tegenwoordig niemand de verdediging der methode door Strauss gevolgd en der resultaten waartoe hij gekomen is voor zijn verantwoording willen nemen, — toch behoort niemand, ook onder zijne besliste tegenstanders te ontkennen, dat dit boek een machtige daad was, en, wat meer zegt, de *eerlijke* daad van een *rechtschapen* denker. Niet gedreven door de zucht om anderen te kwetsen in hetgeen hun heilig is, maar omdat hij niet meer leven kon in de nevelachtige sfeer der Hegeliaansche geloofsmystificatie, omdat hij zich niet rustig neerleggen wilde bij de innerlijke onwaarheid harer verhouding tot de christelijke traditie, schreef hij zijn "Leben Jesu". Vijf en twintig jaren later kon hij in alle oprechtheid verklaren: "Ik zelf zou op mijn boek boos kunnen worden, want het heeft mij veel leed veroorzaakt; — en toch als ik bedenken wat van mij geworden zou zijn, indien ik het woord dat mij in 't hart gelegd was verzwegen, indien ik de twijfelingen die in mij woelden onderdrukt had, dan zegen ik het boek, dat mij wel is waar veel tijdelijk nadeel veroorzaakt, maar mij tevens gezond gemaakt heeft naar hoofd en hart, en menigeen met mij,

geloof ik. En zoo verklaar ik dan op zijn 25jarig jubilé, dat het geschreven is uit reinen aandrang, met eerlijke bedoelingen en zonder bijoogmerken."

Ware liberaliteit is waardeering. Met te meer nadruk wenschen wij den vinger te houden bij den zedelijken ernst die de pen van Strauss bestuurde, naarmate wij zelve geenszins tot de Straussianen behooren, die in zijn "Oud en Nieuw geloof" het heilaanbrengend evangelie der toekomst begroeten.

Al zal tegenwoordig bijna niemand de woorden willen ondteteekenen, die Hengstenberg tot den schrijver van het "Leben Jesu" gericht heeft, en waarmede hij Strauss verklaarde voor "een mensch zonder hart, ten minste met het hart van een Leviathan, dat zoo hard is als steen en zoo vast als het buitenste van een molensteen," toch heeft Strauss bijna zijn geheele leven lang bij het publiek bekend gestaan als iemand, die louter verstand en niets dan verstand was. Hij wist het zelf; het hinderde hem, en in de voorrede van zijne "kleine Schriften", die hij in 1862 uitgaf om dit misverstand bij het publiek weg te nemen, roept hij uit: "Ik wenschte wel dat ik dat abstracte verstand was, waarvoor men mij houdt, dan zou mij veel leed in het leven bespaard gebleven zijn." Ongetwijfeld eene persoonlijkheid als Strauss, met dat levendig en prikkelbaar Zuid-duitsch karakter, die rijke verbeelding, die kiesche vormen, die aantrekkelijkheid voor de vrouwen, dien puntigen humor, dien dichtertelijken aanleg, die geestdrift voor kunst, die vereering van Mozart, dat onverstoorbare optimisme, dien hartstocht voor hetgeen hij waar en goed meent te zijn, dat fijne oog voor het individueele, die onmiskembare gaaf om de meest uiteenloopende karakters, een Voltaire en een Märcklin, een Ulrich von Hutten en een Justinus Kerner te begrijpen, iemand die het lieve beeld zijner moeder teekenen kon zooals hij dat gedaan heeft, — die, terwijl hij alleen staat in den strijd welke van alle zijden tegen hem losbrandt, door een pijn-

lijk gevoel van verlatenheid overvallen, concessies doet die hij straks in rustiger stemming weer zal terugnemen, — die bij de uitgaaf van zijn “Oud en Nieuw geloof” zegt: “Ik heb de belijdenis afgelegd, die God mij gebod af te leggen, ik heb zoo goed ik kon gedaan wat ik moest doen; wat ook gebeurde, de overtuiging dat ik het doen moest zal mij rust schenken”, — die toen de goede verstandhouding, welke allengs tusschen hem en het publiek ontstaan was en hem op zijn bejaarden leeftijd verkwikte, door zijne “Belijdenis” weer verbroken werd, zich zelve aldus toesprak:

Auf! alter Krieger, lass das Bangen,
 Und gurte deine Lenden;
 Im Sturme hast du angefangen,
 Im Sturme sollst du enden.

— zoo iemand is zeker nog iets meer dan het abstracte, alles gevoelloos ontledende verstand. Zijne geschriften zijn dan ook voor 't minst evenzeer uit zijn gemoed als uit zijn hoofd voortgekomen. De levendigheid van zijn gevoel verklaart den boeienden vorm en den eigenaardigen inhoud zijner werken. Nooit is hij om een woord, een beeld, eene vergelijking verlegen, ze worden hem als 't ware toegeworpen; van worstelen met de taal geen zweem, van zelf vindt hij den juisten toon, den passenden vorm voor elke gedachte. Het verzamelen zijner bouwstoffen viel hem lastig; aan dien plicht onderwierp hij zich evenwel met al de nauwgezetheid van zijn critisch geweten. Maar het ware genot kwam eerst als hij de verven op zijn palet verzameld had en het penseel ter hand nam. Kunstenaar in menig opzicht, moest zijn onderwerp hem aangrijpen, hem geheel vervullen. “Ik moet toornig zijn om te kunnen schrijven”, zegt hij. Een onderwerp, dat zijn toorn of zijn geestdrift niet opwekt, kan hij niet behandelen. Een tijdlang gaat hij zwanger van het denkbeeld eener monographie over Diderot, maar Diderot valt hem bij nader

inzien tegen, en hij laat het onderwerp varen. Hiermede hangt samen, wat men zou kunnen noemen den tendenz, zoo ge wilt het partijdige van zijn werken. Hij heeft niet de Platonische liefde van den geleerde, die geheel objectief de wetenschap beoefent om de wetenschap, en buiten den stroom van zijn tijd staande, even goed 200 jaren vroeger of later zou kunnen leven. Bij hem is de wetenschap eene dienstbare wetenschap, dienstbaar aan de ideeën en gezindheden, die hij bij zijne tijdgenooten wil opwekken. Hij schrijft uit zijn tijd en voor zijn tijd. Zijn subjectiviteit bestuurt altijd zijn pen. Niet dat hij in de stof, die hij bewerkt, iets leggen zou dat haar vreemd is, maar in dien zin dat hij slechts *die* onderwerpen kiest en kiezen kon, welke in overeenstemming zijn met hetgeen in hem omgaat en het voertuig kunnen worden, waarmede hij hetgeen hem lief is bevorderen of hetgeen hem ergert tuchtigen kan. Toen hij zijn "Romantiker auf dem Throne der Cäsaren" schreef, had hij het oog zoowel op den Romeinschen keizer Julianus den Afvallige, als op den mystieken koning van Pruisen, Wilhelm IV, gericht. Toen hij zijn "Leben Jesu für das deutsche Volk" bewerkte, deed hij het omdat hij overtuigd was "dat de politieke en humane ontwikkeling van het volk door godsdienstige beschaving moet worden voorafgegaan", en getrooste hij zich dat "zekere heeren zullen gaan spreken van verlopen theologanten, die voor geestelijke demagogen willen spelen". Toen hij het levend en levensgrootte beeld van Ulrich von Hutten, den ridderlijken kampioen der Hervorming ontwierp, deed hij het omdat hij het Deutsche vaderland wakker wilde schudden en "in den boozen tijd der Oostenrijksche en Zuid-duitsche concordaten" had uitgeroepen: "Is er dan geen Hutten meer?" Omdat hij onder de levenden geen Hutten vond, besloot hij het beeld van den overledene te schetsen en aan het Deutsche volk voor oogen te houden. Toen hij met zijn "Chr. Märcklin, Ein Lebens-und Characterbild" een bloemkrans legde op het graf van den vroeg

ontslapen vriend, verrichtte hij een daad van piëteit jegens den ontslapene, maar de liefde die zijn pen bestuurde werd nog verhoogd door de hoop, dat hij met zijn Märcklin "onze eeuw van geestelijke zwelgerij en zedelijke verslapping zou beschamen en verbeteren"; en toen de uitwerking van het boek hem tegenviel, en hij den indruk ontving dat men hem niet meer wilde lezen, wilde hij ook niet meer schrijven; werkelijk legde hij voor eenige jaren de pen neder.

Men houde ons deze uitweiding ten goede. Ze was noodzakelijk om te doen gevoelen dat Strauss geen wandelend handboek van logica en critiek, maar in de eerste plaats een persoonlijkheid, een karakter was.

Dat het "Leben Jesu" een daad was, die wegen zou in de geschiedenis van de godsdienstige ontwikkeling der 19^e eeuw, bleek al spoedig uit den stortvloed van meer of minder verdienstelijke geschriften, waarmee Duitschland overstromd en de auteur bestormd werd. De coryfeeën en ook de onbeduidendste slippen-dragers van wijsbegeerte en godgeleerdheid grepen naar de pen, karikaturisten naar het potlood, dichters naar de lier, en meer dan één Tyrtæus begeleidde met zijn krijgsvang het leger, dat tegen den jeugdigen schrijver uitrok. — Geen wonder! Of waren het dan zulke onbeduidende ontkenningen waarmede hij zijne tijdgenooten deed opschrikken? Een geheel andere beschouwing van de evangelische geschiedenis, van de persoonlijkheid van Jezus, van het wezen Gods, werd gesteld in de plaats van de traditioneele denkbeelden, die aan de christenheid dierbaar waren.

Wel verzekerde Strauss dat de kern van het christelijke geloof onafhankelijk was van zijn critisch onderzoek, dat de boven-natuurlijke geboorte van Christus, zijn wonderen, zijn opstanding en hemelvaart eeuwige waarheden bleven, ook al hielden ze op

historische feiten te zijn; maar dat nam niet weg dat het zijnen tijdgenooten was alsof de grond onder hunne voeten wegzonk, toen Strauss met onverbiddelijke consequentie het geschiedkundige karakter dier verhalen bestreed en ze voor belichaamde ideeën, voor mythen verklaarde, waarvan de gedachte wel eeuwig waar was, maar de vorm wegvallen moest.

“Werpt iemand ons tegen, dat het ontstaan van mythen in den historischen tijd, waarin het leven van Jezus valt, ondenkbaar is, ik antwoord, dat zelfs in de meest prozaïsche tijden spoedig een onhistorische kring van verheerlijkende sagen gevormd wordt om een groote persoonlijkheid, vooral indien zij het uitgangspunt wordt eener voor het leven der menschheid diep ingrijpende hervorming. Men stelle zich een jeugdige gemeente voor, die haar stichter met te meer geestdrift vereert, omdat hij onverwacht en op de meest tragische wijze uit zijn loopbaan werd weggerukt; een gemeente die zwanger gaat van een menigte nieuwe denkbeelden, welke een gansche wereld hervormen zullen, — een gemeente van Oosterlingen, grootendeels ongeletterde menschen, die zich derhalve die ideeën niet in den afgetrokken vorm van een begrip, maar in den tastbaarder vorm der fantasie, in beelden en verhalen toeëigenen en uitdrukken kunnen, — en men zal erkennen dat onder die omstandigheden moest ontstaan, wat ontstaan is: een reeks van heilige verhalen, waarmede men de menigte nieuwe ideeën, die door Jezus opgewekt waren, en de oude ideeën, die men op hem toepaste, als gebeurtenissen in zijn leven aanschouwelijk poogde voor te stellen. Het eenvoudige historische geraamte van het leven van Jezus: dat hij te Nazareth opgevoed, door Johannes gedoopt was, discipelen aangenomen en het Joodsche land predikende rondgereisd had, zich overal verzettende tegen het Pharizeïsme en allen tot het Messiasrijk noodigende, dat hij ten slotte voor den haat der Pharizeeërs gevallen en aan het kruis bezweken was, —

dat historische geraamte werd met de menigvuldigste en zinrijkste windselen der vrome fantasie en bespiegeling versierd, terwijl al de voorstellingen, die de eerste christenheid zich van haar Meester gevormd had, in feiten veranderd en in zijn levensloop opgenomen werden. De rijkste stof voor deze mythische opsiering gaf het O. T. — Jezus, de grootste Profeet, moest in zijn leven alles en meer verricht hebben, dan hetgeen van de oude profeten geboekt was; hij, de hervormer van den Joodschen godsdienst, mocht in geen enkel opzicht beneden den eersten wetgever (Mozes) staan; aan hem, den Messias, moest alles vervuld zijn wat in het O. T. voorzegd was.”

“Van opzettelijk bedrog en sluwe verduistering kan geen sprake zijn. De sagen van een volk of een godsdienstige secte zijn, wat hun echte bestanddeelen aangaat, nooit het werk van één mensch, maar van de vereeniging, en juist daarom niet opzettelijk vervaardigd. Zulk een nauw merkbaar, onbewust, gemeenschappelijk scheppen is mogelijk, omdat de mondelinge overlevering het voertuig der traditie is.”¹

Het bovennatuurlijke uit de Evangelische geschiedenis gebannen, en die geschiedenis zelve omgezet in een gedicht! — Is het wonder dat de christelijke wereld opschrakte bij de verschijning van het boek? En niet alleen dit. Ook de bovennatuurlijke waardigheid van Jezus, in wien de christenheid de vereeniging van God en mensch, den volmaakt zondeloozen Godmensch had leeren vereeren, werd ter zijde gesteld.

“De eigenschappen die de kerk aan Jezus toevoegt, moeten niet op één *persoonlijkheid* maar op een *idee* worden toegepast. Aan één persoonlijkheid, een godmensch, toegeschreven, zijn die eigenschappen met elkander in strijd; toegepast op het ge-

¹ Leben Jesu, I. 71 en verv. 1e editie 1835.

heel, op de idee der menschheid, stemmen ze harmonisch samen. De *menschheid* is de vereeniging der beide naturen, de menschgewordene Godheid, de Oneindige Geest, die een uitwendige gestalte heeft aangenomen. Zij is het kind der zichtbare moeder en van den onzichtbaren vader, van geest en natuur; zij is de wonderdoener, voor zoover in den loop der geschiedenis de geest de natuur hoe langer zoo meer beheerscht, en haar tot het machteloze materiaal voor zijn werkzaamheid maakt; zij is de zondelooze, voor zoover de gang harer ontwikkeling smetteloos is, en de verontreiniging door de zonde slechts het individu aankleeft, maar in de geschiedenis opgeheven wordt; zij is het die sterft, opstaat en ten hemel vaart, voor zoover uit het bloote natuurleven altijd hooger geestelijk leven ontkiemt, en uit de vernietiging van haar persoonlijk, nationaal en wereldlijk geestesleven hare vereeniging met den Oneindigen Geest van het heelal geboren wordt. Door het geloof in dezen Christus, namelijk in zijn dood en zijn opstanding, wordt de mensch gerechtvaardigd voor God, d. w. z. door de idee der menschheid in zich op te nemen krijgt ook het individu deel aan het godmenschelijke leven van het geslacht.

Gelijk de God van Plato op de ideeën ziende de wereld schiep, zoo heeft onbewust aan de christelijke gemeente de idee der menschheid in haar verhouding tot de Godheid voor oogen gezwefd, toen zij het beeld van haar Christus ontwierp.”¹

Is het wonder dat dit allegoriseerende en poetiseerende pantheïsme, dat Strauss met zooveel geestdrift bezieldde, de christenheid, ik zeg niet eens tamelijk koel liet, maar diep schokte?

Men gevoelt, van de bewering, in meer dan een pamflet van die dagen uitgesproken, als zou Strauss het bestaan van

¹ Leben Jesu, II 686 vv. 1e editie.

Jezus ontkend hebben, is geen sprake. Het geldt slechts de plaats aan te wijzen die de Stichter des christendoms in de moderne wereldbeschouwing behoort in te nemen, en al het bovennatuurlijke te verwijderen. Strauss is voor zich zelve overtuigd dat zijn moderne wereldbeschouwing christelijker is dan de apotolische, en voor den Stichter des christendoms gevoelt hij zijn gansche leven, ten minste tot de uitgaaf van zijn "Oud en Nieuw geloof" diepen eerbied. Men veroorlove ons nog een paar aanhalingen.

"Maar ¹ moet dan toch Jezus niet afdalen van den troon als Zoon van God en Verlosser, waarop wij hem tot nu toe vereerden, en moet hij niet plaats nemen op de bank der menschelijke genieën, en zich de verontreinigende nabijheid niet slechts van een Soerates, maar zelfs van een Napoleon en een Göthe getroosten? Van den eenen kant vraag ik, waarom niet? Christus heeft het ook in dit opzicht niet voor roef geacht "Gode gelijk te zijn", dat hij ijverzuchtig voor zich alleen den naam "Zoon van God" zou willen behouden. Maar de meesten zullen toch gereedelijk toegeven, dat noch de staatsman, noch de veldheer, noch de wijsgeer, noch de dichter, noch de schilder, noch de musicus, noch de uitvinder der boekdrukkunst aan de menschheid zulk een wezenlijken dienst bewezen heeft, als diegenen die den blik der volken naar boven gericht en hen geleerd hebben de macht, de wijsheid, de liefde, die alles bestuurt, altijd dieper en altijd juister te gevoelen, te erkennen en te vereeren. Zoo staat in het koor der genieën de Godsdienststichter vooraan, en omdat wij het christendom als den reinsten godsdienst huldigen, komen aan zijn Stichter de eerstelingen toe der vereering, die wij aan het genie wijden. Zijn eigenaardige waarde rust eenig en alleen op de innerlijke betrekking, die tusschen zijn gemoed en

¹ Zwei friedliche Blätter 104.

God bestond, krachtens welke hij zeggen kon: "de Zoon doet niets van zich zelve, maar slechts wat de Vader hem toont."

"Is in Jezus de eenheid van het menschelijke zelfbewustzijn en het godsbewustzijn werkelijkheid geweest; heeft hij haar niet slechts in woorden uitgesproken maar ook in al de toestanden van zijn leven geopenbaard, dan is in hem op godsdienstig gebied het hoogste bereikt.

"Zoo min de menschheid derhalve ooit zonder godsdienst zijn zal, zoo min zal zij ooit zonder Christus zijn, want godsdienst te willen hebben zonder Christus, zou even onzinnig zijn, als zich met poëzie te willen verkwikken zonder het oog te slaan op Homerus, Shakespeare e. a. En deze Christus, voor zoover hij onafscheidelijk is van den hoogsten vorm der vroomheid, is een historische, geen mythische persoonlijkheid, een individu, geen symbool. Tot dezen geschiedkundigen, persoonlijke Christus behoort slechts datgene uit zijn leven, waarin zijn godsdienstige volkomenheid zich afspiegelt, zijne gesprekken, zijn zedelijke daden, zijn lijden. Geen nood derhalve dat wij den Christus zouden verliezen, indien wij veel van hetgeen men tot nog toe voor christendom hield genoodzaakt zijn prijs te geven. Behouden wij Christus als dengene zonder wiens tegenwoordigheid in het geemoed geen volmaakte vroomheid mogelijk is, dan behouden wij in hem het wezenlijke des christendoms."

Wil men een tweede getuigenis? Dertig jaren later schrijft Strauss¹: "Onontbeerlijk, maar ook onvergankelijk blijft voor ons in het christendom datgene, waardoor het de menschheid heeft opgeheven uit den zinnelijken godsdienst der Grieken van den eenen kant, en uit den Joodschen godsdienst der Wet van de andere zijde; derhalve vooreerst het geloof dat de Macht die de wereld beheerscht een geestelijke en zedelijke Macht is, ten an-

¹ *Leben Jesu für das Deutsche Volk*, 1864, Vorr. 18.

dere de overtuiging dat onze vereering van die Macht, even als zij zelve slechts een geestelijke en zedelijke, een aanbedding des harten en der gezindheid zijn kan.

“Zoolang het christendom beschouwd wordt als iets dat der menschheid van buiten af gegeven werd, Christus als een gezant uit den hemel, zijn kerk als een instelling die de menschheid door zijn bloed van zonden bevrijdt, tot zoolang wordt de godsdienst des geestes geesteloos, het christendom joodsch voorgesteld. Slechts als men zal erkennen, dat de menschheid in het christendom zich zelve dieper dan te voren bewust geworden is, dat Jezus de mensch is in wien dat dieper besef het eerst als een zijn geheele leven en karakter beheerschende macht is ontwaakt, dat de bevrijding van de zonde slechts bestaat in het opnemen van die gezindheid in eigen hart, — dan eerst wordt het christendom christelijk opgevat.”

Indien men den Strauss van 1835 en 1864 de vraag gedaan had: zijn wij nog christenen? met dezelfde beslistheid als in zijn “Oud en Nieuw geloof” zou hij misschien geantwoord hebben: neen zeker niet! Maar hij zou er toch bijgevoegd hebben: we moeten nog christenen worden.

We hebben den inhoud van dit boek eenigszins uitvoerig blootgelegd, omdat de naam van Strauss altijd in de eerste plaats verbonden zal blijven aan het “Leben Jesu” van 1835, en omdat het tevens de spil is van zijn inwendig en uitwendig leven.

Laat het waar zijn dat het merkwaardige boek niets wezenlijk nieuws bevatte, dat het slechts eene samenvatting was van alles wat vroeger verstrooid tegen het geschiedkundige karakter van sommige bijbelsche verhalen was aangevoerd, dat zelfs het bestaan van mythen in O. en N. T. reeds vroeger was uitgesproken; laat het waar zijn, dat zijn boek wat de hoofdgedachte aangaat verouderd is, niet minder waar is toch ook, dat Strauss voor het eerst klaar en helder, onverbiddelijk en onbewimpeld de

godsdienstige en christelijke traditie der menschheid geplaatst heeft tegenover de moderne wereldbeschouwing, dat hij met de doortastende kracht van een scherpzinnigen geest en een waarheidlievend karakter, met de beslistheid van iemand die niets ten halve doet, maar *ein Ganzer* zijn wil, den vinger gehouden heeft bij de gevolgen die men moet aannemen, wanneer men zich plaatst op het standpunt dier wereldbeschouwing, en derhalve geen plaats in zijn denken meer heeft voor geloof aan het bovennatuurlijke in natuur en geschiedenis.

“Wat de Evangelisten ons verhalen kunnen wij, zoo als zij het verhalen niet meer voor waar houden; wat de Apostelen geloofden kunnen wij, zoo als zij het geloofden niet meer voor noodzakelijk ter zaligheid houden. Onze God is een andere God, onze wereld een andere wereld; ook Christus kan voor ons niet meer zijn wat hij voor hen was. Dit toe te stemmen is een plicht van oprechtheid; het te willen loochenen of bemantelen leidt tot niets dan leugen, schriftverdraaiing en geloofshuichelarij. Indien wij de Schrift niet meer anders behandelen dan een gewoon menschelijk boek, zullen wij haar in eere houden; indien wij den moed hebben Jezus in de rij der menschheid op te nemen, zullen wij hem onmogelijk onze vereering, onze liefde kunnen ontzeggen.”¹

In deze woorden, in 1865 uitgesproken, ligt de grondgedachte van zijn geheele denken en werken, uit dit besef is zijn “Leben Jesu” ontstaan, daardoor is het een keerpunt in de godsdienstige geschiedenis der 19^e eeuw geworden, en blijft de naam van Strauss, hoeveel hij later ook geschreven hebbe, onafscheidelijk aan het “Leben Jesu” van 1835 verbonden.

Niet straffeloos doet men zulk een diepen greep in het geloof der menschheid. Strauss ondervond het. Nog vóór het tweede deel verschenen was, gaf zijn leermeester aan de universiteit te

¹ Der Christus des Glaubens, 213.

Tubingen, de hoogleeraar Steudel, — Strauss noemde hem “den laatsten der supranaturalisten” — het sein tot den algemeenen veldtocht tegen den jeugdigen, vermetelen schrijver. Hengstenberg, Ullmann, Neander, Tholuck, Hase volgden, en ook de leerlingen van Hegel stelden zich te weer tegen dit *enfant terrible* van hunne richting. In Pruisen zou de verkoop van het boek verboden zijn geworden, indien Neander — waarlijk geen Straussiaan — niet tusschenbeiden gekomen ware; in ons vaderland conspireerde de boekhandel om de vertaling te belemmeren ¹, en te Tubingen werd Strauss van zijn betrekking als repetent ontslagen. De curatoren van het “Stift” waren van oordeel, “dat al was de inhoud van het boek, afgezien van de strekking, inderdaad beneden de verwachting (!) die men van de talenten en de kennis van den schrijver had mogen koesteren, zoodat het geen waarheidlievend en waarheidzoekend student moeilijk zou vallen zijn betere overtuigingen te handhaven en vast te houden tegenover de onhoudbare, dikwijls uit de lucht gegrepen ideeën van dit geschrift” — de schrijver toch onmogelijk met het opzicht en de leiding der studenten belast kon blijven. Strauss werd ter verantwoording voor de curatoren geroepen, en den 28sten Juli 1835 ontving hij zijn ontslag als repetent. Tot vergoeding bood men hem de betrekking van onderwijzer der hoogste klasse van het lyceum zijner geboorteplaats Ludwigsburg aan. De regeering verwachtte misschien dat Strauss dit vernederende aanbod zou afslaan, maar het viel hem moeielijk zich van kerk en school geheel los te maken; hij verklaarde zich bereid het ambt te aanvaarden. Het jaar nu te Ludwigsburg doorgebracht schonk hem weinig vreugde. Het was een jaar van angstige spanning tusschen den jeugdigen schrijver van het beruchte boek en den bejaarden vader, wiens rechtzinnig mysticisme gekwetst was, en die bovendien nog

¹ In ons vaderland werd tegen het boek geschreven door van Hengel en Da Costa.

opgestoot werd door iemand die hem in stilte elk pamflet en elk smaadschrift, die destijds wekelijks tegen zijn zoon het licht zagen, in de hand stopte. Er hadden pijnlijke tooneelen plaats; om een bittere breuk tusschen vader en zoon te voorkomen besloot Strauss na verloop van een jaar een betrekking, die toch beneden zijne talenten was, neer te leggen en zich te Stuttgart te vestigen.

Aan gelegenheid tot arbeid ontbrak het niet. Het "Leben Jesu" was reeds binnen het jaar na de uitgave uitverkocht; eene 2^e, 3^e en spoedig ook een 4^e editie moest bewerkt worden. Bovendien, de zwerm van strijdschriften, die tegen hem verschenen waren, wachtte nog op antwoord. Ook gevoelde hij behoefte om het meer positieve gedeelte zijner beschouwingswijze op den voorgrond te stellen. Hij stond geheel alleen; niemand nam den handschoen voor hem op, en ofschoon hij zich krachtig gevoelde, toch werd hij door een pijnlijk gevoel van eenzaamheid overvallen en waagde hij een poging om een vredewoord te spreken. Maar eerst moest de rekening met zijne wederpartijders afgesloten worden in die verzameling "Streitschriften", waarin hij zijn meesterschap over de taal, zijn scherpzinnigheid, zijn humor, zijn bitterheid over den hoon, dien men hem had aangedaan, in al haar omvang openbaarde. Als meesterstukken van stijl en polemieik, herinnerden zij aan de dagen van Lessings strijd tegen pastor Göze, al zijn ze evenmin als Lessings polemieik zonder vlek of rimpel. Moest Strauss "toornig" zijn om te kunnen schrijven, het bleek uit zijne "Streitschriften" dat hij had *kunnen* schrijven en dus toornig geweest was. Ook had hij er alle redenen toe. Van zijn betrekking ontzet, ademloos voortgejaagd, in de zuiverheid zijner bedoelingen miskend, door niemand verdedigd, zelfs niet door den "heerlijken man" (Baur), die het boek onder zijn oogen had zien ontstaan en over den inhoud telkens met den schrijver gesproken had, als een melaatsche geschuwd, was zijn naam zoozeer tot een aanfluiting geworden van lieden, die niet eens

in staat waren zijn werk te begrijpen, dat zelfs de badgasten en de bedienden der badinrichting te Neustadt zich niet schaamden zijn moeder, die tot herstel harer geschokte gezondheid de badkuur moest ondergaan, te beleedigen. Maar toen hij zich van zijn toorn ontlast en zijne beschouwingwijze gehandhaafd had, meende hij na zooveel negatiefs het positieve zijner denkbeelden te moeten uitspreken, in de hoop dat daardoor de goede verstandhouding tusschen hem en de kerkelijke en godgeleerde wereld zou hersteld worden. Intusschen de "zwei friedliche Blätter" misten hun uitwerking, en in hetzelfde jaar waarin zij verschenen (1839) zou aan Strauss blijken, dat vooreerst nog aan geen vrede tusschen hem en het publiek te denken viel.

Was er in 1836 reeds sprake van geweest Strauss tot hoogleeraar aan de theolog. faculteit te Zurich te benoemen, toen in 1839 de kathedraal in de dogmatiek en kerkgeschiedenis vacant kwam, vestigden de curatoren andermaal de aandacht op hem, en besloten zij zijn benoeming aan de Regeering voor te dragen. Nauwelijks was dit besluit bekend geworden of de storm stak op. De godgeleerde faculteit, met uitzondering van prof. Hitzig, de geestelijkheid, de kerkeraad richtten zich tot de Regeering met het dringende verzoek de voordracht niet in een benoeming te veranderen. Te gelijker tijd bracht men, omdat de Regeering niet vertrouwd werd, en ten einde pressie op haar besluit uit te oefenen, naar aanleiding van een motie om aan de Kerk meer invloed op de benoeming der hoogleeraren te verleenen, de benoeming van Strauss in den Grooten Raad van het Kanton. Vurig werd zij verdedigd, maar even vurig aangevallen, onder anderen door Alex. Schweizer en Blüntschli. De motie werd verworpen en Strauss tot hoogleeraar benoemd. Als een electrieke schok ging de mare door het Kanton, en wederom grepen dichters naar de lier en schrijvers naar de pen. Dramatisch, humoristisch, elegisch werd Strauss bezongen

en besproken; men gebruikte allerlei toonsoorten om het volk vóór of tegen Strauss op te zweepen en zijn komst te verhinderen of door te drijven. Strauss zelf mengde zich in het debat, als men een geschrijf, waarbij de hartstocht het hoogste woord voerde, zoo noemen mag. Op verzoek zijner vrienden, prof. Orelli, prof. Hitzig en burgemeester Hirzel, ontwikkelde hij in een open brief aan hen gericht, op ietwat voornamen toon, — en dat was zijn recht, — zijn beschouwing van godsdienst en christendom. De brief werd uitgegeven met een woord vooraf van Orelli “aan zijne waarde medeburgers, waarin hij hen bidt en smeekt dit boekje van den *denkglubigen* Dr. Strauss rustig en bezadigd met hunne predikanten te lezen en te overdenken.” Of de predikanten zooveel vredelievender gestemd werden door de verklaring van Strauss, dat hun verzet tegen hem gelijk stond met de verbolgenheid der handwevers tegen de stoomspinnerij, der copiïsten tegen de boekdrukkunst en der zeilschippers tegen de stoomvaart; en of het volk wel geneigd was tot bezadigheid terug te keeren op de verzekering van den schrijver, dat hij tot die opgezweepte massa, die, gloeiende van een onchristelijken ketterhaat, onder den dekmantel der vroomheid allerlei andere en wereldlijke belangen beoogde, niets te zeggen had, gedachtig aan het woord van Christus, die verbiedt voor zulke menschen het kleinoed zijner godsdienstige overtuiging bloot te leggen, — is voor het minst zeer twijfelachtig. Bij woorden, schot- en smaadschriften bleef het dan ook niet. Veertien dagen na de benoeming werd te Wadenschwyl eene vergadering gehouden van afgevaardigden uit 29 gemeenten. Een centraal-comité, dat de beweging leiden zou, werd opgericht, en een oproeping werd tot alle gemeenten gezonden met de uitnoodiging om in hun boezem comités in het leven te roepen, die zich met het centraal-comité in verbinding moesten stellen, ten einde langs wettigen weg de komst van Strauss te verhinderen.

“Vrij geboren”, heette het, “en gewoon onze meening onverholen uit te spreken, gevoelen wij ons beleedigd, gekrenkt in de heiligste rechten der menschheid door een beslissing omtrent de toekomst van onzen godsdienst, die ongehoord is in de jaarboeken der geschiedenis. Als een eenig man staat de geheele bevolking van het Kanton Zurich op en zegt tot haar regeering: Ik wil in mijn evangelisch-gereformeerd geloof volharden en eisch van u, dat gij Dr. Strauss van Ludwigsburg ontslaan en voor den theologischen leerstoel der dogmatiek een rechtzinnig godgeleerde benoemen zult”.

In een oogenblik verzezen alom comités, en binnen weinige dagen was een monsterpetitie, met 39,000 handteekeningen voorzien, bij de Regeering ingediend met het verzoek, of wilt geliever met het bevel, niet toe te laten dat Strauss zijn betrekking zou aanvaarden. Door den onrustbarenden omvang der volksopgewondenheid in de engte gedreven, stelde de Regeering aan de curatoren voor art. 185 der schoolwet toe te passen en Strauss op pensioen te stellen. Te vergeefs richtte de burgemeester op klagen den toon eene proclamatie tot “zijn medemenschen in het Kanton Zurich”, waarin hij “zijne geëerde medeburgers en medeburgeressen van stad en land smeekte niet langer toornig op hem te zijn, niet boos maar weder goed te worden”. Het baatte weinig, de medeburgers en niet het minst de medeburgeressen bleven boos op den schrijver van het “Leben Jesu”, dien ze niet kenden en wiens boek ze niet gelezen hadden, doch van wien ze gaarne geloofden “dat hij aan het tuchthuis ontsnapt en zelfs gebrandmerkt was”. Toen tegen aller verwachting de curatoren weigerden art. 185 toe te passen, was de agitatie zoo hoog geklommen, dat de Regeering eigenmachtig Strauss op pensioen stelde, onder voorbehoud evenwel, dat zij een buitengewone vergadering van den Grooten Raad uitschrijven en haar besluit aan de goedkeuring der vertegenwoordigers onderwerpen zou. De vergadering

kwam op 18 Maart bijeen, en na een stormachtige discussie werd het besluit met 149 tegen 38 stemmen aangenomen.¹

Zoo was dan nu Strauss, zonder ooit den professoralen kathedr beklimmen te hebben, op 31jarigen leeftijd reeds gepensioneerd Hoogleeraar van de universiteit te Zurich.

Dat hij met zijn "Leben Jesu" zijn carrière verspeeld had en de academische gehoorzaal nu voor goed voor hem gesloten was, was voor hem zelven zoo helder als de dag. Dat hij zich gekrenkt gevoelde; dat het gebeurde te Zurich zijne sympathieën voor de "vox populi," voor volksbeweging, voor democratie en demagogie, — zoo hij ze al ooit gehad heeft, — zeker niet versterkte; dat hij bitter en wrevelig werd en gebleven is op de kerk, op de predikanten, op de theologie — is niet meer dan natuurlijk bij iemand met zulk een levendigen geest, zulk een prikkelbaar karakter, zulk een krachtig gevoel van superioriteit, en zulk een diepe overtuiging van zijn belangelooze waarheidsliefde. Hij besloot dan ook zich voor goed aan de theologische wereld en de theologische studie te onttrekken, maar eerst moest het boek, waarvan hij zwanger ging, geschreven en de rekening met het kerkelijke leerstelsel geheel afgesloten worden. In de jaren 1840 en 41 verschenen dan ook die twee lijvige boekdeelen, waarvan "de christelijke geloofsleer in haar geschiedkundige ontwikkeling en haar strijd met de moderne wetenschap" het onderwerp uitmaakt. Met meesterlijk talent beheerscht en bewerkt hij de reusachtige stof; met vaste hand teekent hij de wording, vervorming en ontbinding der verschillende leerbegrippen. Van het schitterende vuurwerk van bespiegeling, waarmee de Hegeliaansche orthodoxie het vredefeest tusschen gelooven en weten

¹ Men weet dat de beweging tegen Strauss allengs een politiek karakter tegen de zoogenoemde radicalen aannam, en dat zij in September met een revolutie en den val der Regeering eindigde.

had ingewijd, blijft niets over dan uitgebrande asch. De absolute waarheid van het onttakelde kerkelijke stelsel, vervangen door de absolute waarheid van het verheerlijkte Hegeliaansche panteïsme, maar zonder kerkelijke terminologie en zonder mystificatie.

De christelijke godsdienst heeft voor hem nog waarde, voor zoover deze de eenheid van het goddelijke en menschelijke uitgesproken maar niet uitgewerkt heeft; — toch is het scherpsziende oog thans en in het vervolg veel meer, en ook veel eenzijdiger, geslagen op hetgeen hem van de christelijke traditie scheidt, dan op hetgeen hij met haar gemeen heeft.

Zijn toon is bitterder en heftiger geworden. Hij spreekt van “wijsgeeren die aan de theologie den dienst bewijzen haar den pels te wasschen zonder dien nat te maken”¹; van “arme jongenszielen die door het spek der seminaries in de theologische muizenval gelokt worden”²; van “het theïsme als de gemoedelijke vleeschpotten van Egypte”³; hij verzekert dat “de schoenwinkel en het kantoor beter oefenscholen voor de predikanten zijn dan de seminaries, dat religieuze idioten en theologische autodidacten de geestelijken der toekomst zijn. Want de theologie is thans een sphinx geworden, gevaarlijker dan de oude, die slechts diegenen doodde die haar raadsels niet ontcijferden, terwijl zij heden juist hen dreigt te verslinden die haar raadsels weten op te lossen”⁴.

In deze stemming gevoelde hij natuurlijk weinig opgewektheid om zich verder aan wijsbegeerte en theologie te wijden. Bovendien, zijn werken moesten altijd voortkomen uit eigen behoefte aan waarheid en helderheid. Voor zich zelve was hij eerst door zijn

¹ Glaubenslehre, II, 705.

² Ibid, II, 626.

³ Ibid, I, 496.

⁴ Ibid, II, 624.

“Leben Jesu”, thans door zijn “Glaubenslehre”, tot eene scherpe en afgeronde voorstelling van zijn verhouding tot Schrift- en Kerkleer gekomen. De onmisbare prikkel om den arbeid op dit gebied voort te zetten ontbrak. Twintig jaren van zijn leven gaan dan nu ook voorbij, waarin hij zich aan den strijd op godsdienstig gebied onttrekt. Zelfs het verrassende licht dat zijn leermeester Baur over de toestanden der eerste en tweede eeuw en de samenstelling der Evangelien wierp, al bleek ook later dat hij diens studiën met belangstelling gevolgd had, kon hem niet bewegen zijn fijn gesneden pen aan den dienst der godgeleerdheid te wijden. Kunst, literatuur en politiek boeien al zijn aandacht, en hij levert schetsen, studiën en monographiën, die alleen reeds voldoende zouden zijn om aan zijn naam een eervolle plaats te verzekeren onder de schrijvers van den eersten rang. — Toch is zijn pen in de eerste jaren niet zoo vruchtbaar als de buitengewone werkkracht en de zeldzame talenten van den auteur van het “Leben Jesu” en de “Glaubenslehre” met hun aanhang zouden doen vermoeden. Gemis van een vasten werkkring, een zekere ongedurigheid die hem zelden langer dan 5 of 6 jaar in dezelfde stad doet vertoeven, — we vinden hem nu eens te Stuttgart, te Heilbronn, te Munchen, dan weer te Weimar, te Keulen, te Heidelberg, te Berlijn of te Darmstadt, — en, wat zeker wel het meest heeft bijgedragen, gemis aan huiselijk geluk, belemmerden zijn arbeid.

Na den dood zijner ouders had hij zich te Stuttgart gevestigd. In een onberaden oogenblik verbond hij zich in het huwelijk met de schoone en rijkbegaafde zangeres Agnese Schebest ¹. Het huwelijk was niet gelukkig; verschil van ontwikkeling, van levensbeschouwing, van karakter, bracht na verloop van 5 jaren een scheiding te weeg, zonder dat de echtverbintenis wettelijk ontbonden was. Agnese Schebest vestigde zich met hare beide kinderen te Stutt-

¹ Augustus 1842.

gart, waar zij tot haar dood in 1850 gevestigd bleef. Strauss begon nu voor goed zijn zwervend leven. Hij had zijn carrière en nu ook zijn huiselijk geluk verspeeld, maar hij was ten minste in het bezit van twee kinderen, die hij, toen de tijd der opvoeding kwam, tot zich nam, en wier liefde hem troostte over veel dat hij missen moest. De gelukkigste jaren van zijn leven bracht hij door toen hij van 1854 tot 1860, te Heidelberg, zijne kinderen onder zijne oogen zag opgroeien en later, van 1860—1864, te Heilbronn een eigene huishouding onder het bestuur zijner volwassene dochter opgericht had. Want deze man van de "alles ontbindende critiek met het Leviathans hart" was tevens een man met een fijn gevoel voor het goede en teedere in het leven. Wat dunkt u bijv. van deze beide gedichten, die hij op zijn laatste ziekbed aan zijne kinderen gewijd heeft? Het eerste is aan zijn zoon, militair-geneeskundige te Stuttgart, die met zijn wetenschap het lijden van den kranken vader poogde te verzachten.

Stets im düstern Krankenzimmer,
 Giengst du auf als Morgenstern,
 Bleib auch jetzt mit deinem Schimmer,
 Mir nicht al zu lange fern.

Wie zum Jüngling du von Knaben,
 Von dem Jüngling wardst zum Mann,
 Möcht ich bald vollendet haben,
 Was so schön für uns begann.

Ob die Kräften mir zerronnen,
 Ob das Leben selbst entflo'h'n,
 Hab ich doch indess gewonnen,
 Einen Freund mir in dem Sohn.

Nur kein Zagen, nur kein Zittern,
 Selbst in Nachten ist's noch hell;
 Und zur Seite jedem bittern,
 Sprudelt auch ein süsser Quell.

Het volgende zond hij op Kerstmis 1873 aan zijn te Bonn gehuwde dochter.

Bei flimmernden Lichtern,
Bei frohen Gesichtern,
Sei selber auch froh,
Des Vaters zu denken,
Soll nimmer dich kränken,

Wenn jetzt auch Gesundheit und Kraft ihm entflo.

In alle dem Leide,
Verliess ihn die Freude,
Die dankbare, nicht;
An dir und den Kindern,
Den grossen, den mindern,

Es dunkelt sein Abend; Ihr spendet ihm Licht.

Bescheid'nes Vermächtniss,
Zwar ist mein Gedächtniss,
Doch lass' ich es hier,
Wir bleiben verbunden,
In einsamen Stunden

Gedenkst du des Vaters, erscheint er vor Dir.

Terwijl Strauss zich aan letterkundigen arbeid wijdde en zijn studie over Schubart voor den druk gereed maakte, werd hij voor een oogenblik uit de afzondering, waarin hij voor het publiek geleefd had, naar het openbare leven teruggeroepen. De storm die in de kerkelijke wereld gewoed had was allengs tot bedaren gekomen; de politieke crisis kwam met iederen dag dreigender opzetten. Sinds de dagen van het Weener Congres was het kunstmatig gerestaureerde Duitschland allengs meer de ergernis van het jonge vooruitstrevende Duitschland geworden. In plaats van het ééne groote vaderland te vestigen, had de handigheid der Weener diplomaten Germania weer gehuld in het bonte lappepak van allerlei kleine staatjes, waar ieder Vorstje op zijn manier koninkje

speelde en regeerde, alsof er geen Fransche omwenteling geweest was, die nieuwe ideeën in den schoot der 19e eeuw neergelegd had. De giftige adem der Metternichsche politiek, die zich uit Weenen over geheel Duitschland uitbreidde, had een verlamdenden invloed op het geestelijke leven der volken. "De tijd is slecht", riep het jonge Duitschland ¹, "zoo slecht als iedere tijd is, die zich niet laat bezielen door eene groote idee. Op elk gebied van het geestelijke leven, in staat en kerk, in philosophie en kunst is de tijd onvruchtbaar. Men kan slechts critiseeren, raisonneeren, lamenteeren, — laat ons in een klooster gaan of ons in de wetenschap begraven. Wij beleven een groot geloofs- en karakterbankroet. De vromen willen voor zich zelve niet weten dat de lade leeg is. Wij zien in dat onze tijd bankroet gemaakt heeft, maar wij weten niet hoe wij helpen en hervormen zullen. Ook wij zijn de organen van den Wereldgeest niet, ook over ons zal de nakomelingschap een rechtvaardig gericht houden. De geheele tegenwoordige beschaving heeft haar kringloop volbracht, en een nieuwe volksverhuizing is op handen."

In die gemoedsstemming moesten natuurlijk de gebeurtenissen van Februari '48 te Parijs: de omwenteling, de val der Julimonarchie, de proclamatie der Republiek, als een electricke schok op het jonge Duitschland werken. Zelfs zij die, gelijk Strauss, nooit in ernst aan de mogelijkheid van een republikeinschen regeeringsvorm voor Duitschland gedacht hadden, werden een poos bedwelmd, en hooggeleerde professoren en docenten aan allerlei inrichtingen voor onderwijs namen dienst bij de burgerwachten, en schaarden zich als fiere krijgers met képi en geweer in de gelederen der arbeiders, herbergiers en kooplieden, om zich in den wapenhandel te oefenen en tot redders van het vaderland gevormd te worden. Maar de betoovering duurde slechts een oogen-

¹ Märcklin, p. 167.

blik. De vierde stand mengde al spoedig zijn woord in het debat, straks ook zijn stevige vuisten in het politieke drama. De sluizen der alles nivelleerende democratie werden geopend. Handige volksredenaars en verloopen advokaten traden op, en boeiden de aandacht van het gebrek lijdende volk door de weelderige schildering van een duizendjarig rijk, waarin geen aristocraten meer zouden worden aangetroffen, waarin allen even rijk, allen even gelukkig, allen even bekwaam zouden zijn, en dat ongetwijfeld ten spoedigste zou aanbreken, indien de menschheid het beginsel slechts toepaste, dat ieder mensch souverain geboren wordt, en dat alle wetenschappelijke beschaving, als uit aristocratische neigingen voortgevloeid en in strijd met het beginsel van gelijkheid, uit het nieuwe vereenigde Duitschland behoorde geweerd te worden.

De houding die Strauss *in en tegenover* de algemeene beweging aannemen zou, was gemakkelijk te voorspellen. Had de Zuricher beroering zijn eerbied voor de achtbaarheid der "vox populi" vermoedelijk niet verhoogd, de Wurtembergsche demagogie, die in het "Neckardampfschiff" haar onzin uitgalmd, en met haar dronkenmansgejuich de republiek wenschte binnen te halen, moest den fijnen, ernstigen, aristocratischen geest van Strauss diepen afkeer inboezemen. "Indien ik te kiezen heb", schreef hij destijds, "tusschen vorstelijk despotisme en het despotisme der massa, dan ben ik onvoorwaardelijk vóór de eerste; met al wat in mij is verfoei ik de heerschappij der demagogen als het ergste van alle kwaad."

Tegen zijn verlangen, slechts toegevend aan den herhaalden drang der inwoners van zijn geboorteplaats, nam hij de candidatuur van het district Ludwigsburg voor het Frankforter parlement aan. Hij onderwierp zich aan de onaangename noodzakelijkheid om als politiek volksredenaar op te treden. In tal van redevoeringen, te Ludwigsburg en elders gehouden, ontwikkelde hij zijn politiek programma: een bondsstaat onder de leiding van Pruisen; — doch de piëtistische partij, voornamelijk ten platten

lande, bezorgde hem de nederlaag. Weinige weken later droeg Ludwigsburg hem het mandaat als vertegenwoordiger in het Wurtemburgsche parlement op. Tegen aller verwachting en tot veler ergernis was Strauss conservatief. Met al de macht van zijn woord en de belangeloosheid en onverschrokkenheid van zijn karakter, sprak, schreef en stemde hij in het Parlement en in de dagbladen tegen het fanatieke radicalisme, dat destijds den hoogsten toon voerde in Zuid-Westelijk Duitschland. Niet het aantal, de massa, het logge lichaam der natie, maar het verstand, de geest, de beschaving moest de teugels van het bewind voeren. Natuurlijk werd hij door de radicalen heftig aangevallen en als aristocraat gebrandmerkt. En toen hij in de Kamer de uitspattingen eener veile pers, die met holle phrasen de hartstochten van het volk bewerkte, tuchtigde, en zelfs den gevierden volksmenner Robert Blum¹ gestreng veroordeelde, en diens terechtstelling door de

¹ Robert Blum was een der bedrijvigste en woordenrijkste aanvoorders der radicale partij in '48. Hij was zijn loopbaan als leerjongen bij een goudsmid begonnen. Later had hij zich aan een toneelgezelschap verbonden, zich eenige letterkundige bekwaamheid weten eigen te maken en bijdragen in verschillende dagbladen geleverd. In 1847 richtte hij te Leipzig een boekhandel op. Met grooten ijver nam hij deel aan de Duitsch-katholieke beweging, maar met nog grooter ijver was hij, na zich in de rederijkerskamer te Leipzig in welbespraaktheid geoefend te hebben, in '48 op politiek gebied werkzaam. Hij richtte het dusgenaamde Vaterlandsverein op, dat spoedig 40,000 leden telde en zijn orgaan had in de door hem geredigeerde Vaterlandsblätter. Door Leipzig voor het Frankforter parlement verkozen, was hij de aanvoerder der linkerzijde en deed hij het voorstel een adres aan de stad Weenen te richten, toen in October de omwenteling uitgebroken en de Keizerlijke Regeering gevallen was. Afgevaardigd om het adres aan den gemeenteraad van Weenen te overhandigen, hield hij eene zeer lange en zeer sierlijke rede over de wereldhistorische roeping der stad Weenen in de nieuwe periode die men was ingetreden. Hij nam dienst bij het Academisch legioen, streed dapper op de barricades, werd na de

Oostenrijksche Regeering goedkeurde, was de verontwaardiging zoo hoog geklommen, dat een gedeelte zijner kiezers een votum van afkeuring over Strauss uitsprak en hem verzocht zijn mandaat neder te leggen. Strauss weigerde. Toch zag hij wel in dat zijn positie op den duur onhoudbaar was. Tegenover het veldwinnend radicalisme telkens in de oppositie, en telkens in vereeniging met de leden van ridderschap en geestelijkheid in de minderheid, boezemde de parlementaire loopbaan hem ten slotte zooveel afkeer in, dat hij zijn ontslag nam en tot het private leven voor goed terugkeerde.

Na een verblijf van 2 jaren te Munchen, waar hij stil en afzonderd leefde, zich in den omgang tot een klein getal vrienden beperkte, en inmiddels al zijn aandacht wijdde aan de kunstschatten van Beierens hoofdstad, vertrok hij met zijne kinderen in 1851 naar Weimar, ten einde den winter door te brengen in het Athene der 18e eeuw en een bedevaart te doen naar de plaatsen, door Göthe en Schiller voor ieder Duitscher dierbaar geworden. Blijkbaar was hij min of meer gedesoevereerd. Neiging en talent wezen onmiskenbaar naar de wereld der groote ideeën van wijsbegeerte en godsdienst, als het eigenaardige terrein waarop hij zich tehuis gevoelde en zijn kracht ontwikkelen kon; maar de ervaringen door hem opgedaan, hadden hem doen besluiten zich voor goed van beiden af te wenden. Sinds zijn "Romantiker auf dem Throne der Cäsaren" en zijn "Schubart", die beiden in '48 het licht zagen, had aanvankelijk de politieke beweging al

bestorming der stad door de Keizerlijke troepen, 4 November, gevangen genomen, en den 9en daaraanvolgende, ondanks een beroep op zijn onschendbaarheid als lid van het Parlement, gefusilleerd. De terechtstelling wekte in geheel Duitschland groote verontwaardiging. De gemeenteraad van Leipzig en de voornaamste steden eischten voldoening, en een nationale inschrijving ten behoeve van Blums nagelatene betrekkingen bracht 40,000 thaler op.

zijn aandacht geboeid en hem de pen, ten minste voor studiën van eenigen omvang, uit de hand genomen. Met een gevoel van onwil voor een politieke beweging, die hoe langer zoo meer verliep in de phraseologie eener onbeteugelde en fanatieke democratie, had hij zich thans aan het openbare leven onttrokken. Hij zocht naar een onderwerp, dat hem boeien, dat hem aangrijpen kon, dat in overeenstemming was met zijn gemoedsstemming. De plotselinge dood van zijn vriend en geestverwant Christiaan Märcklin, eerst predikant te Calw, daarna docent aan het gymnasium te Heilbronn, gaf hem een stof aan de hand, die hij met liefde bewerken kon, omdat hij aldus de nagedachtenis kon vereeren van een geestverwant, met wien hij, sinds de jaren te zamen te Blaubeuren en Tübingen doorgebracht, in onafgebroken gemeenschap geleefd had, en wiens innerlijke levensgeschiedenis een gedeelte van zijn eigene levensontwikkeling geweest was. Bovendien "in een slappen en karakterloozen tijd, rijk aan schrandere hoofden maar arm aan gespierde karakters"¹, meende hij met zijn Märcklin iets te kunnen zeggen, waaraan de tijd behoefte had. Zoo ontstond dat schoone en boeiende "Lebens- und Characterbild" van Christ. Märcklin, waarin hij het beeld teekent van een geniaal en beminlijk mensch, en tevens een pleidooi houdt ter aanbeveling van de moderne wereldbeschouwing, of liever van zijn geavanceerd Hegelianisme, maar dat ongetwijfeld nog het belangrijkste is omdat het meer dan een bladzijde bevat, die ons een blik doet slaan in het gemoed en de geestelijke ontwikkeling van den schrijver zelve.

Slechts met moeite kon Strauss een uitgever vinden. Het radicalisme was overwonnen, en de politieke en kerkelijke reactie waren weer aan het woord. Onder die omstandigheden was het niet te verwonderen, dat een geschrift van den auteur van het "Leben Jesu" tamelijk koel ontvangen en weinig gekocht en ge-

¹ Chr. Märcklin. Vorr. I.

lezen werd. Zijn politieke loopbaan kostte hem de sympathie der radicalen, en de reactie had natuurlijk nog minder vertrouwen in den schrijver van het "Leben Jesu". Niettemin ergerde de kalme houding van het publiek tegenover een boek met zoo veel liefde geschreven Strauss in zoo hooge mate, dat hij besloot niet meer te schrijven. Werkelijk verscheen in de eerstvolgende jaren slechts een verzameling verspreide opstellen onder den titel "Kleine Schriften". Hij vestigde zich te Keulen, waar zijn broeder Wilhelm¹ woonde, en wijdde zich geheel aan de opvoeding zijner kinderen. Evenwel een koopstad als Keulen, met haar bedrijvigheid en gewoel, haar gemis aan wetenschappelijken omgang en wetenschappelijke hulpmiddelen, kon, ondanks de tegenwoordigheid van zijn broeder Wilhelm, op den duur Strauss niet bevredigen. Waarschijnlijk gevoelde hij dat gemis te meer, toen hij in 1854 zijn biographie van den humanist Nicodemus Frischling, dichter en philoloog, bewerkte; althans in den herfst van dat jaar vinden we hem te Heidelberg, waar hij in de onmiddellijke nabijheid zijner kinderen, wier opvoeding op een instituut voltooid werd, zes van de gelukkigste jaren zijns levens doorgebracht heeft. Inderdaad, Heidelberg met

¹ Opmerkelijk is de innige verstandhouding tusschen de beide broeders, David Friedrich en Wilhelm, van wie de een geleerde, de ander koopman was. Trouwens Wilhelm Strauss was geen gewoon koopman. Ook in Duitschland zijn ze zeker niet talrijk, de jeugdige kooplieden die, zooals Wilhelm Strauss, den dag van hun huwelijk beginnen met een gedeelte van Spinoza's Tractatus-theologico-politicus te lezen. David Friedrich getuigt, dat geen zijner geleerdste vrienden den aard zijner wetenschappelijke onderzoekingen helderder begrepen en beter gewaardeerd heeft dan zijn broeder, en dat hij slechts dan over zijn arbeid tevreden was, indien zijn werk ook de levendige sympathie van zijn broeder opgewekt had. Het eenige boek dat D. F. Strauss met een opdracht in 't licht gezonden heeft, het "Leben Jesu für das Deutsche Volk", was aan de nagedachtenis van zijn broeder toegewijd. — Kl. Schriften. Neue Folge p. 348.

zijn beroemde universiteit, zijn breede schaar uitstekende geleerden in alle vakken van wetenschap, een Gervinus, Kuno Fischer, Schlosser, v. Mohl, en buiten den kring der universiteit een historicus als Weber en den fijnbeschaafden predikant Zittel, — Heidelberg was de plaats waar alles tot arbeid opwekte en prikkelde, en de groote vraagstukken van wijsbegeerte, godsdienst, wetenschap en staatkunde besproken konden worden in een kring van gelijkgezinde, fijnbeschaafde mannen en vrouwen.

Dat Strauss onder die omstandigheden bij zijn voornemen niet blijven kon en de pen weer moest opvatten, die hij na Märcklin's biographie voor goed meende nedergelegd te hebben, spreekt van zelf; en wat het andere aangaat: zijn besluit om zich voor altijd aan wijsbegeerte en godsdienst te onttrekken — het baat weinig of men in een oogenblik van ontevredenheid aan de natuur het zwijgen oplegt, de bladeren moeten ruischen als de wind door de takken speelt. Te Heidelberg eindigt dan ook de vrijwillige ballingschap, waarin zijn geest bijna twintig jaren heeft geleefd, en de zeldzame werkkraft des schrijvers van het "Leben Jesu" ontwaakt weer, nu hij tot zijn eigenlijk element, de groote godsdienstige en wijsgeerige vraagstukken, terugkeert. Reeds is hij met zijn Frischlin tot de periode der humanisten genaderd. Van daar tot Ulrich von Hütten was de overgang gemakkelijk genoeg. De ridderlijke kampioen van de Hervorming der 16^e eeuw, die in de machtige worsteling van zijn tijd tusschen oud en nieuw, tusschen priesterheerschappij en vrije, nationale, humane ontwikkeling, tusschen gezag en vrijheid, met zijn woord en zijn zwaard zich in het strijdgewoel wierp, met al de frischheid, de kracht, de onstuimigheid van een karakter uit één stuk, "wiens pijlen onsterfelijk zijn en wiens wapenrusting altijd mede streed, zoo vaak in Duitsche landen een overwinning behaald werd op onkunde en geestelijke slavernij, op priester- of despotenheerschappij", wiens eeuw een afspiegeling was van de taak, waarmee

Duitschland in de 19e eeuw machteloos worstelde, — zulk een historische figuur moest het gemoed en de fantasie wel aantrekken van iemand als Strauss, met zooveel liefde voor groote en breede concepties, forsche lijnen, scherpe contrasten en dramatische toestanden. Bovendien, even als met zijn Märklin meende hij met zijn von Hütten iets te kunnen en te moeten zeggen tot zijn "Germania, dat in den bangen tijd der concordaten, na de misgeboorte van '48, uitgeput en zwak, ten prooi was van groote en kleine tirannen". Ook nog na den vrede van Frankfort in 1871, toen de bloedige worsteling met Frankrijk de politieke eenheid van Duitschland bevorderd had, achtte hij een verkorte volksuitgaaaf van zijn "Hütten" noodig, om tot den strijd "tegen de vijanden der beschaving, die in den boezem van het volk zelf woelden, op te wekken en Duitschland te bevrijden van de overheersching der geestelijkheid, die de verwezenlijking eener vrije, nationale, humane maatschappij belemmerden." In 1857 verscheen de eerste uitgaaaf van "Ulrich von Hütten" in 2 deelen.¹ De sympathie waarmee de schrijver het boek bewerkt had, de grootsche stijl waarin het, ik zou bijna zeggen gecomponeerd was, de plastische voorstelling, de dramatische ontwikkeling en de actueele beteekenis van het boek, maakten een diepen indruk. De schrijver van het "Leben Jesu" begon populair te worden.

Na de voltooiing van zijn "Hütten" spoorde Gervinus Strauss aan, de figuur van Luther in beeld te brengen. Het voorstel, hoe uitlokkend ook, werd evenwel niet opgevolgd. Reeds ging hij van een ander denkbeeld zwanger, waartoe zijn broeder Wilhelm hem reeds herhaaldelijk had opgewekt: de bewerking van een "Leben Jesu für das Deutsche Volk." De humane ontwikkeling en de politieke bevrijding van het Deutsche volk, meende hij, moest worden voorafgegaan door een godsdienstige verlichting.² Zoo-

¹ Een Hollandsche vertaling werd bewerkt door den heer Maronier.

² Leben Jesu für das Deutsche Volk, pag. 3.

lang de oude wereldbeschouwing en de oude geloofsbegrippen bleven bestaan, zou de priester zijn exceptioneele positie handhaven, en bleef het clericalisme het groote struikelblok. ¹“Wie de pausen uit de kerk wil jagen, moet, meende hij, eerst het wonder uit den godsdienst verdrijven” ². Bovendien, 30 jaren waren sinds zijn eerste “Leben Jesu” voorbijgegaan. Door het verzet en geschrijf zijner tegenstanders waren zijne denkbeelden allengs tot het volk doorgedrongen. Maar daardoor was in den boezem van het volk een bedenkelijk conflict ontstaan. “Menigeen liep gevaar het vergankelijke met het eeuwig blijvende in het christendom te vereenzelvigen, de kern met den dop weg te werpen, voor ’t minst ten prooi te worden aan een noodlottige slingering tusschen een brooddronken ongelooft en een krampachtig geloof, tusschen vriedenkerij en pietisterij”. ³ Is de Kerkhervorming der 16e eeuw uit de innigste eigenaardigheid van het Duitsche volk voortgekomen, en heeft zij voor altijd haar stempel op het Duitsche volk gedrukt, dan kan Duitschland ook op staatkundig gebied slechts vrij worden, wanneer het aan de beginselen der Hervorming vasthoudt, en door innerlijke beschaving van verstand en gemoed eerst godsdienstig en zedelijk vrij geworden is. Daarom moet de grenslijn tusschen de blijvende en vergankelijke bestanddeelen van het christendom scherp en duidelijk getrokken worden ⁴. Van de vrijzinnige theologanten is niet veel te verwachten; ze zijn te dubbelzinnig, te schuchter. “Waarom niet ronduit gesproken? Waarom niet erkend, dat men in de bijbelsche verhalen slechts waarheid en verdichting, in de kerkelijke leerbegrippen slechts belangrijke symbolen kan zien, dat men echter de zedelijke waarde van het christendom en het

¹ Leben Jesu für das Deutsche Volk, pag. 12.

² Ibid. pag. 19.

³ Ibid. Vorrede, pag. 18.

⁴ Ibid. pag. 20.

karakter van zijn Stichter met onveranderde liefde vereert? Zijn wij dan nog christenen? Ik weet het niet, maar komt het dan op den naam aan? Dit weet ik, dat we dan eerst weder waar, zedelijk, oprecht, en derhalve betere menschen zullen zijn dan thans. Ook zullen wij protestanten blijven, ja dan eerst rechte protestanten worden.”¹

Strauss zal zich derhalve zelf tot zijn Duitsche volk richten, om het werk der Hervorming voort te zetten en te voorkomen dat de kern met den dop van het christendom weggeworpen worde. Voor het eerst sinds 20 jaar slaat hij zijn *Leben Jesu* van 1835 weer op, en hij moet zeggen hij krijgt er “ordentlichen Respect” voor. “De 56jarige auteur werd ijverzuchtig op den 27jarigen, en twijfelde vaak sterk of hij het nog even goed zou kunnen doen.” Maar de hoofdgedachte van het boek was verouderd, niet de critische bijzonderheden. De Tübinger school heeft gedaan wat hij verzuimde: ze heeft een onderzoek ingesteld naar den oorsprong der Evangelien, en door haar ontdekking van den strijd tusschen Paulinisme en Petrinisme een nieuw licht over den aard en het karakter der Evangelische verhalen doen opgaan. Strauss wierp zich dus weer in de theologische literatuur van allerlei richting, en hij deed het met zooveel ijver en hartstocht “dat de maag totaal bedorven werd door het magere brouwsel der laatste jaren, en hij naar een krachtig opwekkend middel snakte.”² Hij greep naar Lessings “*Wolfenbuttelsche fragmenten*”, richtte zijn aandacht op den auteur van de “*Apologie voor de verstandige vereerders van God*”, van wiens werk Lessing slechts eenige fragmenten uitgegeven had, en schreef tot verpoozing zijn “*Hermann Samuel Reimarus*”, die in 1861 verscheen. “Die teug uit de frissche bron verkwikte hem zoozeer, dat hij zich niet alleen geheel hersteld gevoelde, maar na die hartsterking zelfs hopen mocht nog

¹ *Gespräche*. H. v. Huttens' Vorrede.

² *Hermann Samuel Reimarus*. Vorr. 5.

meer porties der hedendaagsche theologie zonder schade te kunnen slikken" ¹. Intusschen, uit het "Leben Jesu für das Deutsche Volk" bleek genoegzaam, dat de geduchte porties hedendaagsche theologie die Strauss gebruikte, behalve het magere brouwsel, ook hartsterkend voedsel bevatten. Het hoofdoel is nog altijd hetzelfde als in zijn eerste "Leben Jesu": de plaats aan te wijzen, die de christelijke traditie behoort in te nemen in zijn moderne wereldbeschouwing, het ontstaan van het christendom natuurlijk te verklaren en uit het leven van Jezus weg te nemen alles wat bovenmenselijk en bovennatuurlijk is; maar ten gevolge van de breede en veelomvattende studiën der Tubinger school, die hij in zich opgenomen, verwerkt en gewijzigd heeft, is de voorstelling van het ontstaan en de geschiedkundige beteekenis der evangelische geschiedenis gewijzigd. Het denkbeeld van mythen wordt nog vastgehouden, maar te gelijk wordt haar langzame en geleidelijke ontwikkeling in de Apostolische eeuw nagegaan. De critiek stelt zich niet meer uitsluitend ten doel het onhistorische der mythen aan te toonen, zij poogt tevens achter den tooversluier van legende en mythe de lijnen van het historisch-menschelijke beeld van Jezus te ontdekken en in breede trekken te schetsen wat, na aftrek der onhistorische overleveringen, met meer of minder zekerheid omtrent de persoonlijkheid, het onderwijs, den godsdienst en de lotwisseling van Jezus kan worden vastgesteld. Met warmte en ingenomenheid wijdt hij meer dan één schoone bladzijde aan den Stichter des christendoms. Men veroorlove ons eene aanhaling:

"Indien één woord in het N. Testament, dan is zeker dit ² van Jezus afkomstig, en hem niet door de overlevering in den mond gelegd. Hier bezitten wij een hoofdbestanddeel van Jezus'

¹ Hermann Samuel Reimarus. Vorr. 6.

² "Opdat gij kinderen moogt zijn van uwen Hemelschen Vader, want hij laat zijne zon opgaan over boozen en goeden."

vroomheid. Als zulk een alles omvattende liefde gevoelde en stelde Jezus zich den Hemelschen Vader voor, en juist in deze voorstelling ligt de oorzaak waarom hij God het liefst Vader noemde. Dit hoofddenkbeeld van zijn godsdienst kon hij niet aan het O. T. ontleenen; het was de vrucht van de allesomvattende liefde, die de grondtoon was van zijn eigen gemoed, en waarmede hij zich bewust was één met God te zijn. Zich evenmin als God, den lankmoedigen Vader, door de boosheid der menschen in zijn gezindheid te laten verstoren, het kwade slechts door het goede, den vijand slechts door weldaden te overwinnen, was een grondbeginsel, dat uit de innigste gezindheid van zijn eigen hart voortvloeide. Als Jezus van zijne volgelingen eischte, dat zij daardoor zouden toonen dat zij echte zonen van den Hemelschen Vader zijn; als hij hen opwekte om volmaakt te worden gelijk de Vader in den Hemel volmaakt is, — dan beteekent dit voor ons, dat hij zich God, in zijne zedelijke betrekking tot de menschen, voorstelde, zooals hij zelf in de reinste oogenblikken van zijn godsdienstig leven gestemd was, terwijl hij aan dit ideaal tevens zijn godsdienstig leven versterkte. De hoogste godsdienstige stemming echter, die in zijn bewustzijn leefde, was juist die allesomvattende, het booze door het goede overwinnende liefde, die hij dientengevolge op God overbracht, als den grondtrek van zijn wezen.”

“Zijn de menschen in hun betrekking tot God kinderen, dan zijn zij in betrekking tot elkander broeders, en rust de verplichting op hen, elkander te behandelen zooals zij zelve behandeld wenschen te worden. Te recht heeft men altijd op dit voorschrift, als het eigenaardig zedelijke beginsel van het christendom, grooten nadruk gelegd. Daarin is uitgesproken het grondbeginsel der humaniteit, de ondergeschiktheid van al de individuen aan de gemeenschappelijke idee der menschheid, die in allen leeft en door ieder in ieder mensch erkend en geëerd moet worden.

“Uit deze liefdevolle, humane gemoedsstemming, waardoor Jezus zich één gevoelde met zijn Hemelschen Vader, sproot voor Jezus een innerlijke gelukzaligheid voort, die aan alle bloot uitwendige vreugde en smart haar beteekenis ontnam. Vandaar die blijmoedige onbezorgdheid, welke de bekommerden over voedsel en kleeding op dien God wijst, die de leliën kleedt en de vogels voedt; die tevredenheid bij een zwervend leven, zoodat hij dikwijls geen plaats vond om het hoofd ter ruste te leggen; die onverschilgheid voor eer of smaad van de menschen, in het bewustzijn de drager en verkondiger van den heiligen geest onder de menschen te zijn. Vandaar die voorliefde voor kinderen, die met hun yroolijk, eenvoudig, door geen haat en door geen trots verontreinigd gemoed de beste afspiegeling zijn van die gelukkige liefderijke stemming. Vandaar die bereidvaardigheid om dengene die u op de rechterwang slaat ook de linker toe te keeren, en den dwalenden broeder niet slechts zevenmaal maar zeventig maal zevenmaal te vergeven.

“Omdat Jezus deze blijmoedige, met God eenswillende, alle menschen als broeders omvattende gemoedsstemming, in zich zelve heeft aangekweekt, daarom heeft hij het profetische ideaal van een nieuw verbond des harten in zich zelve verwezenlijkt. Hij heeft, om met den dichter ¹ te spreken, “de Godheid opgenomen in zijn wil”; “daarom was zij voor hem van den wereldtroon afgedaald, de afgrond was gedempt, de vrees geweken”; in hem was de mensch in plaats van slaaf een vrije zoon geworden.” ²

De schrijver dezer schoone bladzijde zou op de vraag, die hij acht jaren later gesteld en met zooveel beslistheid beantwoord heeft, en die met zooveel verbazing en ergernis vernomen werd — Strauss zou op de vraag: “zijn wij nog christenen?” in 1864 niet

¹ Schiller.

² Leben Jesu für das Deutsche Volk, pag. 206 vv.

geantwoord hebben: "Neen, zeker niet". Toch was Strauss ook destijds niet iemand, die "lastige woorden poogt te ontwijken, naar uitvluchten zoekt, behagen schept in knutselen en knoeien"¹, wát hij in 1872 schijnt te vermoeden van hen, voor wie de christennaam nog een goeden klank heeft.

Het "Leben Jesu für das Deutsche Volk" verscheen in het voorjaar van 1864. Onder gelukkige omstandigheden was het bewerkt. Na een kort verblijf te Berlijn tot herstel van een oogziekte waardoor hij was aangetast, had hij zich in 1860 te Heilbronn gevestigd, en zijn eenzaam kamerleven verwisseld met een eigene huishouding, die door zijn toen volwassene dochter bestuurd werd. Met ernst en liefde was het boek voor het Duitsche volk bewerkt, met de beste verwachtingen werd het de wereld ingezonden, — maar het Duitsche volk bleef tamelijk koel. Wel was de eerste oplaag spoedig uitverkocht, en bleek een tweede editie binnen tijdsverloop van één jaar noodig te zijn, maar toch werd zijn boek in de schaduw gesteld door de opspraak, die Renan's gelijktijdig verschenen "Vie de Jesus" en Schenkel's "Characterbild Jesu" veroorzaakten. "Für das Deutsche Volk" was het bestemd, "een boek voor Duitschers geschreven te hebben gelijk Renan voor Franschen geschreven had, was alles wat hij wenschte."² Intusschen populair, een volksboek, werd het "Leben Jesu für das Deutsche Volk" van Strauss niet. Het leed schipbreuk, zooals hij zelf later verklaarde, op zijn "gelehrte Schwerfälligkeit". Teleurgesteld in zijn verwachting, wierp hij zich met buitengewone heftigheid op Schenkel's boek, eerst in de "National-Zeitung", daarna in een afzonderlijk geschrift: "Die Halben und die Ganzen". De courtoisie, waarmee hij den streng rechtzinnigen Hengstenberg bejegende, was in scherpe tegenstelling met de verwoedheid, waarmee

¹ Het Oude en het Nieuwe geloof, pag. 73.

² Leben Jesu für das Deutsche Volk, pag. 21.

Schenkel's "Characterbild" verscheurd werd, ondanks dat Schenkel allengs zijn conservatief-kerkelijk standpunt verlaten en de beginselen der moderne wereldbeschouwing gehuldigd had. Trouwens, in de agitatie die het geschrift van den Heidelbergschen hoogleeraar verwekte, was veel dat iemand met zulk een prikkelbaar, voor lof en blaam gevoelig karakter als Strauss, ergeren moest. Allereerst de personen die daarbij op den voorgrond traden. Schenkel, "de kleine Lessing van heden", had 10 jaren vroeger den kettermeester gespeeld tegen Kuno Fischer "en zich aangesteld als Pastor Göze in eigen persoon", ¹ terwijl Blüntschli, die in 1835 tegen de benoeming van Strauss tot hoogleeraar te Zurich gesproken en gestemd had, thans vooraan stond in de gederen der verdedigers van Schenkel, en tevens zijn houding in de Zuricher beroering van 1835 handhaafde. Dit alles maakte Strauss wrevelig. Bovendien gevoelde zijn wetenschappelijk geweten zich beledigd door de luidruchtige wijs, waarop in de dagbladen zijn "Leben Jesu" door de tegenstanders van Schenkel op één lijn geplaatst en in één adem genoemd werd met het "Characterbild Jesu", een boek dat "half preek, half voorlezing, hier en daar gekruid met uitdrukkingen die men in redevoeringen voor arbeiders pleegt te gebruiken", ² naar zijn oordeel in jammerlijke halfslachtigheid de scherpe grenzen poogde uit te wisschen tusschen "oud en nieuw", tusschen "kerkelijke traditie en moderne wereldbeschouwing", waarbij Strauss zelf telkens met zooveel nadruk den vinger gehouden had. Nog meer gevoelde hij zich gekrenkt door de kwetsende en onhandige wijze waarop de vrienden van den Heidelbergschen hoogleeraar, met misplaatste verontwaardiging, de verdenking afwezen alsof Schenkel een volgeling van Strauss geweest zou zijn, terwijl tevens de geestdrift der talrijke

¹ Der Christus des Glaubens, pag. 226.

² Der Christus des Glaubens, pag. 229.

verdedigers van Schenkel in scherpe tegenstelling stond met de eenstemmige veroordeeling die in het "Leben Jesu" van 1835 getroffen had, en hem bij vernieuwing herinnerde, dat men tot "die Halben" moet behooren om succes in de wereld te hebben.

"Die Freiheit und das Himmelreich", zingt de oude Ernst Moritz Arndt, "gewinnen keinen Halben"; maar het aardrijk bezitten zij zeer zeker. Die half is en voor halven, vooral op het gebied van den godsdienst, schrijft, kan zeker zijn dat hij talrijke aanhangers vinden zal, die met geestdrift voor hem strijden zullen, indien hij door "die Ganzen" van de rechter- of linkerzijde wordt aangevallen. Men zegt dat eens 7 Schwaben, zwaar gewapend en met grooten angst, tegen een monster zijn uitgetrokken dat bij slot van rekening een haas bleek te zijn; van de 700 heeren van Durlach ¹ zal men eens getuigen, dat zij ridderlijk gestreden hebben voor een banier die in de werkelijkheid slechts een gelapte handdoek was" ².

Heeft zijn "Leben Jesu" van 1864 het doel gemist door geleerde "Schwerfälligkeit", — Strauss geeft den moed niet op. Hij zal nogmaals beproeven zijne denkbeelden voor het groote publiek uit te spreken, maar dan "op eigen hand, zonder passer en driehoek". Hij zal dan een samenvatting geven van zijne godsdienstige en wijsgeerige denkbeelden, "een quasi nieuwe dogmatiek, een belijdenis". Het werk zal dan wel aan volledigheid te wenschen overlaten, maar dat gemis hoopt hij door meer frischheid en levendigheid te vergoeden. ³ Reeds in 1865 is het plan opgevat; — 7 jaren zouden nog verlopen eer het tot uitvoering kwam.

¹ Tijdens de beweging in Baden, door het werk van Schenkel opgewekt, werd op een bijeenkomst te Durlach door de vrienden van S. hun sympathie voor het boek uitgesproken.

² Ibid. 240.

³ Neue Freie Presse, 5 März 1874.

Een belangrijke, principieele omkeer in zijne wijsgeerige en godsdienstige denkbeelden verdraagde den arbeid. De vurige ijveraar voor het idealistisch-monisme van Hegel werd een even beslist prediker van het, zoo ge wilt, idealistische, althans idealizeerende materialisme.

Na het huwelijk zijner dochter in 1864 was Strauss tot zijn eenzaam kamerleven teruggekeerd, en had hij na eenige aarzeling zich te Darmstadt gevestigd. Zwanger gaande van het plan zijner "Belijdenis", bestudeerde hij de werken van Darwin, Carl Vogt en Haeckel, wiens "Natürliche Schöpfungslehre" in het bijzonder een diepen indruk op hem maakte. Beperkt in den kring zijner vrienden en geestverwanten te Darmstadt, leefde hij stil en teruggetrokken, geheel verdiept in de studie der onmetelijke stof die hij verwerken moest, totdat de betrekking waarin hij in 1867 kwam tot de Engelsche prinses Alice, de echtgenoot van prins Ludwig van Hessen, hem aan zijn afzondering ontrukte, en voor hem de gelukkige aanleiding werd om de duitsche letterkunde te verrijken met zijn beroemde biographie over Voltaire.

Op het voetspoor van haar vader, Prins Albert van Engeland, getrouw aan de tradities van het Saksische vorstenhuis waaruit zij was gesproten, en dat zulk een eervolle plaats inneemt in de geschiedenis van Duitsche wetenschap en kunst, gevoelde prinses Alice behoefte aan opwekkelijker bezigheid, dan de nette en vriendelijke onbeduidendheid waarmee hovelingen het leven van vorstelijke personen plegen te veraangenen. De belangstelling waarmee de hooggeplaatste vrouw de studiën van den burgerlijken geleerde volgde, de achting die zij en haar zuster, de kroonprinses van Pruisen, Strauss tot zijn dood toedroegen, veraangenaamden zeer zeker zijne laatste levensjaren, maar vereeren niet minder de beide vorstinnen zelve. Tot verpoozing van zijne natuurkundige studiën, en ten gerieve van prinses Alice, schreef hij in dezen tijd zijn "Voltaire".

In zes voorlezingen, toegewijd aan de vorstin voor wie ze

opgesteld en ook voorgedragen waren, teekende hij het beeld van den grooten wijsgeer en letterkundige der 18de eeuw, die met zijne veelzijdige talenten gedurende een menschenleeftijd als souvereine vorst geheerscht had op het gebied der letterkunde en wijsbegeerte van zijn land. Voltaire, die in de 18de eeuw denzelfden strijd tegen de kerkelijke traditie had gevoerd als Strauss in onzen tijd; die met al den glans van zijn schitterend vernuft, met al de vaardigheid zijner pen, met al de bitterheid zijner satire, met al de verwoedheid van zijn liefde voor de menschheid en van zijn haat voor geloofsdwang en onverdraagzaamheid, geheel zijn leven, in proza en poëzie, in tragedie en wijsgeerige verhandeling, een kruistocht gepredikt had tegen de priesters, de kerk en het christendom, dat hij met de kerk en de priesters vereenzelvigde; wiens ademlooze werkzaamheid dan ook den ondergang verhaast heeft der oude maatschappij met al haar denkbeelden op het gebied van godsdienst en politiek, — Voltaire, al was hij ook Franschman tot in merg en been, moest de belangstelling en sympathie van zijn Duitschen biograaf wel opwekken. Strauss leverde dan ook een meesterstuk naar vorm en inhoud. Tintelend van geest, verrassend door levendigheid van voorstelling, fijnheid van karakterteekening, keurigheid van groepeeringswijze, is naar aller eenstemmig gevoelen zijn "Voltaire" het voortreffelijkste dat hij op het gebied der biographie geleverd heeft.

Het boek zag in 1870 het licht. De omstandigheden waren tamelijk ongunstig. De staatkundige verwikkelingen hadden de van nature reeds zoo kalme sympathie der Duitschers voor hunne overburen aan gene zijde van den Rijn natuurlijk niet verhoogd. Toch was de aftrek zoo groot, dat de uitgever genoodzaakt was op de eerste editie terstond een tweede te laten volgen.

Met zijn "Voltaire" bereikte Strauss het toppunt van zijn roem als letterkundige — met zijne bekende brieven aan Renan, die tijdens den fransch-Duitschen oorlog in het najaar van 1870, eerst in

de "Augsb. Allgemeine Zeitung", daarna afzonderlijk onder den titel : "Krieg und Friede", verschenen, verwierf hij zich een nog niet gekende populariteit. Met kracht van taal tuchtigde hij de aanmatiging van Frankrijk, en handhaafde hij het recht van Duitschland om na de overwinning bij Sedan den oorlog voort te zetten en de oude rijkslanden, Elsass en Lotharingen, te annexeren. Vorst Bismarck, die het politiek programma van '48: de eenheid van Duitschland onder leiding van Pruisen, verwezenlijkt had, was nu de man naar zijn hart en naar het hart van zijn duitsche volk.

Dat het wantrouwen van Strauss tegen het regeeringsbeleid van den geduchten premier, na 1866, voor ongeveinsde en onvoorwaardelijke bewondering had plaats gemaakt, zal niemand bevreemden, die zich nog herinnert met hoeveel gemoedelijkheid en gemakkelijheid de geheele liberale partij in Duitschland na '66 het succes van Bismarck's politiek en v. Molke's kanonnen aanbad, en tevens Bismarck's zonderlinge parlementaire usantiën, benevens de stokslagen die hij de liberalen had toegediend, scheen vergeten te hebben. Bovendien, conservatief op politiek gebied, had Strauss nooit veel liefde gevoelt voor parlementaire regeeringsvormen.

Zoo was de schrijver van het "Leben Jesu" allengs in die "harmonische verhouding tot het publiek gekomen, die het doel van ieder ernstig auteur is". Zijne theologische beginselen waren in de kerk doorgedrongen en werden van meer dan één kansel, binnen en buiten de grenzen van het duitsche vaderland, verkondigd; als auteur werd hij gevierd en bewonderd, zoodat alles scheen te voorspellen dat zijn openbare werkzaamheid, met zooveel strijd en onrust begonnen, in vrede en harmonie eindigen zou.

Weinig vermoedde hij zelf dat "der alte Krieger", die "im Sturme" zijn loopbaan begon, ook "im Sturme" eindigen zou. Toch was het zoo.

Eindelijk was de "quasi nieuwe dogmatiek", waarover hij 7 jaren had nagedacht, gereed. In 1871 was hij met den arbeid

begonnen, in October 1872 was het werk voltooid. Met veel zorg was zijn "Oud en Nieuw Geloof", vooral ook wat den vorm aangaat, bewerkt, en volkomen naar waarheid kon hij van zijn laatste geschrift getuigen:

Flüchtig scheint es hingesprochen,
 Flüchtig ist es nicht gemacht,
 Ausgeführt in so viel Wochen
 Als in Jahren durchgedacht.

Het boek zag het licht ongeveer gelijktijdig met zijn vertrek uit Darmstadt naar zijn geboorteplaats Ludwigsburg, waar hij het laatste jaar van zijn leven heeft doorgebracht. In een blijmoedige stemming, rustig en vol goeden moed, wachtte hij den indruk af dien zijn "Belijdenis" maken zou. Voor de leemten die de onderdeelen van zijn "Nieuw Geloof" aankleefden, was hij niet blind. Maar het was ook zijn doel niet een volledig afgewerkt en afgerond stelsel te geven; slechts een studie wilde hij geven, een ontwerp, een schets, een overzicht, waarvan alleen de hoofdlijnen scherp afgeteekend en met vaste hand getrokken behoorden te worden.

"Het: *brevis esse laboro, obscurus fio* (de zucht naar beknoptheid maakt mij duister)", schreef hij 8 Oct. 1872 aan een vriend zijner jeugd¹, "is met mij wel is waar nooit het geval geweest, toch kon thans wel iets dergelijks hebben plaats gehad. Ik wilde het fiasco vermijden, dat mijn nieuw "Leben Jesu" door zijn geleerde "Schwerfälligkeit" gemaakt heeft, en thans de quasi nieuwe dogmatiek vrij uit de hand, zonder passer en driehoek, bewerken. Dientengevolge laat mijn arbeid aan gelijkmatigheid en volledigheid veel te wenschen over, en of dit gebrek door meer frischheid en levendigheid vergoed is, moeten wij afwachten. U in het bijzonder verzoek ik het boekje *in zijn geheel* te beschouwen, en de gebreken

¹ Neue freie Presse, 5 März.

der onderdeelen te verontschuldigen met de koenheid der hoofdgedachte". Voornamelijk was hij weinig voldaan over hetgeen hij aan het begin der 4^e afdeeling over de moraal geschreven had. Herhaaldelijk had hij dit gedeelte omgewerkt. Toch schreef hij bij de verschijning van het boek aan een zijner vrienden: "hier vooral moesten nog een paar stevige balken worden aangebracht, en indien gij een paar eiken- of al is het maar dennenboomen voor het huis plaatsen kunt, zal ik u veel dank schuldig zijn. De arbeid is voor mij nog te versch, dan dat ik er reeds raad op zou weten". — De 7 edities, die binnen een tijdverloop van 6 maanden uitgegeven zijn, verschenen dan ook allen onveranderd. De wijzigingen die hij voor den 4^{en} druk in gereedheid gebracht had, werden allen weer teruggenomen. "Ten gevolge van den strijd dien het boek uitgelokt had, is het als het ware in hem gekristalliseerd. "Sit ut est aut non sit" ¹.

En toch, al waren de leemten en gebreken van zijn werk het allerminst voor den auteur zelven een geheim, — toch hield Strauss zijn belijdenis niet terug. De noodzakelijkheid om te spreken was hem opgelegd. Wat men ook van dit boek zeggen moge, — niemand behoort te ontkennen dat deze laatste belijdenis van den schrijver van het "Leben Jesu", evenals zijn eerste optreden, de eerlijke en ernstige daad was van een waarheidlievend denker, die spreekt omdat hij meent dat spreken plicht is.

Men hoore wat Strauss zelf in sierlijk latijn schrijft aan een der vrienden zijner jeugd. "Hier hebt ge nu eindelijk mijn nieuwste, en indien mijn voorgevoel mij niet bedriegt, ook mijn laatste boek. Ik gevoel dat de krachten, niet van mijn geest maar van mijn lichaam, verminderen, en met blijden moed gedenk ik het woord: Wel mij! Ik heb geleefd en de loopbaan die mij gesteld was voleindigd. Wat de godheid mij bevolen heeft vrijmoedig te belijden, dat heb ik beleden. Ik heb de rede van mijn leven van het eerste

¹ Neue freie Presse, 5 März.

tot het laatste woord uitgesproken. Gij zult nu niet meer zeggen als ik sterf, dat ik aan mijn tijd en aan mijn volk iets schuldig ben gebleven. Wat ik had heb ik medegedeeld. Dit boek bevat alles wat ik nog te zeggen had. Gij zult wellicht meenen dat ik veel zwijgend ben voorbijgegaan. Het is zoo. Ik deed het niet uit onachtzaamheid, maar willens en wetens. Ik wilde de onderwerpen slechts duidelijk aanstippen, niet volledig behandelen. Geen professoraal onderwijs wilde ik geven, maar in een vrij gesprek mijne lezers onderrichten. Beklaagt zich iemand onder hen, dat ik hem niet genoeg licht geef, het zal mij spijten; maar dan slechts zal ik erkennen *slecht* geschreven te hebben, indien ik met dit boek niet hier en gindsch vonken uit den geest der menschen sla”¹.

Deze plechtige, in den besten zin van het woord godsdienstige woorden, die niet voor het publiek bestemd waren, maar in een vertrouwelyken brief geschreven zijn, nemen de verdenking van opzettelijke frivoliteit weg, ook al vervalt Strauss, wellicht uit al te groote vrees voor geleerde “Schwerfälligkeit”, in zijn “Belijdenis” tot meer dan een kwetsenden *Berliner Witz*, die ons wrevelig maakt, en die zeer zeker beneden den ernst van zijn karakter en de fijne ontwikkeling van zijn goeden smaak is.

Wars van alle halfheid in het denken en in het leven, meende hij dat het zijn plicht was zich voor zijn volk en zijn tijd geheel uit te spreken. En het is goed dat hij het gedaan heeft. Inderdaad, indien Strauss het niet zelf in zijn “Oud en Nieuw geloof” met niet te miskennen duidelijkheid gezegd had — niemand zou na zijn dood hebben willen gelooven dat *hij*, de vurige ijveraar voor het idealistisch-monisme van Hegel, die in 1862 nog van oordeel was² “dat het snel levende geslacht dezer dagen zich Hegel veel te spoedig uit het hoofd had laten praten”, die in 1864

¹ Neue freie Presse, 5 März.

² H. S. Reimarus, pag. 87.

“het christelijke geloof in de *geestelijke* en *zedelijke* Macht, die de wereld bestuurt, *onvergankelijk* en *onontbeerlijk* noemde ¹, — niemand zou hebben willen gelooven dat Strauss “met het snel levende geslacht dezer dagen op zijn beurt zich Hegel door Vogt en Häckel uit het hoofd had laten praten, en ten slotte de profeet van een idealizeerend atheïsme, de verkondiger van den nieuwen godsdienst van het materialisme geworden was. ² En toch is het zoo. Op luidruchtige wijze verkondigden zijne rechtzinnige tegenstanders, dat deze verschrikkelijke mensch wel zeer wezenlijk de apostel des ongeloofs bleek te zijn, waarvoor zij hem altijd gehouden hadden, en na de verschijning zijner “Belijdenis” konden zijne vrienden en bewonderaars hen niet meer tegenspreken.

Trouwens, Strauss is een zeer kalme Apostel. Hij gevoelt geen den minsten lust om propaganda te maken of als rondreizend redenaar voor zijne overtuigingen op te treden ³. Hij wil geen gemoedsrust ver-

¹ *Leben Jesu für das Deutsche Volk*, pag. 17.

² Reeds in 1862 meende H. Taine dat de materialistische wereldbeschouwing de grondslag voor een nieuwen godsdienst worden moest. “*La matière*”, zegt hij in zijn studie over Byron, *Revue des deux mondes*, 1862, pag. 948, “*a pour terme la pensée, la nature s’achève par la raison. Dans cette conception des choses il y a un art, une morale, une politique une religion nouvelle, et c’est notre affaire aujourd’hui de les chercher.*”

Reuschle, de vurige lofredenaar van het “Oud en Nieuw Geloof”, meent, dat Strauss de grondlegger geworden is van een nieuwe wijsbegeerte, waarin natuurwetenschap en filosofie, godsdienst en materialisme met elkander verzoend worden. — Zie Reuschle, *Naturwissenschaft und Philosophie*, pag. 118, waar onder meer ook deze wonderlijke woorden te lezen staan: “*Die Erfahrung dass es im Universum gezmässig hergeht, führt zu der Ueberzeugung, dass es so ist, wie wenn es von vornherein auf dem Geist angelegt wäre, und die dadurch in dem Einzelnen angeregte Gesinnung laszt dieser auf seine Umgebung (freilich nicht unmittelbar auf das Universum) zurück wirken.*”

³ *Oud en Nieuw Geloof*, pag. 10.

storen, doch slechts waar deze reeds geschokt is, de richting aanwijzen waarin, naar zijne overtuiging, een vaster bodem te vinden is.¹ Immers, niet meer te tellen is de menigte dergenen, die geen vrede meer hebben met het oude geloof, met de oude Kerk, hetzij de Evangelische hetzij de Katholieke, die gevoelen, dat beide Kerken hoe langer zoo meer in tegenspraak gekomen zijn met de wetenschap, met de wereld- en levensbeschouwing, met de maatschappelijke en politieke toestanden van den tegenwoordigen tijd.² Wel verwacht het meerendeel van hen alle heil van een geleidelijke hervorming en ontwikkeling van Kerk en godsdienst, maar een aanzienlijke minderheid is van oordeel dat, met hier en daar wat te verbeteren en op te lappen aan de oude instellingen, het hervormingsproces slechts gestremd zou worden. Bovendien zien zij niet in waartoe een bijzondere vereeniging als de Kerk naast den Staat, de school, de wetenschap en de kunst nog langer dienen zou, indien men Jezus niet meer als Zoon van God maar als mensch beschouwt, en men het recht niet meer heeft tot hem te bidden, hem te blijven handhaven als het middelpunt van een eeredienst, jaar uit jaar in over hem, zijne daden, lotgevallen en woorden te prediken. "Als het oude geloof absurd was, dan is het gemoderniseerde geloof (het geloof van het "Leben Jesu" van 1864 namelijk) dubbel ja driewerf absurd".³

Nu ligt het geenszins in het plan van Strauss en de zijnen om tegenover de oude en nieuwe kerkelijke vereenigingen eene zuiver humanitaire en rationeele vereeniging te stichten. Vooreerst zou het een tegenstrijdigheid zijn een vereeniging te willen stichten tot afschaffing eener vereeniging, maar bovendien, de tijd tot een nieuwe organisatie der ideale elementen in het leven der volken is nog niet gekomen⁴. De zoogenaamde vrije

¹ Oud en Nieuw Geloof, pag. 14.

² Ibid. 12.

³ Ibid. 219.

⁴ Ibid. 13.

gemeenten hebben de poging gewaagd, om buiten de dogmatische overlevering op den bodem van het redelijke denken, de natuurwetenschap en de geschiedenis een godsdienstige vereeniging te stichten. Maar de proef is mislukt. Strauss heeft tijdens zijn verblijf te Berlijn verscheidene godsdienstoefeningen der vrije gemeente bijgewoond, en hij vond ze verbazend droog en ongenietbaar. Hij snakte naar een of andere toespeling op de bijbelsche legenden, om toch maar iets voor gemoed en fantasie te bekommen. Na eerst alles weggenomen te hebben, wat tot een Kerk behoort, nu op de kale plek een godsdienstoefening te houden, dat was naar zijn oordeel akelig, bij het vreeselijke af. ¹

Daarna heeft Strauss nog eenige kerkgangen gedaan, en de christelijke feesten en het Avondmaal medegevierd in een protestantsche kerk, welker godsdienstleeraar op den bodem der hedendaagsche wetenschap stond ². De proefneming viel vooral niet minder ongelukkig uit. In een onbewaakt oogenblik verdwaalde hij met zijn verbeelding onder het gehoor van een man, die het Avondmaal schijnt te hebben voorgesteld als een drinken van bloed en een eten van menschenvleesch. Bovendien was de prediker een echte kweekeling van dat nuchtere en dorre rationalisme der 18^e eeuw, dat Strauss in het laatste hoofdstuk van zijn "Reimarus" met zulke fijne trekken geteekend heeft, en dat in zijn eenzijdigheid geen oog had voor den rijken zin en geen gevoel voor de schoone poëzie der legende. Blijkbaar had de prediker noch het *Leben Jesu* van 1864, noch de schoone bladzijde gelezen, die Strauss in zijn "Reimarus" ³ aan de opstanding van Jezus gewijd had, toen het geloof der Apostolische gemeente aan de verrijzenis van haar Meester voor hem nog iets anders was dan "een wereldhistorische

¹ Oud en Nieuw Geloof. 70.

² Ibid. 220.

³ H. S. Reimarus, 185.

humbug" ¹. Gelukkig was die geheele kerkgang, benevens de onverkwikkelijke figuur van dien godsdienstleeraar, niets anders dan de vrucht zijner in deze niet zeer edelmoedige verbeelding.

Derhalve niet om propaganda te maken voor zijn "nieuw geloof", nóg veel minder om leden te winnen voor een nieuwe Kerk ², maar om overeenstemming te brengen onder zijne geestverwanten schrijft hij zijn "Belijdenis". In den grooten kerkelijken en godsdienstigen strijd, die na den oorlog van 1870 in Duitschland met verdubbelde kracht gevoerd werd, mengden zich alle richtingen. Slechts de duizende geestverwanten van Strauss lieten niets van zich hooren. Toch was het van belang dat zij mede hun woord uitspraken, hunne kleur voor den dag haalden. Wat zij verzuimden zal Strauss herstellen door in breede omtrekken het godsdienstige standpunt, de wereld- en levensbeschouwing te schetsen van zijne "Wir", bestaande uit een niet onaanzienlijke verzameling geleerden, kunstenaars, ambtenaren, militairen, kooplieden en grondeigenaars, in één woord: de keurbende der welgestelde burgerij.

¹ Oud en Nieuw Geloof, pag. 60.

² Tegenover deze ondubbelzinnige verklaring van Strauss maakt de volgende ontboezeming, na zijn dood in een der duitse dagbladen geplaatst, zeker een vreemden indruk. Na allen, die het "nieuw geloof" niet onvoorwaardelijk aannemen, "des fehlenden Mannesmuthes der Ueberzeugung" beschuldigd te hebben, vervolgt de schrijver aldus: Die Ahnung des edlen Mannes ist zur Wahrheit geworden, so wird auch sein Hoffen zur Wahrheit werden, dass jene unsichtbare Kirche, jener noch in den Wolken schwebende (!) neue Glaube bald die ganze Menschheit umfassen wird, die dann gewiss — so wie schon jetzt die deutsche Nation — das Andenken an den ersten Apostel dieses neuen Glaubens, an David Strauss, hoch in Ehren halten wird, als einen Märtyrer des freien Denkens, als eines der ersten und edelsten Sühnopfer, welche die Kampfstadien bezeichnen auf dem Entwicklungsgange der Menschheit zum Ziel des Lichtes und der Freiheit." Men ziet, ook het Nieuwe Geloof heeft zijn enthousiasten en fanatici.

Daarbij kwam voor hem nog een persoonlijk motief. Hij was nu weldra 40 jaren in *dezelfde richting* als schrijver werkzaam geweest; hij had voor hetgeen hem waar, misschien nog meer tegen hetgeen hem onwaar toescheen, aanhoudend gestreden, en ondertusschen had hij den drempel van den ouderdom bereikt. Dan hoort ieder mensch de stem in zijn binnenste die tot hem zegt: doe rekenschap van uw rentmeesterschap, want gij zult niet lang meer rentmeester zijn ¹.

Gelijk hij met zijn "Leben Jesu" en zijn "Glaubenslehre" de balans der christelijke traditie had opgemaakt, zoo wilde hij thans de belijdenis van zijn leven uitspreken, de rekening zijner openbare werkzaamheid afsluiten, en ten gerieve zijner "Wir" het batig saldo van godsdienst voorcijferen, dat zij na aftrek der verjaarde posten, overhouden.

Met rechtmatige bevreemding werd deze verklaring gelezen, toen het boek dat met zooveel belangstelling was te gemoet gezien en met zooveel teleurstelling uit de hand gelegd werd, verschenen was. De balans van zijn leven...? Ongelukkigerwijs had Strauss vergeten de boeken na te slaan van de eerste 30 jaren zijner schrijvers-loopbaan, en verrastte hij zijne lezers door hun als de samenvatting van zijn leven aan te bieden, wat slechts de vrucht zijner jongste natuurkundige studiën en vaak lijnrecht in strijd was met hetgeen hij 30 jaren lang met onverdroten ijver gepredikt had.

Het idealistisch-monisme van zijn eerste tijdperk heeft ongetwijfeld punten van overeenkomst met het gesublimeerd materialistisch monisme zijner laatste belijdenis. Beiden zijn onvereinigbaar met het geloof aan het bovennatuurlijke, het theïstisch Godsbegrip en de individueele onsterfelijkheid. Beiden gaan uit van de veronderstelling, dat de verklaring van de verschijnselen der wereld *in* de wereld zelve ge-

¹ Oud en Nieuw Geloof, pag. 13.

zocht moet worden, dat het heeal het proces eener voortdurende ontwikkeling is. Maar tegenover deze punten van overeenkomst staat toch onmiskenbaar een diep ingrijpend, principieel verschil. Bij het idealistisch-monisme is de wereld de zelfopenbaring, de logische en dialectische ontwikkeling der in haar levende idee. Het heeal is de doorzichtige sluier van den oneindigen Wereldgeest, die de bron is waaruit alle leven voortkomt en waartoe alle leven terugkeert. Op dit standpunt beschouwt men het heeal in het ideale licht der Rede, "wordt het hart vervuld met de edelste aspiraties en voor de fantasie het verrassendste vergezicht geopend" ¹. Vasthoudende aan het geloof, "dat de Macht, die de wereld bestuurt, een geestelijke en zedelijke macht is" ², kan men pantheïst en tevens godsdienstig zijn, met al den ernst van een Spinoza en met al de innigheid van een Schleiermacher. Met Strauss van 1835—1864 gevoelt men dan diepen eerbied voor het godsdienstige bewustzijn van Jezus, en legt men nadruk op de "onvergankelijke en onontbeerlijke bestanddeelen des christendoms".

In het "Nieuwe Geloof" daarentegen voert een blind fatalisme de heerschappij. Het heeal is het spel van mechanische krachten, het resultaat van stof en beweging. Telkens ontstaan en vergaan nieuwe werelden, waarop zich het hogere uit het lagere, het organische uit het anorganische ontwikkelt, en te midden van den strijd om het leven de zelfbewuste mensch uit de dierenwereld te voorschijn komt. De geest is in het Heeal niet het punt van uitgang, de grondslag, maar een tijdelijk voorbijgaand verschijnsel der stof. Naar gelang der omstandigheden wordt de beweging der stof omgezet in warmte, of in gevoelen en denken. Wel is het heeal de bron van het geestelijke leven, doch — merkwaardig genoeg! — in de bron zelve is niet aanwezig wat uit haar voort-

¹ Chr. Märcklin, pag. 54.

² Leben Jesu 1864, pag. 17.

vloeit. Wel spreekt de hoogste rede uit den aanleg der wereld, toch is ze niet ontworpen door een hoogste rede ¹. De wereld is "das unpersönliche aber Personen bildende All" ². Op dit standpunt is natuurlijk het spiritualistische christendom niet veel meer dan een wereldhistorische humbug; de godsdienst, ten minste hetgeen men tot nog toe voor godsdienst gehouden had, wordt verbannen naar het gebied der Roodhuiden ³, en of het "hart nog wel vervuld wordt van de edelste adspiraties", als de fantasie in haar vlucht stuit op "die ontzaggelijke en angstwekkende wereld-machine, die met haar zware, getande ijzeren raderen welke suizend ronddraaien, met haar ijzeren stampers en hamers die met bedwelmend geraas nedervallen, den mensch telkens herinnert dat hij weerloos en hulpeloos is en geen oogenblik zeker, dat hij niet bij een onvoorzichtige beweging door een dier raderen gegrepen en vanéén geschreurd, door een dier hamers verbrijzeld zal worden" ⁴ — is voor het minst twijfelachtig.

Men gevoelt, het verschil tusschen 1864 en 1872 is principieel. Voor Strauss was het dat niet, ondanks zijn groote voorliefde voor zuivere lijnen en afgeronde denkbeelden. De tegenstelling tusschen "idealisme en materialisme" is in zijn schatting onbeduidend ⁵, indien de materialisten "hun plomp geschimp op de philosophie" slechts staken, en de philosophie van haar zijde zorgt dat zij de periode van het "ruien", waarin ze helaas! thans verkeert, te boven komt en nieuwe veëren krijgt". Dan zal zij aan het materialisme den doop van het idealisme toedienen, en, op den grondslag van een verder ontwikkeld Darwinisme, de oogen der empiristen die nu aan de afzonderlijke feiten blijven hangen, openen voor oneindige perspectieven" ⁶.

¹ Oud en Nieuw Geloof, pag. 198.

² Ibid. 112.

³ Ibid. 107.

⁴ Ibid.

⁵ Ibid. 157.

⁶ Ibid. 159.

Van al het schoone en goede dat Strauss van 1835—1864 van het christendom gezegd heeft, is niets overgebleven. In vogelvlucht worden de verschillende vormen, die het christelijke geloof in den loop der eeuwen heeft aangenomen, tentoongesteld. Meesterlijk geschetst, schoon zelden billijk gewaardeerd, worden ze achtereenvolgens gemonsterd en afgekeurd. De vraag of een godsdienst, die in zulk een verscheidenheid van gestalten is opgetreden, die aldus bleek de vatbaarheid te bezitten om met de zich ontwikkelende menschheid zich voortdurend mede te ontwikkelen, die te gelijktijd en Dante en Göthe, en Gregorius VII en Theodoor Parker onder zijne belijders telt, — de vraag of zulk een godsdienst wel een afgepast stelsel, een afgeronde vorm van denken en gelooven is, of integendeel het specifiek christelijke karakter van het Christendom niet gezocht moet worden in de groote, *constante* beginselen, die aan die afwisselende vormen ten grondslag liggen, en die door Strauss in '64 met zooveel juistheid omschreven en met zooveel nadruk op den voorgrond geplaatst waren, — *die* vraag wordt zelfs niet eens aangestipt. Alles eindigt met dien mislukten kerkgang bij dien evenzeer mislukten prediker, en op de vraag: zijn wij nog Christenen? wordt met groote verzekerdheid geantwoord: Neen zeker niet!

Derhalve, geen Christendom meer. Ook geen godsdienst...? Het antwoord luidt minder beslist. Min of meer schuchter en aarzelend antwoorden de "Wir", die toch de menschen niet zijn "om lastige vragen te ontwijken": Ja of Neen! al naar dat gij het verstaan wilt" ¹.

Inderdaad, de profetesse van Prevost had goed gezien toen zij verklaarde, dat het geloof van Strauss nooit in ongeloof kon ont-aarden. Een persoonlijkheid als Strauss, wiens schitterend verstand gepaard ging met een even rijke verbeelding, die criticus maar

¹ Ibid. 111.

evenzeer dogmaticus, denker maar evenzeer dichter was, wiens scheppend talent en bespiegelende natuur behoefte had aan éénheid en harmonie in zijne voorstellingen, die de waarheid najaagt en aangrijpt voor het minst even sterk met de verbeelding als met het verstand, — zulk een persoonlijkheid verkeert niet gedurende een gansch menschenleven met de groote ideeën van wijsbegeerte en godsdienst, om ten slotte het vermoeide hoofd rustig neder te leggen op de harde planken van het materialisme. Schelling "had immers den grond zoodanig bevochtigd en bevrucht, dat hij voor altijd tegen de dorheid van materialisme en rationalisme gevrijwaard was"? ¹

De godsdienst is wel naar het schijnt voor goed verbannen naar het gebied der Roodhuiden, maar de blanke "Wir" hebben toch het een en ander voor zich zelven achterwege gehouden, op gevaar af zelfs, dat ze hun oorspronkelijke, zuivere kleur inwisselen tegen een halfslachtig mengsel van rood en wit.

Hun God is natuurlijk niet "der alte persönliche Gott" der christenen, ook niet de oneindige Wereldgeest van Hegel, maar het Universum, d. w. z. die eindeloze en geesteloze bajert van worden en vergaan, die "in het oneindige zich bewegende stof, die door scheiding en vermenging zich tot steeds hooger vormen en functies verheft, terwijl zij door vorming, hervorming en nieuwe vorming een eeuwigdurenden kring beschrijft" ². Hun God is de blinde en gevoellooze stof, maar die nogtans — zeer opmerkelijk! — de bron is waaruit al wat verstandig is en goed voortvloeit. Daarom is die angstwekkende wereldmachine niet alleen "maar een ruwe overmacht, voor welke zij met zwijgende onderworpenheid het hoofd buigen, maar tegelijkertijd regelmaat en wet, rede en goedheid, waaraan zij zich met liefde en vertrouwen overgeven. Ze gevoelen zich ten innigste aan hun God verwant; in hun afhankelijkheid

¹ Märcklin, pag. 34.

² Oud en Nieuw Geloof, pag. 167.

zijn zij tevens vrij; in hun gevoel voor het universum mengt zich hooghartigheid met ootmoed, blijdschap met berusting. Als zij in Schopenhauer's geschriften bladeren, of Hartmann in zijn "Philosophie van het Onbewuste" hooren verklaren, dat het universum ten 'eenenmale ellendig en slechter dan in het geheel geen wereld is, dan werken dergelijke uitvallen op hun verstand als absurditeiten, en op hun gemoed als blasphemieën. Het komt hun voor, roekeloos en vermetel te zijn van de zijde van een menschelijk individu, zich zoo onbeschaamd te stellen tegenover het Al, waaraan hij zijn bestaan te danken heeft, en ook het weinig verstand dat hij misbruikt. Zij eischen voor hun Universum dezelfde piëteit, als de vrome van den ouden stijl voor zijn God. Hun gevoel voor het Al reageert, wanneer het beledigd wordt, rechtstreeks religieus" ¹.

De "vromen van den ouden stijl" hoorden al deze dingen met ongeveer verbazing, en ze vonden dezen godsdienst zeer vreemd en deze beschouwingwijze zeer onlogisch. Ze meenden dat dit "unpersönliche aber Personen bildende All" een, ik zou bijna zeggen, bovennatuurlijke wonderbron is, waaruit men, zooals in het rijk der legende wel eens geschiedt, iets putten kan wat nogtans in de bron niet aanwezig is. De fierheid waarmee de "Wir" zich aan hun Universum ten innigste verwant gevoelden, de liefde en het vertrouwen waarmee zij, *redelijke* menschen, zich overgaven aan hunne angstwekkende *redeloze* wereldmachine, ging hun begrip te boven, en de onstuimige toorn waarmee de "Wir", in hun gevoel van piëteit voor het All beledigd, Schopenhauer's pessimisme terecht meenden te moeten zetten, was in hun oog kortweg belachelijk. Ze waren van oordeel dat het christelijke idealisme der Roodhuiden, zelfs daaronder begrepen "den alten persönlichen Gott", beter beantwoordde aan de ideale adspiraties van

¹ Oud en Nieuw Geloof, pag. 111.

het gemoed, en in een minder bedenkelijk confict kwam met de logica, dan deze God-Universum, die stof en beweging en niets dan stof en beweging is. En toen de "Wir" hen ten slotte ver-rasten en verbaasden door de plechtige wonderspreuk: "Vergeet geen oogenblik dat gij mensch en niet maar *louter een natuur-wezen* zijt; vergeet geen oogenblik dat alle anderen evenzeer menschen, dat wil zeggen, bij alle individueel verschil hetzelfde zijn als gij, met dezelfde behoeften en aanspraken als gij — dat is de inhoud van alle moraal"; voorts: "Vergeet geen oogenblik dat gij en alles wat gij in u en rondom u waarneemt, wat u en anderen wedervaart, niet een brokstuk zonder samenhang, niet *een wilde chaos van atomen of toevallen* is, maar dat het alles naar eeuwige wetten uit de eenige oorspronkelijke bron van alle leven, *van alle rede en van alle goeds* voortkomt, — dat is de inhoud der religie" ¹, — toen meenden "de vromen van den ouden stijl" dat dit alles wel zeer schoon, maar niet zeer redelijk was in den mond der "Wir", aangezien zij even goed hadden kunnen zeggen: Vergeet ten spoedigste den hoofdinhoud uwer belijdenis, en gedraag u in uw leven en handelen, alsof gij nog een burger waart van het duistere rijk der Roodhuiden.

Dit materialisme, zeiden zij, moet aan *dezen* godsdienst, of *deze* godsdienst moet aan *dit* materialisme te gronde gaan.

"Die Freiheit und das Himmelreich gewinnen keinen Halben"... zoo was het immers volgens den ouden Ernst Moritz Arndt...?

Waren "de vromen van den ouden stijl" niet geneigd het be-roemde woord: "God is de geest", uit hunne bijbels weg te nemen, en in plaats daarvan voortaan te lezen: God is de eindeloos zich bewegende stof; meenden zij dat ze voorshands het hoofd nog niet schaamrood behoeften te buigen voor de logica, indien zij volhardden bij hun geloof in dien God, die zelf *de* rede en *het*

¹ Oud en Nieuw Geloof, pag. 180.

goede, ook door hen vereerd wordt als de bron van al wat verstandig is en goed, — ook de levensbeschouwing die de "Wir" op den grondslag van hun geïdealiseerd materialisme ontworpen hadden, kon hun geestdrift niet wekken.

Ze zagen tot hun blijdschap op den gevel van het schoone gebouw het christelijk humanisme prijken: "Alle zedelijk handelen van den mensch is een zich onderwerpen van het individu aan de idee der soort. Deze allereerst in zich zelve te verwerkelijken, zich zelve als individu in overeenstemming te brengen en te houden met het begrip en de bestemming der menschheid, dat is de inhoud van 's menschen plichten jegens zich zelve. De idee der menschheid ook in anderen feitelijk te erkennen en hare verwerkelijking bij alle anderen te bevorderen, dat is de inhoud van onze plichten jegens anderen" ¹. Ze lazen die woorden, en met een gevoel van onvoorwaardelijke sympathie bogen zij het hoofd voor den ernst dezer levensbeschouwing, die voor hen wel niet nieuw, maar in hun oog niet minder aanbevelingswaardig was, omdat zij slechts de wijsgeerige formuleering bevatte van een paar woorden, uitgesproken door iemand, voor wien ze nog altijd eerbied gevoelden ².

Toch bedachten zij zich nog eenigen tijd, eer zij een plaats in dezen nieuwen tempel der humaniteit meenden te moeten begeeren. Bij nader inzien viel hun oog op allerlei zeer vreemde dingen. Ze konden zich niet ontveinzen dat de samenstelling van dit gebouw ten minste van zeer *eigenaardige* humanitaire begrippen getuigde. In de kroonlijst zagen ze het groote rijkswapen, omringd door de wapenschilden van den rijks-adel, en gedragen door de machtige hand van de dynastie der Hohenzollern, dat weergalooze wonder der schepping, gehuld in het fantastische halfdonker van het

¹ Oud en Nieuw Geloof, pag. 178.

² Matth. 5 : 48 en Matth. 22 : 38 passim.

mysterieuse. Op den drempel van het gebouw stuitten zij op de vurige oogen van prins Bismarck; aan de beide zijvleugels ontwaarden zij v. Moltke's welbeproefde kanonnen, en op den achtergrond verrees de onopwekkelijke gestalte van den scherprechter. Onmiskkenbaar walmden hun een gedistingueerde parfum uit dien humanistischen tempel tegen, en dat de "Wir" zich gelukkig gevoelden, bleek genoeg uit de schoone, met evenveel talent als smaak gearrangeerde muziekuitvoeringen, waaraan zij zich het hart ophaalden om voor een wyl het oorverdoovende geraas der angstwekkende wereldmachine te vergeten. Toch kon ook dit hen niet verleiden. Blijkbaar wisten de "Wir" wel, dat er nog andere "Wir" waren die, vastgeklemd tusschen de onmeêdoogende raderen der wereldmachine, met jaloersche oogen de stralen opvingen, die uit de vensterramen van dien tempel vielen en een akelig licht wierpen over de duisternis waarin zij leefden. Maar men verontrustte zich deswege niet al te zeer. Men had de noodige maatregelen genomen. Bismarck, v. Moltke en de scherprechter waren op hun post; deze zouden wel zorgen dat de uitverkorenen van het humanisme in hun aesthetisch genot niet gestoord werden door de ruwe vuisten van het volk daar buiten. Was de sociale kwestie dreigender dan ooit, — men had haar eenvoudig geplaatst voor den mond van v. Moltke's geschut, en de zorg voor de heeren Bebel en Liebknecht opgedragen aan de krachtige armen van Bismarck ¹.

Dit alles, meenden de "vromen van den ouden stijl", getuigde van een ander humanisme, dan hetwelk sprak uit "de waarachtige geschiedenis van Josua Davids" en uit de legendaire geschiedenis van dien anderen "Josua uit Nazareth", wiens levensgeschiedenis de "Wir" tegen "Lessing's Nathan" en "Göthe's Hermann und Dorothea" hadden ingewisseld.

¹ Vgl. Oud en Nieuw Geloof, pag. 200 vlg.

Zij ook, ze hadden hunne aandacht nu en dan aan de sociale kwestie gewijd. Ze hadden haar bestudeerd, niet in de eerste plaats op het studeervertrek en als een paragraaf uit een boek, maar als een ontzagwekkend feit uit het leven van duizenden hunner medemenschen. Ze hadden den strijd tusschen arbeid en kapitaal ontmoet in de hutten der daglooners. Meer dan een hunner vrienden en kennissen uit den vierden stand hadden ze met mannenmoed zien strijden en worstelen om het bleeke spook van het pauperisme af te slaan, dat om hunne woning ronddwaalde, het geschikte oogenblik slechts afwachgend om de deur binnen te sluipen. Ze wisten dat meer dan een hunner in dien hachelijken strijd was bezweken, en dat stoffelijke ellende vaak de kracht gebroken, den moed gedooft, den huiselijken vrede verwoest, de opvoeding bedorven had. Ze hadden krachtige mannen gezien, die uit gebrek aan versterkende voeding voor hun tijd afgeleefde grijsaards geworden waren, om ten slotte aan het einde van een moeitovel leven te vallen in de armen der burgerlijke of kerkelijke liefdadigheid. Ze kenden het noodlottige verband tusschen materieele ellende en intellectueele en moreele verbastering, tusschen kommer en misdaad, van zeer nabij. Meer dan een kind, dat even onschuldig ter wereld kwam als de kinderen der welgestelde "Wir", zagen zij geboren worden onder omstandigheden waardoor het voorbeschikt scheen te zijn om zich zelve ten vloek, der maatschappij tot een ballast te worden, bedorven door anderer voorbeeld, boetend voor anderer schuld, lijdend om anderer zonde. En als ze hunne beste pogingen om te redden wat dringend redding behoefde, zagen schipbreuk lijden op de maatschappelijke omstandigheden, of op de onbarmhartigheid hunner medemenschen, dan waren de "vromen van den ouden stijl" somtijds zeer somber gestemd. Dan konden ze niet luisteren naar de schoone muziek der "Wir", maar ze poogden zich uit hunne moedeloosheid op te richten, door te hooren naar de vriendelijke woorden van hem,

die sprak van Eén die niet wil dat een dezer kleinen verloren zal gaan. De onmeêdoogende wet van den sterkste, de wet van den strijd om het leven, waarmede men hun somberheid poogde te verdrijven, sloegen ze van zich af, in naam van dien idealen optimist en humanist, die geloofde dat de idee der menschheid in elk menschenhart woonde, en in elk menschenhart moest opgewekt worden. En onder deze omstandigheden maakte de levensbeschouwing der "Wir" hen wrevelig. Het sabbathslied dier verfiijnde Epicuristen:

Zoo leven we en 't geluk volgt ons op onze schreden¹,

klonk hun als een blasphemie in de ooren, en ze weigerden den tempel van het nieuwste humanisme binnen te gaan, want ze konden het denkbeeld niet verdragen dat v. Moltke, te avond of te morgen, — wellicht midden in een Adagio van Mozart of een verhandeling over het "unpersönliche aber Personen bildende All", — op deze Paria's der maatschappij zou gaan losbranden. Al gevoelden zij geen sympathie voor de commune, al gaven ze gereedelijk toe, dat de maatschappelijke orde gehandhaafd moet worden tegenover de woelingen van den vierden stand, toch meenden zij dat de ellende, die de honger der commune heeft aangericht, nog geen honderdduizendste deel is van de ellende, die de eerezucht der monarchie, dat nooit volprezen mysterie der "Wir", over het menschdom heeft uitgestort.

Wellicht moet men Duitscher zijn en gedurende eenigen tijd te Berlijn de pruisische Pickelhaube gedragen hebben, om met Zeller² deze levensbeschouwing zeer gezond en zeer edel te vinden. Wij Nederlanders, ook de zeer geavanceerden onder ons, hebben eenigszins andere begrippen. Voor de meeste der humanitaire

¹ Oud en Nieuw Geloof, pag. 221.

² Zeller, D. F. Strauss in seinem Leben und seinen Schriften, pag. 107.

idealen, die ons in onze jeugd met geestdrift vervulden, en die nog altijd de kracht van onzen mannelijken leeftijd zijn, is hier geen plaats. Uit vrees voor den vierden stand schijnt de maatschappij stationair te moeten blijven. De "Wir", de welgestelde burgerij die in de hedendaagsche wereld een behagelijke plaats heeft ingenomen, hebben het goed. Ze begeeren de toestanden in de maatschappij te houden zooals ze zijn. Daartoe is noodig, natuurlijk in de eerste plaats de monarchie, voor Duitschland speciaal de monarchie der Hohenzollern, met of zonder parlement; liefst zonder parlement, maar vooral niet zonder prins Bismarck; voorts de adel, het groote grondbezit en de groote industrie, das Militär, nu en dan de oorlog, en bij tusschenpooring de doodstraf.

"Der Darwinismus ist aristocratisch", bericht ons, te recht of te onrechte, de heer Reuschle. "Aristocratisch namelijk in den echten zin van het woord, omdat alleen de beste individuen in den strijd om het leven kunnen blijven bestaan" ¹. Deze verzekering was ten eenenmale overbodig, even als de verontwaardiging waarmee deze vurige adept van het Nieuwe Geloof de verontschuldiging van zich afwerpt, als zou het Darwinisme een sociaal-democratische strekking hebben. Niemand die een oog geslagen heeft in het "Oud en Nieuw Geloof" zal ontkennen, dat het Darwinisme der "Wir" althans zeer aristocratisch is, maar eene aristocratie waartegen het beste dat in ons is zich verzet, zoo waarachtig als de mensch, mensch en de idee der menschheid in elke menschenziel neergelegd is.

Het "Oude en Nieuwe Geloof" verscheen in October 1872. Wij behoeven wel niet te zeggen dat het boek een diepen indruk maakte. Immers het was een boek van Strauss; men was dus

¹ Reuschle, Philosophie und Naturwissenschaft, pag. 117.

verzekerd in zijn soort een kunststuk te zullen ontvangen. Het was bovendien een "Belijdenis", een belijdenis in dezen tijd van aarzeling en scepticisme en dan nog wel van Strauss, van wien men reeds sinds lang wist dat hij de kunst verstond om, helder en boeiend, zonder omwegen te spreken. Ook thans bleek weer met welk een zeldzame gemakkelijheid hij elke stof beheerschte, en de diepzinnigste vraagstukken in lossen, boeienden vorm, kristalhelder wist voor te stellen. Rijk in meer dan één schoone gedachte, geestige vergelijking, pikante voorstelling, droeg ook zijn "Oud en Nieuw Geloof" den stempel van zijn genialen geest. Toch moest zijn boek wel aller verbazing en veler ergernis opwekken; niet alleen bij zijne rechtzinnige tegenstanders, maar evenzeer bij de vrijzinnigen op kerkelijk en politiek gebied. In tal van tijdschriften en afzonderlijk uitgegeven werken werd het boek bestreden door natuurkundigen en theologanten van allerlei richting¹. Nauwelijks verhief zich een enkele stem ten gunste van het "nieuwe geloof". De goede ontvangst die aan zijn "Voltaire" te beurt gevallen was, had hem verwend, meende hij. Dat "de sympathie van het publiek, die hem op zijn bejaarden leeftijd verkwikte", nu weer verbroken was, griefde hem, maar hij troostte zich met de gedachte, dat hij het boek had moeten schrijven. De donkerste dagen, zeide hij, beleefde hij altijd als hij hoorde roepen: "Simson, de Philistijnen!" en zijne haren nog niet aangegroeid waren". Tegen het einde van 1872 beantwoordde hij zijne bestrijders in zijn "Nachwort als Vorwort zur 4ten Auflage". Rustig, waardig en kalm handhaafde hij zijne denkbeelden. Het was zijn laatste woord tot het publiek. Wel ging hij zwanger van het plan om in de 7^e editie een en ander

¹ Strauss werd bestreden o. a. door Huber, Ludwig Weis, Alfred Dove, Heinrich Lang. Overbodig is het zeker dat wij de aandacht vestigen op het schoone werk van onzen Rauwenhoff, getiteld: D. F. Strauss beantwort.

te wijzigen, maar de doodelijke ziekte, waardoor hij was aangestast, naar het schijnt kanker in de maag, verhinderde de uitvoering. In het begin van '73 openbaarden zich de voorboden van de vreeselijke kwaal die hem ten grave slepen zou. Een badkuur te Carlsbad bleef zonder gunstige uitwerking. Van nu af was zijn leven een langdurig en smartelijk lijden. De lichaamskrachten werden snel gesloopt; binnen weinige weken was Strauss een oud man geworden. De geestkracht en het geduld waarmee hij zijn lijden droeg, zijn ernst, zijn opgewektheid, zijn tevredenheid met zijn lot, de dankbaarheid waarmee hij elke zonnestraal die in het duistere ziekenvertrek viel, opving en vasthield, maakte een diepen indruk op zijne vrienden, die hem in de laatste maanden van zijn leven bezochten. Aan de beginselen zijner "Belijdenis" bleef hij ten einde toe getrouw, en het berouwde hem geen oogenblik het boek geschreven te hebben. Helder zag hij zijn toestand in, en met dezelfde objectiviteit, getuigt Zeller¹, waarmee hij als biograaf zijne helden geteekend had, zag hij op zijn eigen leven terug, om zich rekenschap te geven waarom het onder de gegeven omstandigheden zóó en niet anders had kunnen zijn. Hij wijdde zich van nu aan geheel aan zijne kinderen en zijne vrienden. Over de kritieken en anti-kritieken, die zijn geschrift had uitgelokt, mocht niet meer gesproken worden. Slechts gedurende eenige minuten, meestal tusschen 9 en 10 uur 's morgens, kon hij met zijne vrienden spreken. De weinige overige uren waarin zijn lijden dragelijk was, wijdde hij aan lectuur en correspondentie. In de laatste dagen van zijn leven las hij nog "Plato's Phaedo"² in het oorspronkelijke. "Een overwonnen, maar te zijner tijd noodzakelijk standpunt", zeide hij. Rustig, vertrouwend en blijmoedig zag hij den dood te gemoet. Het beste dat in hem was, en

¹ Zeller, t. a. p. pag. 116.

² Neue freie Presse, 5 März.

dat hij aan zijn moeder te danken had, zijn vroom optimisme, waarmede hij een idealen glans had pogen te verspreiden over zijn materialistische wereldbeschouwing, bleef hem ten einde toe bij. Ziehier nog een paar gedichten die hem kenschetsen. Ze zijn aan zijn dochter, die hem tijdens zijn ziekte met de geboorte van een tweeling verraste.

1. MEINER LIEBEN TOCHTER GEORGINE.

Selt'ne Post klingt mir entgegen
 Aus dem fernen lieben Ort:
 Gott erbarm' sich, welcher segen
 In der engen Wiege dort!
 Schnell in Ernst verwandelt haben
 Höh're Mächte unsern Scherz,
 Und Du drückst statt Eines Knaben
 Zwei an's frohe Mutterherz.

Ja an's frohe! Keine Sorgen,
 Gute Tochter, Dir gemacht!
 Seinen Rath bringt jeder Morgen,
 Ihren Traum hat jede Nacht.
 Wie das Kleeblatt Deiner Kinder
 Treu bis heute Du gehegt,
 Wird das Zweiblatt auch nicht minder
 Froh von Dir herangepflegt.

Und wie gross, wie herlich zeigt
 Sie auch hier sich, die Natur!
 Weil der Stamm sich dorrend neiget
 Schmückt den Zweich sie reicher nur.
 Neu auf seinem letzten Pfühle
 Fühlt der Alte sich erfrischt,
 Da sich in die Todesschwüle
 Jungen Lebens Ahnung mischt.

2. WUNSCH.

Ueber den Neckar,
 Ueber den Rhein,
 Möcht ich nog einmal
 Wanderer sein.

Möchte die Sieben
 Berge noch seh'n
 Die die gesunden
 Lüfte durchweh'n.

Eifrig der Stadt ¹ zu
 Pilgert' ich dann
 Die mir den liebsten
 Schatz abgewann.

Suchte die Strasse
 Fände das Haus:
 Mutter und Kinder
 Schauen heraus.

Und in der Kammer,
 Wohlig und nett,
 Liegt noch ein Zwillingss-
 Pärchen im Bett.

Hütet die Äügchen
 Hübsch vor dem Licht
 Nur euren Alten
 Fürchtet mir nicht.

Ruhig schlaft weiter
 Nach Kinderbrauch;
 Bald schlaft der alte
 Grossvater auch.

¹ Bonn, waar zijn dochter woonde.

Het laatste gedicht dat hij schreef, zijn een paar verzen die hij den 29sten December 1873 aan de echtgenoot van een zijner oudste vrienden zond. Hij vergelijkt daarin zijn leven met een wegstervend geluid en een wegwijnend licht, en eindigt met de woorden :

Möge schwach wie immer,
Aber hell und rein
Dieser letste Schimmer,
Dieser Ton nur sein.

In die rustige en blijmoedige stemming droeg hij zijn lijden, tot hij in den morgen van den 8^{en} Februari zijn bewustzijn verloor, en des namiddags in de armen van zijn zoon ontsliep¹. De trekken van den doode hadden een in het oogvallende overeenkomst met de buste zijner door hem zoo innig vereerde moeder. Eenvoudig had hij te Ludwigsburg geleefd. De beelden van Göthe, Schiller en Schubart versierden zijn schrijftafel. Boven de schrijftafel hingen, ter zijde eener afbeelding van Wachter's Job en zijne vrienden, de portretten zijner beide kinderen en van Prins Ludwig en prinses Alice; boven de sofa tegen den muur prijkte een schilderij, den stervenden Socrates omringd door zijne leerlingen voorstellende. — Eenvoudig was ook zijn begrafenis. Op zijn uitdrukkelijk verlangen moesten kerkelijke plechtigheden achterwege blijven. Zijne kinderen en een onafzienbare schaar vrienden en vereerders brachten de laatste hulde aan zijn stofelijk overschot, terwijl op den dag zijner begrafenis, 10 Februari, van zijnentwege een som geld aan de regeering van Ludwigsburg voor de armen der stad ter hand gesteld werd.

Zoo eindigde het rijke en rusteloze leven van David Frie-

¹ Gedurende de laatste dagen zijns levens werden slechts zijn zoon en zijn oude vriend, de emeritus predikant Rapp, tot hem toegelaten.

drieh Strauss, die niet slechts een denker van zeldzame talenten, maar tevens een mensch met een fijn gemoed en een goed hart geweest is. Onze schets zou haar doel ten eenemale gemist hebben, indien wij nog noodig oordeelden de opmerksaamheid van den lezer te vestigen op den nauwgezetten ernst waarmee Strauss zijn schitterend verstand, zijn rijke verbeelding, zijn fijn gevoel, geheel belangeloos en onvoorwaardelijk, gesteld heeft in den dienst zijner eerlijke overtuiging. Het is hier de plaats niet om als het ware uit de elementen van zijn geestesleven het beeld van zijn denken en werken samen te stellen. Dit weinige slechts. Ondanks het negatieve van zijn arbeid, was Strauss door den geheelen aanleg van zijn geest van nature positief. Criticus van zeldzame scherpzinnigheid door zijn verstand, is hij bespiegelend wijsgeer door de behoefte van zijn gemoed en de levendigheid zijner verbeelding. Evenzeer dogmaticus als criticus, de, zoo ge wilt, overijlende dogmaticus der moderne wereldbeschouwing in haar verschillende nuances, slaat hij neder om op te bouwen, werpt hij het oude omver om plaats te vinden voor het nieuwe. Hij bestrijdt het kerkelijke stelsel, zeer zeker omdat het aan innerlijke tegenstrijdigheid lijdt, maar hij bestrijdt het evenzeer omdat het in onverzoenlijken strijd is met zijn eigen stelsel. Aan de studie der bijzonderheden wijdt hij zich met groote nauwgezetheid, maar zijn rijke verbeelding heeft behoefte aan de breede en groote concepties van een Hegel of Darwin, en het ware genot komt eerst als hij de details kan verbinden, als hij de stof kneedt en scheppend werkzaam is. In dezen dogmatischen aanleg van zijn geest lag zijn kracht en zijn zwakheid. Hij ziet scherp en juist de gebreken in het stelsel van zijne tegenstanders, geen enkele valsche redeneering verschalkt zijn gevatheid, maar even als elk dogmaticus is hij zoo goed als blind voor de gebreken zijner eigene beschouwingswijs. Vast overtuigd van den deugdelijken grondslag waarop hij bouwt, worden hypo-

thesen die met den grondslag overeenkomen, als bewezen waarheden voorgesteld, terwijl daarentegen verschijnselen in de wereld en in het leven, die met het stelsel in strijd zijn, zoolang gekneeld en beduimeld worden, tot ze hun wezenlijke natuur verloren hebben en voor het stelsel pasklaar gemaakt zijn. Terwijl minder dogmatische karakters meenen dat "het leven droevig spot met elk systeem", en als monisten nog slechts in hope zalig zijn, wordt Strauss daarentegen gedreven door een onweerstaanbare behoefte aan éénheid in zijn voorstellingen, éénheid overal en eenheid ondanks alles, en ontwerpt hij aan de hand van Hegel of Darwin een stelsel, dat aan die behoefte schijnt te voldoen, ook al moeten aan de harmonie van het stelsel sommige zeer wezenlijke feiten der uitwendige of inwendige ervaring worden opgeofferd. Hij is ongetwijfeld eenzijdig, maar die eenzijdigheid is tevens een bron van kracht. Hij ziet slechts één zijde van het vraagstuk, maar die eene zijde ziet hij dan ook goed, en laat hij goed op den voorgrond treden. Hij heeft een vaste overtuiging, een vurige geestdrift. Met kracht treedt hij op, en in een tijd van slappe overtuigingen, verslonden door een wellicht zeer geleerde, maar tevens zeer ontzenuwende objectiviteits-manie, die in haar verheven scepticisme alles weet te begrijpen, en alles weet te verklaren, die alles even waar en alles even schoon en goed vindt, zijn zulke dogmatische karakters, ondanks al hun eenzijdigheid, weldadige verschijnselen, omdat zij de ideale adspiraties der menschheid naar de waarheid verlevendigen.

Een jaar vóór zijn dood schreef Strauss in het album der
Duitsche Kroonprinses:

Wenn auch die Weisen und Zünftigen
Mir einem Platz versagen!
Zählt man mich zu dem Vernünftigen
Werd' ich mich nicht beklagen,

Und ich denke, dass die Zukünftigen,
Werden noch nach mir fragen.

Strauss had volkomen recht om zoo te spreken. In de geschiedenis van de beschaving der 19^e eeuw zal zijn naam een eereplaats blijven bekleeden; maar de Lessing der 19^e eeuw was hij niet. Hij heeft de letterkunde van zijn land verrijkt met meer dan een meesterstuk, maar hij heeft geen boek geschreven als Lessing's Dramaturgie en Laokoön, waardoor een nieuwe periode op het gebied van literatuur en kunst geopend werd. De verklaring van het ontstaan des christendoms als zuiver natuurlijk en historisch verschijnsel, was de vrucht van de grootsche studiën der Tubingerschool. Door zijn "Leben Jesu" van 1835 heeft hij het terrein wel gezuiverd, en levendiger dan ooit de noodzakelijkheid doen gevoelen om den menschelijken en natuurlijken oorsprong van het christendom op te sporen, maar niet minder waar is toch ook dat Baur, onafhankelijk van Strauss en langs een geheel anderen weg, de verrassende ontdekking heeft gedaan, die een nieuw licht wierp op de Apostolische eeuw en de ledige ruimte aanvulde, die de kritiek van Strauss had achtergelaten.

Op het gebied der wijsbegeerte was Strauss gedurende het grootste gedeelte van zijn leven een volgeling van Hegel, en of het "Oude en Nieuwe Geloof" inderdaad de grondslagen bevat voor de metaphysica der toekomst, zal in elk geval de toekomst nog moeten leeren.

Maar al was Strauss geen Lessing, — hij behoeft de opgeschreefde verheerlijking van zijn lofredenaar ¹ niet. Zoöals hij was en werkte, was hij waarlijk groot en goed genoeg. — Hij heeft, — en daarom was zijn optreden een keerpunt in de geschiedenis der beschaving, — hij heeft de 19^e eeuw tot de orde geroepen. Hij heeft het werk der 18^e eeuw en haar strijd tegen

¹ Reuschle, in zijn "Philosophie und Naturwissenschaft".

de kerkelijke traditie en de oude wereldbeschouwing, die door de fransche omwenteling en haar gevolgen afgebroken was, weer opgevat. Platgereden en platgeschoten door Napoleon's kanonnen, was Europa na Napoleon's val uitgeput naar lichaam en geest. Nu redeneerde men ongeveer aldus: Napoleon heeft ons ongelukkig gemaakt, Napoleon was de vrucht der fransche omwenteling, de omwenteling was de vrucht van het ongelooft, derhalve, — wat is natuurlijker? — terug tot het oude geloof, dat wij ter onzaliger uur hebben verlaten. Met zulke kreupele redeneeringen behelpt de publieke opinie zich altijd gaarne, — en de reactie natuurlijk niet minder. Ze had na het jaar 1814 de handen vrij, en ze maakte vlijtig gebruik van de gunstige kansen. De Bourbons restaureerden te Parijs, de politici restaureerden te Weenen, en de filosofen en theologanten restaureerden te Berlijn. Met soevereine minachting zag de Hegeliaansche orthodoxie van haar wolkenkroon neer op die oppervlakkige 18^e eeuw met haar beweerde vijandschap tusschen de kerkelijke traditie en de nieuwe wetenschap. Vijandschap...? Heerschte dan niet de meest volkomen overeenstemming tusschen den academischen filosoof en den academischen pedel, met dit onderscheid, dat de pedel in den vorm der voorstelling hetzelfde geloofde wat de wijsgeer omzette in een begrip? Te midden dier wijsgeerige mystificaties trad Strauss met zijn helder hoofd en waarheidlievend karakter op, en nog lagen Hegeliaansche philosophie en kerkelijke rechtzinnigheid in elkanders armen, op gevaar af dat ze in hunne hartstochtelijke omhelzing elkander tegen de borst zouden smoren, toen Strauss met zijn "Leben Jesu" en zijn "Glaubenslehre", helder, duidelijk en onverbidde-lijk, tot aller ontzetting en veler ergernis, andermaal de scherpe grenslijn trok tusschen Oud en Nieuw, kerkelijke traditie en moderne wereldbeschouwing. Op die grenslijn vatte hij post en heeft hij gedurende zijn geheele leven alarm geslagen, zoo vaak men van de rechter- of linkerzijde de scherpe omtrekken poogde

uit te wisschen, of zijne krachten verspilde in de hopelooze poging om aan beide zijden der grens te gelijkertijd te loopen.

Welke plaats kan het godsdienstige en christelijke geloof nog innemen in de gedachtenwereld van den mensch der 19^e eeuw? Strauss heeft die vraag gesteld en rusteloos naar het antwoord gezocht. En heeft hij de volle waarheid niet gevonden — zoolang het woord van Lessing van kracht blijft, dat niet de waarheid die de mensch bezit, maar de oprechte liefde waarmee hij naar waarheid jaagt zijn zedelijke grootheid uitmaakt, — tot zoolang zal niemand, zelfs zijner besliste tegenstanders, zijn bewondering, zijn sympathie, zijn achting kunnen ontzeggen aan den machtigen geest, de onverdroten waarheidsliefde en den zedelijken ernst van David Friedrich Strauss.

N. C. BALSEM.

Portrait by P. Blomqvist's Haga

FRITZ REUTER

FRITZ REUTER.

“Eben-Haëzer! Tot hiertoe heeft ons de Heer geholpen aan een auteur, in wiens borst de heilige vonk der vroolijkheid niet is verdoofd kunnen worden, zelfs niet door zeven jaren vestingstraf en vijftien jaren dienst in de literatuur.” Zoo had Busken Huët — met een kleine variant op hetgeen hij in 1864 in een artikel over Jacob van Lennep schreef — in 1868, bij het verschijnen van het zevende deel der *Olle Kamellen*, een opstel over Reuter kunnen beginnen. Deze of gene zou misschien den vorm van die ontboezeming hebben afgekeurd. Een ander zou van oordeel geweest zijn, dat men minder pessimistisch over het verband tusschen vroolijkheid en letterkundigen arbeid behoort te denken. Maar de criticus zou in elk geval woorden hebben gegeven aan een gevoel van dankbaarheid en waardeering, dat ook het nederlandsche lezend publiek ten opzichte van Reuter bezielt. De *Olle Kamellen* zijn als “Gedroogde Kruiden” ook ten onzent voor menig een hartsterking en verkwikking geweest. Mannen, die den verstokten pessimist weten te herinneren dat hij nog lachen kan en tegelijk van diepen zedelijken ernst en teer-

heid van gevoel blijk geven, zijn overal welkom. Sedert 1868 hebben wij gedurig gevraagd, waarom Reuter niet meer van zich deed hooren. Thans, nu hij in den aanvang der jongste Juli-maand is gestorven, is het ons alsof een vriend voor goed van ons is heengegaan, aan wiens gullen lach, kostelijke grappen en waarachtigen humor wij ons nog meermalen hoopten te verkwikken.

De meeste couranten hebben vermeld dat Reuter plotseling aan een beroerte gestorven is. Een enkel blad heeft er zelfs bijgevoegd, dat men "met het oog op des dichters bekend zwak" zich daarover niet verwonderen moest. Niet gaarne zou ik beweren, dat Reuter niet levenslang een echt mecklenburgsche voorliefde voor krachtig bier, goeden wijn en verwante dranken heeft gekoesterd. Maar uit een artikel, in de *Gartenlaube* door Dr. Friedrich, een boezemvriend van Reuter, geschreven, blijkt ons, dat hij niet aan een beroerte en althans niet zoo plotseling overleden is, als men uit de berichten der bladen moest opmaken. Hij had sedert eenige maanden een kwaal aan het hart. De dagen der laatstvervlogene lente pleegde hij door te brengen in een kleine grot onder de schaduw van een prachtigen eik bij een der terrassen der bekoorlijke villa, tien jaren geleden door hem bij Eisenach gebouwd. Een rolstoel bracht hem elken morgen — want het gaan was hem verboden — naar dat geliefkoosde plekje. Daar zat hij menigen dag, dikwijls tot schertsen geneigd en gaarne een gesprek voerende met een hem bezoekenden vriend. Menig reiziger wuifde van den weg, die naar den Wartburg voert, den gevierden schrijver een groet toe, zonder te weten dat hij zoo krank was. Hij zelf was niet recht bekend met het gevaarlijke van zijn toestand. Drie dagen voor zijn dood zat hij daar voor het laatst. Den 12den Juli ten half zes ure is hij gestorven. Toen hij begraven werd, volgde een lange stoet zijn lijk. Zeer vele zijner vrienden en vereerders hadden zich aangesloten: de vertegen-

woordigers der Burschenschaften van Jena droegen een aantal der vele lauwerkransen, die uit alle oorden van Duitschland gezonden waren. Hij is op het kerkhof te Eisenach begraven. De vrouw, met welke hij bijna vijf-en-twintig jaar gehuwd geweest is, en die zijn roem heeft zien worden en klimmen, zal een gedenkteeken op zijn graf doen plaatsn. De burgemeester van Reuters geboorteplaats en Hinstorff, de uitgever zijner werken, betwisten elkaâr het recht van initiatief voor een standbeeld-commissie. Een te Eisenach verschijnende courant verwacht, dat in den Duitschen Rijksdag een voorstel zal worden gedaan om aan Reuters nagedachtenis van rijkswege een blijvend bewijs van nationale hulde te wijden. De *Kölnische Zeitung*, hoewel Reuter zeer hoog stellende, is van oordeel dat de "Reuter-enthusiasten" zodoende te veel vragen. Reuter zelf, zoo hij zijn oordeel nog kon doen hooren, zou — meent de *Kölnische* — hun, die zulk een voorstel in den Rijksdag willen gebracht zien, een antwoord geven in den trant, waarop hij eenige Weimarsche dames bejegende, die hem verzekerden, dat zij hem boven Schiller en Göthe stelden. Met een platduitsch "Adjus Madams" wendde hij zich van haar af. Het Keulsche blad meent dat een goedkoope editie van Reuters werken — ieder deeltje kost thans nog een thaler — onder andere bewijzen van hulde wel in aanmerking komen mocht. Wij mengen ons in die polemiek der deutsche bladen niet, en doen alleen het feit uitkomen, dat bij Reuters dood op nieuw gebleken is hoe hoog hij wordt geschat. De talrijke editiën van zijn dure werken bewijzen dat trouwens mede zeer krachtig.

Ware Reuter, die vier-en-zestig jaar oud geworden is, een goede twintig jaar vroeger gestorven, dan zou zijn jonge vrouw, op het vragend gefluisterde "Gedenken? Gedenken?" van den stervende, stellig niet minder van ganscher harte, dan zij het thans deed, verzekerd hebben, dat zij hem nooit vergeten zou. Zijn mecklenburgsche vrienden — hij moet in den omgang een

zeer beminnelijk man en een trouw vriend geweest zijn — zouden hem misschien niet minder dan nu hebben betreurd. Maar overigens zou niemand op zijn overlijden acht geslagen hebben. De algemeene opinie onder zijn vrienden en bekenden zou geluid hebben, dat hij een ongelukkige toebereiding was geweest, wiens leven, door een treurigen samenloop van omstandigheden bedorven, als zeer "verfehlt" moest worden beschouwd. Hij heeft inderdaad eerst zeer laat den weg ingeslagen, waarop roem en geld voor hem te vinden waren. Er zijn niet veel voorbeelden van schrijvers, die zoo laat hun letterkundige loopbaan begonnen, en daarop toch zooveel lauweren geplukt hebben. Rousseau was zeven-entertig jaar oud, toen hij als schrijver debuteerde. Reuter had, toen hij de eerste maal voor het publiek optrad, de veertig reeds lang achter den rug. Waarom heeft hij niet vroeger begonnen te schrijven, en waarom hebben zijn werken zulk een bijval gevonden? Die beide vragen liggen voor de hand en wij gaan ze beantwoorden.

I.

In zijn *Schurr-Murr* vertelt Reuter ons, dat bij de eerste toneelvoorstelling, die hij als knaap bijwoonde, *Lorenz Kindelein, der arme Poët*, van Kotzebue, werd opgevoerd. "Toen heb ik — schrijft hij — het eerste heldere begrip van den nood en kommer eens armen dichters in mij opgenomen, en ik werd daardoor van de dichterlijke loopbaan zoo afgeschrikt, dat ik eerst tot het besluit kwam, dat doornige pad te betreden, toen ik alle mogelijke andere dingen had beproefd: kluiten trappen en mest rijden, voor schoolmeester spelen en kinderen kastijden, en ten laatste zelfs stadszaken." Hij spreekt hier meer in ernst, dan wanneer hij de gapingen in zijn wetenschappelijke beschaving wijt aan het niet achtereenvolgend bezoeken der scholen — het waren er scholen naar — van zijn geboorteplaats, of wanneer hij gist, dat

Hij wellicht als roover in de Apennijnen zou liggen, indien zijn vader hem niet bij de eerste gelegenheid, waarbij hij zich eens anders eigendom vergreep, een duchtig pak slaag had gegeven. Zeer nadrukkelijk beweert hij, dat zijn vader groot gelijk had, toen hij zich niet dan noode liet overreden, om hem dien avond voor het eerst een tooneelvoorstelling te laten bijwonen. Hij drukt het allen opvoeders ernstig op het hart, om de vraag toch niet te licht te tellen, wanneer een voor indrukken zeer gevoelige, met een levendige fantasie begaafde knaap voor de eerste maal naar een schouwburg gaan en welk een stuk hij daar zien zal.

Men kan het met Reuter dienaangaande volkomen eens en toch nog niet geheel bevredigd zijn door de inlichting, die hij ons geeft omtrent het punt in quaestie: waarom is hij niet eerder als schrijver opgetreden? Ter beantwoording dier vraag is het niet overbodig een blik te slaan op zijn levensloop.

Fritz Reuter werd den 7^{den} November van het jaar 1810 geboren te Stavenhagen, een stadje in het oostelijk gedeelte van Mecklenburg-Schwerin gelegen. Daar heeft hij gelukkige kinderjaren gehad. In het opstel "Mijne vaderstad Stavenhagen", waaruit ik zoo even reeds iets citeerde, heeft hij op zijn vroolijken trant ons veel verteld van de omgeving, waarin hij als kind opgroeide, de opvoeding, hem in de eerste levensjaren te beurt gevallen, en de menschen, die toen den meesten invloed op hem hebben uitgeoefend. Zijn vader was burgemeester en "stadtrichter" van Stavenhagen, had bovendien een groote boerderij, was er op uit in landbouw en veeteelt allerlei proefnemingen te doen en hervormingen in te voeren, en liet zich ook met industrieele zaken in: hij was de eerste, die in Mecklenburg beiersch bier brouwde. Hij was een krachtig, rusteloos werkzaam man, die ook de opvoeding van zijn zoon niet verwaarloosde, maar weinig tijd had zich daarmee rechtstreeks te bemoeien. De moeder van Fritz was, zoolang hij haar gekend heeft, altijd aan de ziekekamer gebonden. Zij was

een lieve, verstandige vrouw, die veel liefhebberij voor literatuur en veel slag van vertellen had. Van haar leerde het knaapje lezen en schrijven: aan haar schoot kwam hij dikwijls naar vertellingen luisteren. Voor het overige stond hij onder het opzicht van zijn tante Christiane, die voor de huishouding zorgde. Het schijnt, dat hij van haar menigen oorveeg en van zijn vader nog al eens eene gevoelige kastijding ontving, die echter niet in staat waren den opgeruimden knaap het leven erg te verbitteren. Hij genoot dan ook veel vrijheid, zonder dat daarom zijn opleiding verwaarloosd werd. Zijn vader zocht van alle hulpmiddelen partij te trekken, die het kleine stadje aanbood, om den knaap onderwijs te doen ontvangen; doch men moest roeien met de riemen, die men had. Op het ellendige bewaarschooltje en de even treurige inrichting, aan welks hoofd de koster stond, mocht hij niet gaan. Hij bezocht een tijdlang een schooltje voor meisjes uit den beschaafden stand en daarna werkten allerlei personen aan de ontwikkeling van den knaap. Van een kleermaker, die eenige jaren in Parijs had doorgebracht, leerde hij fransch, totdat "Onkel Herse" — geen eigenlijke oom, maar een vriend zijner ouders, die veel belang in hem stelde — tot de ontdekking kwam, dat de drie leerlingen van den kleermaker eenparig en met volle overtuiging *je suis été* zeiden. De horologiemaker Droz, die in het fransche leger gediend had, en zeer rijk in onderhoudende verhalen was, nam toen de taak van den kleermaker over. Soms tijds deed de oude heer Reuter zelf nog pogingen om zijn zoon onderricht te geven. Maar de belangrijkste rol vervulde in dat onderwijs de raadsheer Herse, die den knaap en den beiden neeffes, die met Fritz bij den burgemeester opgevoed werden, onderricht gaf in rekenen, schoonschrijven, hoogduitsch en teekenen. Die Oom Herse schijnt een man van onuitputtelijke welwillendheid en opgeruimdheid geweest te zijn. Of hij in alle opzichten geschikt was voor de taak van onderwijzer is de vraag. Maar zeker is het, dat hij er op uit was om zijn on-

derricht niet vervelend te maken. Steeds bereid, de kinderen bij hun spelen te helpen, poogde hij hun ook het leeren zooveel mogelijk spelen te doen zijn.

De eerste tien jaren van Reuters kindsheid gingen op die wijze voorbij. Zij hebben hem begraven — schrijft hij, na een paar bladzijden van dankbare herinnering aan Oom Herse gewijd te hebben — en met iedereen, dien zij in Stavenhagen begraven hebben, is voor mij een stuk poëzie ten grave gedaald. Al mijn gedachten waren eenmaal met deze kleine wereld vervuld: alle vezelen van mijn gevoel waren eenmaal met deze kleine huiselijke tafereelen samengeweven en hebben zich daaraan gelaafd als een kind aan de moederborst, en dat vergeet men niet. Is de kindsheid een vroolijk lieflijk golfgewemel, door Gods lieve zoon verguld, zoo is de herinnering daaraan de schitterende streep, die het in den nacht voortwerkende schip in zijn vaart achterlaat." De knaap heeft inderdaad een zonnige jeugd gehad. Wie "Mijne vaderstad Stavenhagen" leest, wordt daarvan volkomen overtuigd. Een Amsterdammer, die zich herinnert hoe hij van zijn vijfde tot zijn tiende jaar elken dag van 9—12 en van 2—5 ure in een slecht geventileerd schoollokaal en verder meest in huis zat, kan, al ligt dat tijdperk ver achter hem, nog watertanden van het vrije leven, het spelende leeren, het dagelijksch zwerven door bosschen en velden, het spelen en stoeien op de straat, dat den gezonden en vroolijken knaap vergund was. En elk, die in zijn jeugd misschien frissche lucht genoeg heeft ingeademd, maar niet heeft geleefd in een atmosfeer van liefde en vriendelijkheid, zal evenzeer den burgemeesterszoon benijden, die in elk huis van Stavenhagen goed ontvangen en wien door zoo velen belangstelling betoond werd.

In een artikel over Reuter in de *Revue des deux Mondes* wordt gezegd: "Ce bonheur inconscient des premières années ne reste pas stérile. Tandis que l'enfant laisse la vie affluer joyeusement

en lui, des affections témoignées, des belles choses entrevues, de tout ce qu'il a ressenti d'heureux et de bon, il se dépose comme une alluvion insensible, qui plus tard fera l'homme. Reuter garda de ses premières années une empreinte caractéristique. Tout le germe de son talent est là."

Er is veel waars in die opmerking. Van zulk een gelukkige jeugd straalt een gezegend licht over het geheele leven. Maar in dat "tout le germe de son talent est là" ligt een soort van overdrijving, gelijk men ze bij fransche schrijvers, die geen Sainte-Beuve heeten, maar al te dikwijls aantreft. Wil men verklaren, dat Reuters optimisme hem, in weerwil van allerlei tegenspoed niet begeven heeft, dan komt zeker zijn gelukkige kindsheid in aanmerking. Het leven heeft zich toen aan hem in een vroolijk licht vertoond. Hij heeft bovendien zeer veel kunnen opmerken in de kleine wereld, die hij zoo goed leerde kennen. Maar met dat alles is de wortel van zijn talent niet aangewezen. Die ligt in de gave van opmerking, in zijn vermogen om indrukken te ontvangen, te behouden en weer te geven, om het eigenaardige, het lachwekkende en het ernstige tevens, van verschillende personen en karakters te vatten. Die gaven heeft hij bij zijne geboorte ten erfdeel ontvangen, en op de aangeborene gaven komt het ten slotte het meest aan. Plaats een knaap met zulk een aanleg, waar gij wilt, hij zal overal zien wat een ander niet ziet. Een Dickens heeft in zijn jeugd met allerlei tegenspoed te worstelen: hij zal daardoor misschien prikkelbaarder en sentimenteler worden dan hij anders zou geweest zijn, maar het zal hem later toch niet verhinderen de vroolijke Pickwick-papers te schrijven; in ieder geval zal het hoogstens slechts een wat somberder licht doen vallen op de beelden en tooneelen, waarin de levendige indrukken zijner jeugd zich eenmaal zullen omzetten.

Ééne zaak is echter zeker — want wij zijn bezig de vraag te beantwoorden waarom Reuter niet vroeger als schrijver is opge-

treden — het literarische element is in zijn kindsche jaren niet sterk bij hem ontwikkeld. Of hij als knaap veel gelezen heeft, vertelt hij ons niet. Maar stel naast zijn kindsheid die van John Stuart Mill, wien dagelijks allerlei lectuur door zijn vader in handen werd gegeven, waaruit hij uittreksels maken en waarvan hij verslag geven moest, of — want de opvoeding van Mill is al te groote uitzondering — vergelijk de omgeving, waarin Reuter opgroeide met die, waarin Jacob van Lennep zich ontwikkelde, die op zijn twaalfde jaar al zoo ontzaglijk veel geleerd en gelezen had. Dan zal men gaarne toestemmen, dat Reuter, die later bleek zooveel natuurlijke literarische gaven te bezitten, misschien even vroeg als zij naar de pen zou hebben gegrepen, indien hij van zijn jeugd af geademd had in zulk een letterkundigen dampkring.

Voor dezen mecklenburgschen knaap, die zoo veel vrijheid genoot, kwam echter ook de tijd, waarvan Hildebrand den hollandschen jongens profeteert: "Haast zult gij wreed gekortwiekt zijn." Nu kreeg hij van den ouden Amtshauptmann Weber voor het terugvinden van diens snuifdoos een — o teleurstelling! — een lexicon van Scheller ten geschenke. Er kwam een candidaat in de theologie in huis, die hem voor het gymnasium moest africhten, en op zijn veertiende jaar werd hij gymnasiast te Friedland. Zijn vader had bepaald, dat er een jurist uit hem groeien moest. De knaap echter, hoe uitstekend ook begaafd, had niet veel liefhebberij in afgetrokken studie. Het meest boeiden hem de teekenlessen, en hij gaf na een paar jaar zijn vader te kennen, dat hij schilder wilde worden. Doch die vlieger ging in het geheel niet op: de teekenlessen werden in den ban gedaan, en hij werd kort daarna overgeplaatst naar het gymnasium te Parchim. Daar bleef hij tot zijn een en twintigste jaar, en ging toen naar de universiteit te Rostock, waar hij, zoo goed het gaan wilde, de lessen over de Instituten en over de geschiedenis van het recht hoorde. Doch reeds na verloop van een half jaar werd hij student te

Jena. Misschien had hij zijn vader weten te bewijzen, dat hij zich daar beter ontwikkelen kon. Maar zeker is het dat daar van de studie van het recht nog minder kwam dan te Rostock. Dat hij als gymnasiast en als student verslonden zal hebben, wat hem nu en dan van literatuur in handen kwam, laat zich vermoeden. Maar daarbij zal zich zijn vorming, wat de belletrie aangaat, ook wel bepaald hebben. Voorts wijdde hij weder menig uur aan het teekenen. Doch vooral werd te Jena zijn geest ingenomen door de denkbeelden van de politieke vrijheid en eenheid van Duitschland, waarmede toen de duitsche jongelingschap dweept.

Sedert de Duitschers met vereenigde inspanning het juk van Napoleon afgeworpen hadden, was de nationale zin, voorheen bij hen weinig ontwikkeld — een man als Lessing noemde vaderlandsliefde eene zwakheid — zeer sterk opgewekt. Het denkbeeld dat de duitsche Staten één moesten zijn, had in de harten der Duitschers post gevat. En dat ééne Duitschland behoorde vrij te zijn. De oude feodale toestanden hadden onder Napoleons bestuur een doodelijken knak gekregen: de ideeën van gelijkheid en vrijheid waren doorgedrongen. Al dat dwepen met de eenheid van Duitschland kon echter natuurlijk den vorsten der verschillende staten weinig behagen: voor hen was het voortduren van Duitschlands verbrokkeling een levensquaestie. Evenmin lachte het hun aan, met de grondwetten ernst te maken en van hun autocratisch bewind afstand te doen. De duitsche Bond kwam neer op een verbond van de vorsten tegen de volken. Nadat Napoleon verdreven was, begonnen de regeeringen al spoedig — Metternich wees hun den weg — eene reactie tegen die denkbeelden van Duitschlands eenheid en vrijheid, die thans vooral een schuilplaats zochten in de fantasie en het hart der studeerende jongelingschap. Dat er ontzaglijk veel nevelachtigs was in die idealen, maakte ze voor haar niet minder aantrekkelijk.

In 1832, toen Reuter naar Jena kwam, had de Juli-revolutie,

waardoor in Frankrijk de Regeering, die de oude toestanden herstellen wilde, omvergeworpen was, een nieuwe beweging ook in Duitschland doen ontstaan. In de Burschenschaften der duitsche studenten was een groote gisting gekomen. De Burschenschaft te Jena had zich in 1830 in twee partijen gesplitst. De eene, de Arminia, wilde door middel van wetenschap en literatuur de Duitschers aan elkander verbinden en wachtte alles van de macht der ideeën. Maar de Germania verlangde dat er gehandeld zou worden, gelijk het in Frankrijk geschied was, en dat men pogen zou zijn idealen te verwezenlijken. Tusschen deze beide partijen bestond een groote spanning. In die periode kwam Reuter te Jena, de levendige, poëtische Mecklenburger, die in zijn vaderland de feodale toestanden nog in volle kracht had zien heerschen. Hij ontstak in een groot enthousiasme voor de vestiging van "das freie und einige Deutschland". De Germania, de partij van de daad, telde in hem ras een harer ijverigste leden. Hij wordt ons door een tijdgenoot geschetst als een mager, lang opgeschoten jongeling met een langen hals, een muts met de duitsche kleuren zwart-rood-goud op het hoofd, een "ziegenhainer" in de hand; en iets ante-diluviaansch in geheel zijn voorkomen. De daden van de leden der Germania bepaalden zich tot het vieren van gedenkdagen van de Juli-revolutie en van den pool-schen opstand, tot het dragen van de duitsche kleuren, tot het houden van kloppartijen met de Arminianen en van bijeenkomsten, waar veel gedebatteerd en niet minder gedronken werd. Maar de duitsche regeeringen wenschten toch niet alleen aan dat alles een einde te maken, maar tevens een voorwendsel te hebben om een demagogenjacht te beginnen. Er werden militairen o. a. ook naar Jena gezonden: de Germania achtte het verstandig zich te ontbinden, en kort voor Paschen 1833 ging Reuter naar Stavenhagen, waar hij eenige maanden vertoefde. Doch nu had den 3^{den} April te Frankfort het bekende oproer plaats, waarbij eenige heethoofden, waaronder ook

ettelijke leden der Burschenschaften, een onzinnige poging deden om het vrije en ééne Duitschland te proclameeren. Overal werden thans in verband met de centrale commissie te Frankfort, "Untersuchungscommissionen" bijeengeroepen, en in de meeste deutsche Staten hadden tal van arrestatiën plaats, voornamelijk onder de leden der Burschenschaften. Ware Reuter in Mecklenburg gebleven, dan zou hij waarschijnlijk op zijn hoogst met een korte gevangenschap vrijgekomen zijn. Maar hij had de dwaasheid zich in den muil van den leeuw te wagen, naar Berlijn te gaan, zich daar gedurende eenige dagen openlijk te vertoonen, en de waarschuwingen die hij ontving in den wind te slaan, er op steunende dat hij geen pruisisch onderdaan was. Het gevolg was dat hij daar in November 1833 werd gevangen gezet. Hij bleef een vol jaar in preventieve gevangenschap. Zoolang duurde het onderzoek: men had zich nu eenmaal in het hoofd gezet een afschrikkend voorbeeld te stellen. Een geslepen rechter van instructie en een behendig rapporteur wisten te bewijzen wat de regeering wilde: dat door Reuter en andere jongelingen, die niets meer misdaan hadden dan hij, een poging tot hoogverraad gepleegd was; 39 van de 204 beschuldigten werden door het "Berliner Kammergericht" ter dood veroordeeld, en daaronder was Reuter. Men ried den slachtoffers aan, niet in appel te komen, en alles aan de genade des Konings over te laten. Friedrich Wilhelm III was inderdaad genadig: hij schold hun de doodstraf kwijt, en veranderde die voor vier hunner in levenslange vestingstraf: de overigen behoefden slechts dertig jaren op de vesting te vertoeven. Reuter behoorde tot de laatsten. De mecklenburgsche regeering reclameerde hem als haar onderdaan, maar het mocht niet baten. In November 1834 werd hij naar de vesting Silberberg overgebracht, waar hij twee jaar en drie maanden bleef: daarop was hij zes weken in Glogau: vervolgens een jaar te Maagdeburg en bijna anderhalf jaar in de vesting Graudenz. Toen eerst gelukte het hem, zich naar een mecklenburgsche

vesting te doen overplaatsen, waar hij nog een groot jaar gevangen bleef.

In zijn *Ut mine Festungstid* heeft hij nog al het een en ander uit zijn gevangenschap medegedeeld. Van zijn verblijf in Silberberg verhaalt hij niets. Maar hoe goed hem de vriendelijkheid van den Overste te Glogau deed; welk eene verleiding hij bij zijn transport naar Maagdeburg had om — de gelegenheid was zoo schoon — de belofte te breken, in brieven aan zijn vader gedaan, dat hij niet vluchten zou; hoe de gevangenen zich in de harde opsluiting te Maagdeburg schikten en soms vroolijke uren hadden; hoe hij, naar Graudenz getransporteerd wordende, nog weer te Bexlijn een paar dagen in dezelfde cel doorbracht waar hij preventief gevangen gezeten had; het betrekkelijk lustige leven dat zij in Graudenz leidden, waar de commandant even goedhartig als die van Maagdeburg kwelziek was: dat alles en veel meer wordt door hem in genoemd werk uitvoerig verteld. Dat hij niet nalaten kon in die bladen van tijd tot tijd aan zijne verontwaardiging lucht te geven over het onbillijke van het vonnis dat de jongelingen trof, die niets misdreven hadden, dan dat zij met de vrijheid en de eenheid van Duitschland hadden gedweept; dat al de smart, door hem uitgestaan, somtijds in deze verhalen uit zijn vestingtijd aan het woord komt; dat hij levendig doet gevoelen hoe geweldig afmattend die slingering was, waarin de hoop op bevrijding of uitlevering aan Mecklenburg hem gedurig bracht, is licht te begrijpen. Over het geheel echter is hij er ook in dit werk op uit om den vroolijken kant der dingen te doen uitkomen. Wij kunnen bij deze mededeelingen uit zijn vestingtijd niet anger stil staan en stellen nog maar alleen de vraag: Waarom heeft Reuter, de man die later bewezen heeft, zulk een uitnemende pen te hebben, zich dien tijd niet gekort met schrijven? Hij verhaalt ons, dat hij, tijdens zijn preventieve gevangenschap, toen hij alleen in een cel was opgesloten, uit een paar noten een soort van inkt gemaakt en met een spaander verzen opgeschreven heeft, b.v. Jefftha's dochter

van Byron, en dat hij toen ook zelf verzen vol wereldhaat, in Byroniaanschen trant, heeft gedicht. Maar later, toen pen en inkt tot zijn dienst waren, schijnt er van literarische werkzaamheid al even weinig als van eenige andere studie gekomen te zijn. Hij zelf begrijpt wel, dat men vragen zal, waarom hij zijn tijd niet beter gebruikt heeft. "Gewoonlijk wordt er gezegd — schrijft hij — daar hadt gij rechten tijd tot leeren, daar stoorde u niemand. Och wat zijn de menschen toch wijs! Stomp en dom wordt een mensch bij zijn Corpus juris en zijn dogmatiek, en alleen diegenen, die op de Academie reeds door de moeilijkheden heen en hun zaak al meester waren, bleven bij hun vak. Wij anderen wierpen de geleerdheid spoedig over boord en kozen iets anders; de een deed dit, de andere dat: veel tijd ging er ook met koken, en kousen stoppen en kleermakerswerk verloren. Al die soort van arbeid moest noodzakelijk verricht worden, en 't was een geluk, dat wij het doen moesten; het was een licht en nuttig tijdverdrijf, want het bracht ons op andere gedachten. Daarom kan ik zeer goed begrijpen, dat iemand het in een gevangenis zeer ver brengen kan in allerlei handenarbeid. Maar nimmer komt er uit de gevangenis een kunstenaar te voorschijn, of een geleerde die der wereld indérdaad voordeel aanbrengt. De muziek alleen mag daarin een uitzondering maken; maar daarvan kon ook niets komen, want zelfs het fluiten en zingen was verboden."

In de muziek zou Reuter het waarschijnlijk niet ver gebracht hebben: zijn muzikale aanleg was naar zijn eigen getuigenis gering. Dat hij van het hout was, waaruit geleerden gesneden worden, mag men met reden betwijfelen: hij werd in de gevangenis niet "geleerd" en zou het daarbuiten waarschijnlijk ook niet geworden zijn. Zijne stelling, volgens welke het onmogelijk is om in een gevangenis wetenschap of schoone kunst met goeden uitslag te beoefenen, zou op de weegschaal van de statistiek misschien evenzeer te licht bevonden worden als op die van het gezond ver-

stand. Hij had zeer weinig boeken; maar waarom kon hij niet even goed in zijn vestingtijd beproeven de herinneringen uit zijn jeugd tot boeiende verhalen te maken als hij het 25 jaar later gedaan heeft? De gedachte aan iets dergelijks kwam niet bij hem op. Zijn opleiding had hem volstrekt niet tot bewustzijn gebracht van zijn gaven; hij leefde bij het oogenblik en legde zich, zoo goed het gaan wilde, op schilderen toe. Menig portret, door hem vervaardigd, werd aan de familie der slachtoffers gezonden; hij heeft later in zijn *Ut mine Festungstid* aan die verwanten verschooning gevraagd voor den schrik, dien hij hun door zijn zonderlinge beelden op het lijf mocht gejaagd hebben. Dat hij later dit werk schrijven en daarvoor van de Universiteit te Rostock den doctorstitel ontvangen zou, daarvan droomde hij toen nog niet.

In Juni 1837 werd hij eindelijk, ten gevolge van de persoonlijke tusschenkomst van den Groothertog, naar de mecklenburgsche vesting Dömitz gezonden. Daar had hij veel meer vrijheid, maar het duurde nog een groot jaar eer hij — Frederik Willem III was intusschen gestorven — zijn volkomen vrijheid terugkreeg. Zijn vreugde werd natuurlijk al spoedig verbitterd door de vraag: wat nu? Hij kon het zijn vader aanzien, dat die vraag ook den ouden man loodzwaar op het hart lag. Zeven heerlijke jaren waren zonder vrucht voorbij gegaan. Nog kon de oude Reuter niet scheiden van het lievelingsdenkbeeld om zijn zoon jurist te zien worden; deze ging naar Heidelberg om in de rechten te studeren. Doch van studie kwam thans minder dan ooit. De Mecklenburger, die zeven jaar, ter wille van de vrijheid en eenheid van Duitschland, gevangen gezeten had, was daar de held van den dag; hij wierp zich in een roes van vermaak, als wilde hij het verzuimde genot inhalen. De proefneming mislukte volkomen; hij keerde spoedig onverrichterzake naar Stavenhagen terug. Natuurlijk kwam de lust tot schilderen weer bij hem boven; maar hij zag in, dat de noodige opleiding hem geheel had ontbroken. Dat

er een schilder met de pen in hem stak, was hem zelven nog altijd verborgen. Hij wist niet wat te beginnen: ik voelde mij, verklaart hij later, dikwijls veel ongelukkiger dan op de vesting. Eindelijk besloot hij zich aan den landbouw te wijden; hij werd "Strom" (dezen naam geeft men in Mecklenburg aan iemand, die zich op den landbouw toelegt). Reuters vader had nog altijd een boerderij; hij had dus zeer goed de gelegenheid om zich practisch in den landbouw te oefenen. Dat leven beviel hem aanvankelijk uitstekend; zijn gezondheid, die in de gevangenschap natuurlijk wel wat geleden had, voer er wel bij. "Strom" — zegt hij — was op mijn rood gezicht te lezen; "Strom" stond geschreven dwars over mijn breede schouders, en "Strom" was de etikette van mijn welgevulde dijen". Hij had een bezig en tegelijk een lustig leven; hij was de vrolijkste makker van de wereld: altijd tot scherts en grappen bereid. Als "Strom" van een zeer bijzondere soort, die latijn en grieksch geleerd had, door aanleg, opleiding en kennis ver boven zijns gelijken stond, en in staat was — ziedaar de eerste sporen van zijn letterkundige werkzaamheid — bij allerlei gelegenheden de feesten die hij bijwoonde met gedichten opteluisteren, was hij natuurlijk zeer gezien en gezocht. Zoo hij nu bij den dood zijns vaders in 1845 een goede erfenis gekregen had, dan zou hij waarschijnlijk een geacht landbouwer geworden zijn, en op het veld der literatuur wellicht geen andere vruchten dan die gelegenhedenverzen en vastenavondkluchten verbouwd hebben. Maar toen zijn vader stierf, bleek het dat den zoon het geld zou ontbreken, om zelf eene goede boerderij te onderhouden. Hier of daar op een groot goed, als "entspector" het werk van een rentmeester en opzichter te verrichten, daartoe kon hij niet besluiten. Van 1845 tot 1850 leidde hij in Mecklenburg en West-Pommeren een min of meer nomadisch leven; nu bij dezen, dan bij genen vriend of bloedverwant vertoevende, overal welkom, steeds tot feestvieren en dichten bereid en dikwijls bewonderd. Toch werd

hij natuurlijk min of meer als een mislukt mensch beschouwd, en dat oordeel stemde tamelijk wel met het zijne overeen. Hoe lang hij zoo zou hebben voortgeleefd, valt moeilijk te zeggen. Maar een einde daaraan maakte een hartstocht, die tot nog toe geen groote rol in zijn leven had gespeeld. Hij wenschte Louise Kuntze, eene predikantsdochter te kunnen huwen, en dat bracht hem tot het besluit, om zich in Treptow, een stadje in Pommeren, niet ver van de mecklenburgsche grenzen, als privaat onderwijzer te vestigen. In 1850 verkreeg hij voor een daalder het pruisisch burgerrecht en begon les te geven voor 12 cts. de les. In het volgende jaar huwde hij zijne Louise. Zijn vrijen tijd besteedde hij aan het maken van platduitsche gedichten, natuurlijk om zodoende er nog iets bij te verdienen. Dat was het eenvoudig begin van zijn letterkundige loopbaan: op deze wijze ontstonden zijn *Läuschen un Rimels*, d. i. "Anecdotes en Rijmpjes", die in 1853 verschenen.

Klaus Groth, die andere schoolmeester, die kort voor Reuter als platduitsch dichter is opgetreden, schrijft in een hartelijk en welsprekend woord aan Reuter's nagedachtenis gewijd: "Wij Duitschers zijn een wonderlijk volk: als iemand bij ons zegt, dat hij wat worden en iets uitvoeren wil, dan laten wij hem gevangen zetten, in den vreemde zwerven en honger en dorst lijden. En als wij ten laatste gewaar worden, dat hij een leeuwrik is of een adelaar, dat hij een is van onze besten, dat wij hem op onze handen moesten dragen, ja! met onze handen verzorgen, dan is de grap er al lang voor hem af, en aan het beetje leven heeft hij niets meer dan het toekijken." Natuurlijk komt het niet in ons op te ontkennen, dat het vonnis over Reuter en vele anderen in die dagen uitgesproken, niet een schandvlek op de regeering van Frederik Willem III is. Maar het is ons gebleken dat Reuter niet alleen niet "gezegd" heeft, maar ook volstrekt niet heeft doen vermoeden, dat hij "wat worden en iets uitvoeren" zou.

De vraag is of de tegenspoed voor Reuter, die allen aanleg schijnt gehad te hebben om, levende bij den dag, zijn groote gaven ongebruikt te laten, niet tot een zegen is geweest. Zelfs zijn gevangenschap, hoe schijnbaar belemmerend en noodlottig voor zijn ontwikkeling, heeft in hem misschien een ernst van levensopvatting, een kracht van fantasie en gemoedsleven gewekt, die hij anders zou hebben gemist. Hij zou de eenige niet zijn, in wien afzondering, verbanning en lijden gaven en krachten ontwikkeld hebben, die, zoo hij een rustig en kalm leven had geleid, zouden zijn blijven sluimeren. In elk geval, zoo hij in min of meer kommerlijke omstandigheden verkeerd heeft, is het hem nut geweest honger te lijden: "la Nécessité, cette grande Muse" heeft hem geïnspireerd. En ook niet geheel juist is het, dat toen roem en fortuin voor hem kwamen, "de grap er allang voor hem af" was. Hij was wel is waar drie-en-veertig jaar, toen hij begon te schrijven. Maar hij heeft ook terstond grooten bijval gevonden, en het heeft niet lang geduurd of hij kon van zijn pen leven.

Wij gaan thans een overzicht van Reuter's werken geven en zoodoende tevens de tweede vraag beantwoorden, die wij gesteld hebben: Waaraan is de bijval toe te schrijven, die aan Reuter, in steeds klimmende mate en in altijd ruimeren kring ten deel gevallen is?

II.

De opgang, dien Reuter maakte, is terstond groot geweest, maar heeft zich in de eerste jaren tot zijn vaderland in engeren zin bepaald. De oorzaak zoowel van het een als van het ander ligt deels in het feit dat hij in het platduitsch geschreven heeft, deels in den aard van zijn eerste werken.

Het platduitsch is de taal, die in geheel Noord-Duitschland voor de mindere volksklasse — in sommige streken en plaatsen b. v. in Mecklenburg, ook door de aristocratie — in zeer vele dialecten gesproken wordt. Aan de verheerlijking van die taal zijn

eenige coupletten in Reuter's *Hanne Nüte* gewijd, met den aanhef:

"Ik weit einen Eikbom, de steiht an de See,
 De Nurdstrom ¹ die brust ² in zin Knäst ³,
 Stolz reekt hei de mächtige Kron in de Höh;
 So is dat all dusend Jahr west ⁴,
 Keen Menschenhand,
 De het em plant ^t;
 Hei reekt sich von Pommeren bet ⁵ Nedderland.

Het platduitsch, dat hier bij een machtigen eikenboom vergeleken wordt, die zijn takken van Pommeren tot Nederland uitbreidt, is inderdaad zeer oud en moet niet als een verbastering van het Hoogduitsch beschouwd worden. Het had al vroeg een literatuur: voor 1500 zijn er in die taal boeken gedrukt: en in 1621 verscheen eene platduitsche vertaling van den bijbel. Reuter profeteert omtrent dien eikenboom in het volgende couplet:

Hei ward ⁶ noch stahn,
 Wenn wedder mal dusend von Johren vergahn.

Of die voorspelling uitkomen zal, is zoo zeker niet. Ofschoon heftigen tegenstand biedende, wordt het Platduitsch hoe langer hoe meer door het hoogduitsch verdrongen. Indien goede boeken in die taal te schrijven het beste middel is om haar dien strijd te doen volhouden, dan hebben Reuter en Groth haar een belangrijken dienst bewezen: zij hebben de platduitsche literatuur een groote vlucht doen nemen. Niet dezelfde dialecten zijn door hen gebruikt: Groth heeft in het Ditmarsche, Reuter in het Meeklenburgsch-Pommersche geschreven. De taak dezer schrijvers was niet gemakkelijk, daar hun instrument ten deele door hen zelve moest worden gemaakt: immers de woorden, wier klanken hun op het gehoor af zoo goed bekend waren, moesten zij met de letters eener beschaafde schrijftaal op het papier grootendeels

¹ noordewind. ² buldert. ³ takken. ⁴ geweest. ⁵ tot aan. ⁶ zal.

naar hun eigen goedvinden uitdrukken. In het dialect van Reuter was zijn proefneming voor zijn tijd- en landgenooten iets nieuws en verrassends. Daarop had hij gerekend. Overal, waar dat dialect gesproken werd, vond hij spoedig een menigte lezers: zijn *Läuschen un Rimels* werden uitnemend ontvangen, niet het minst door de boeren en de kleine burgerij. Dat was dan ook het publiek, voor hetwelk hij in de eerste plaats schreef. In zijn voorrede vergelijkt hij zijn verzen bij kleine straatjongens, wier wereld niet het vorstelijk salon is, maar het open marktplein, de stoffige straatweg; dáár houden zij zich op, jagen en vangen elkaar, trappen de menschen, die trotsch rondloopen, op de teenen, schelden de boeren uit die huiswaarts keeren, trekken een scheef gezicht achter den rug van den burgemeester en vergeten hun pet voor den dominé af te nemen. Werkelijk worden er tal van dwaasheden, zoowel van burgemeesters, geestelijken en landjonkers als van boeren en burgers in deze anecdoten verhaald. Klaus Groth's eerste bundel *Quackborn* heeft zeer spoedig de algemeene aandacht in Duitschland gewekt: de geest zijner platduitsche verzen is voor een goed deel dan ook niet platduitsch: de gedachten en gewaarwordingen daarin weergegeven, zijn dikwijls die van een man van de beschaafde wereld, van de moderne maatschappij. De bundel van Reuter beweegt zich, ook wat den inhoud betreft, geheel op platduitsch terrein. Hij heeft allerlei min of meer bekende anecdoten en historietjes in Mecklenburg en Pommeren doen spelen en hun daardoor nieuw leven ingeblazen. Gewoonlijk wordt in kortere artikelen over Reuter van deze gedichten eenvoudig gesproken als van "berijmde anecdoten." Dat zijn het dan ook. Maar anecdoten berijmen kan op zeer verschillende wijze geschieden. Reuter heeft van zijn gave van plastiek, van zijn talent van vertellen en van zijn heerschappij over den vorm in dezen eersteling terstond groote bewijzen gegeven. Zijn *coup d'essai* is in zekeren zin een *coup de maître*

geweest; de soort is niet verheven, maar in haar soort zijn deze historietjes uitstekend. Wie er zich mede vermaakt, begrijpt welk een opgang zij maken moesten in het land, waar men al de fijnheden van het pittig dialect, waarin zij geschreven zijn, machtig was, en waar men het best gevoelen kon hoe juist de schrijver den toon der menschen, die hij spreken laat, heeft gevat. Het was daar een dergelijk genot, hem te lezen, als door ons, die in den hollandschen burgerstand te huis zijn, gesmaakt wordt bij het lezen van de avonturen van Piet Stastok en Gerrit Witse.

In 1857 toen Reuter's *Läuschen un Rimels* reeds meer dan ééne editie hadden beleefd, begon de groote kritiek ook kennis van ze te nemen. Robert Prutz was de eerste, die Duitschland wees op den bijval, dien Reuter onder zijne landslieden had gevonden. Had Reuter zijn gedichten bij dartele straatjongens vergeleken, Prutz noemde zijn muze een flinke boerendeern, somtijds wat onbehouwen, maar door en door gezond, wier oogen tintelen van levenslust en schalkschheid, en die een dolle pret in haar leven heeft. Inderlaad is het zonder een goede dosis levenslust niet wel mogelijk zulk een bundel grappen bijeen te brengen en vooral niet ze zoo te vertellen. Mij dunkt, ik zie den dichter met het goedgezichte gezicht des avonds tegenover zijn vrouw in de nederige huiskamer te Treptow zitten. Hij leest haar telkens weer een stuk voor: hij is goedlachs genoeg, om nog eens hartelijk met haar mede te lachen; hij heeft plezier in zijn werk, de eenvoudigste anecdoten worden onder zijne hand lange kluchtige verhalen. Men weet hoe in den *Vicar of Wakefield* Mozes een paard voor een aantal brillen en brillenhuizen verruilt. Reuter laat een mecklenburgschen boerenzoon met een koe naar de markt gaan en met vijftig brillen te huis komen. Dat kon verteld worden in vijftig regels. Maar hij heeft te veel schik in de *mise-en-scène* der anecdote, om er zoo spoedig af te stappen: hij laat den knaap allerlei avonturen hebben, op de kermis een kameel beklimmen en op dien kameel weer door een aap aanvallen;

de liedjes die op de kermis worden gezongen, blijven ons niet gespaard, en de dichter heeft evenmin haast als de jongen om met de brillen te huis te komen. Het wordt een klein epos van zeshonderd regels. Een volgenden avond neemt hij zich voor te verhalen hoe een koster, die op een doopmaal genoodigd is, drie dagen vast, eindelijk uitgehongerd, op zijn beenen waggelend, aan den lang verbeiden maaltijd verschijnt, daar ongeloofelijke gastronomische heldendaden verricht, tengevolge waarvan hij bij het naar huis gaan den mesthoop van zijn buurman voor zijn bed aanziet. Dat dijt tot een verhaal van tweehonderd regels uit. Er is zeker niet veel ideaals in deze stof. Maar zoo men de behandeling van een onderwerp, waarbij het karakteristieke van hetgeen men voorstellen wil tot zijn recht komt, met den eigenlijken kunstterm "ideaal" noemt, dan is deze anecdote op ideale wijze verteld.

Klaus Groth zegt in zijn "brieven over platduitsch en hoogduitsch": "de *Läuschen un Rimels* zijn in zeer goed platduitsch geschreven, los en gemakkelijk verteld, klaar en aanschouwelijk, de *pointe* der anecdote komt altijd tot haar recht, rijm en maat zijn natuurlijk in deze gedichten; maar zij zijn door en door gemeen." Hij verwijt Reuter, alleen domooren en bedriegers ten tooneele gevoerd en louter anecdoten uit den almanak of uit de bierkroeg verteld te hebben. Is dat dan, vraagt hij, de bloesem van het volksleven; is dat de poëzie, die wij aan dat leven afzien en aan het volk teruggeven moeten? Dergelijke vragen zijn hier natuurlijk geheel misplaatst. Reuter heeft niets dan kluchten en grappen verteld, en maakt verder nergens aanspraak op; zijn motto is: "Wer 't mag, der mag 't, un wer 't niet mag, der mag 't ja woll niet mögen." Inderdaad het genre is niet verheven, maar aan hem, die het kiest, heeft men alleen den eisch te stellen, dat hij goed en vroolijk vertelt. Anders zou men hem ook wel kunnen vragen: waarom hebt gij geen treurspelen geschreven?

Dat de "pointe" in deze anecdoten overal tot haar recht komt, zou ik Groth niet willen nazeggen. Zelfs in deze kleine gedichten komt, dunkt mij, reeds hier en daar een hoofdgebrek van Reuter aan den dag, dat met een zijner deugden samenhangt. Hij schept zooveel behagen in het vertellen: hij staat met zulk een innig genoegen bij allerlei details stil, dat hij den samenhang der deelen met het geheel uit het oog verliest.

Sommigen hebben Reuter ook wegens deze versjes om zijn humor geprezen. Dat kan alleen hij doen, die eenvoudig al wat grappig is humoristisch noemt. Het is mijn voornemen niet in beschouwingen te treden over allerlei definitiën van den humor gegeven; b. v.: humor bestaat hierin, dat het eindige en het oneindige elkaar weërkeurig doordringen. Scherts, waarachter zich ernst — het behoeft juist geen weemoed of somberheid te te zijn — verbergt: ziedaar een eenvoudige omschrijving, die allerlei soort van humor omvat. In een humoristisch werk behoeft natuurlijk niet achter elke scherts een ernstige of melancholieke gedachte te schuilen, maar uit de wijze, waarop verteld wordt, uit de omgeving, waarin de scherts voorkomt, uit den achtergrond, waarop het kluchtige beeld zich vertoont, moet blijken dat den schrijver ernst, medelijden of weemoed niet vreemd zijn. Hoe inniger het verband is tusschen de vrolijkheid en den ernst; hoe nader de glimlach en de traan elkaar staan, des te hooger staat de humor. Het spreekt van zelf, dat van humor, zóó opgevat, in de meeste der kluchten van de *Läuschen un Rimels* volstrekt geen spraak kan zijn.

In 1854 gaf Reuter, aangemoedigd door het goed onthaal, dat zijn eersteling gevonden had, een verzameling gelegenhedenverzen uit, die grootendeels reeds lang te voren ontstaan waren. Zeer nieuwsgierig is natuurlijk elk, die van Reuters persoon en talent een studie maakt, juist naar die eerste vruchten zijner muze. Maar zij zijn niet in zijn *Sämmtliche Werke* opgenomen: zij zijn

uitverkocht, even als zijn brochure "*Abweisung*", waarin hij — naar men zegt met een polemisch talent, hetwelk aan dat van Lessing doet denken — in uitstekend hoogduitsch Klaus Groth te woord staat. Men komt dus niet in verzoeking om ter bevrediging zijner nieuwsgierigheid alweer een thaler uit te geven.

Reuter bleef thans ijverig werkzaam. In 1855 verscheen *Die Reis nach Bellingen*. Reuter noemt het "eene dichtelijke vertelling", ofschoon hij er terstond bijvoegt, dat de poëzie misschien alleen op het titelblad te vinden zal zijn. Maar wat dunkt u van de beschrijving van het in slaap vallen van den ouden boer Swart, reeds terstond op de eerste pagina te vinden:

De leiwe ¹ Sinn kikt dörch de Ruten,
 Sei schint so heit in 't Timmer ² 'rin
 Kein spirken Luft, dat rögt ³ sik buten;
 Oll Swarten ward so mäud ⁴ tau Sinn,
 Dat is so still as in en Sack:

De Klock, de geiht: tick tack, tick tack. —
 Un unner'n Aben ⁵ liggt oll Strom ⁶,
 De snorkt un fust un günst in 'n Drom.
 De swarte Kater spinnt und snurrt;
 De Klock, de tickt; de Käwer ⁷ burrt; ⁸
 De Bur ⁹, de nickt: hei stüt't de Back; ¹⁰
 De Klock de geiht: tick tak, tick tack.
 Un as dat nickt, un as dat tickt,
 Un as dat brummt, un as dat snurrt,
 Un as dat summt, un as dat burrt,
 Un as dat snorkt, dann wohrt ¹¹ 't nich lang,
 Dann örgelt Swart dor ok mit máng. ¹²

¹ Lieve. ² Kamer. ³ Beweegt. ⁴ Moede. ⁵ Kachel. ⁶ De naam van den hond. ⁷ Een vlieg of wesp. ⁸ Bromt. ⁹ Boer. ¹⁰ Wang.
¹¹ Duurt. ¹² Tusschen.

Van meesterschap over den vorm geven deze verzen gewis blijk; een verhevene vlucht neemt de dichter trouwens in dit komische epos niet. Een paar mecklenburgsche boeren betreuren het dat zij zelve het niet verder in hun vak gebracht hebben en nemen zich voor met hun beide zoons naar België te gaan, opdat deze wijzer mogen worden dan zij. Hevige, maar vruchteloze oppositie van moeder Swart: het plan wordt doorgezet. De reizigers komen echter niet in België, en niet verder dan Berlijn: zij beleven de dolste avonturen, loopen er telkens in en worden op allerlei wijze beetgenomen. De oude Swart durft haast niet tehuis komen: hij zendt zijn Frits vooruit, en belooft hem, als hij goed het spits afbijt, in zijn vrijerij naar Doortje, des kosters dochter, te zullen voorthelpen, in weerwil van den tegenstand van moeder Swart, die Doortje te arm vindt. Deze liefdesgeschiedenis komt echter tot een gelukkige ontkenning. Doortje heeft, terwijl Frits op reis was, de oude vrouw Swart uit het water gered: het gedicht eindigt met een bruiloft. Een enigszins vreemde figuur maken in dit comische gedicht eenige sentimentele ontboezemingen, en een min of meer grappigen indruk — ditmaal door den dichter niet bedoeld — brengt de lange hymne over het heerlijke van het wederzien des vaderlands te weeg, die door Reuter wordt aangeheven, als de boeren van hun achtdaagschen veldtocht terugkomen. Maar de geschiedenis is zoo uitnemend verteld, er is zooveel leven en waarheid in, dat wij zeer goed begrijpen, welk een gebeurtenis de verschijning van dit gedicht in de letterkundige wereld van Mecklenburg was, en dat het groote publiek begon te dwepen met den man, die zoo de lachspieren in beweging wist te brengen.

Dit had onder meer voor den dichter het aangename gevolg, dat hij den schoolmeestersjas, die hem altijd te nauw geweest was, voor goed aan den kapstok kon hangen. Hij verliet nu het tooneel, waar hij zijn heldenfeiten op het terrein van het onder-

wijs had verricht, en verhuisde van Treptow naar Neu-Brandenburg in Mecklenburg-Strelitz. Hij durfde nu vertrouwen dat hij in de opbrengst zijner werken een ruim middel van bestaan zou vinden: zijn huisgezin had trouwens geen uitbreiding ondergaan: hij is altijd kinderloos gebleven. Natuurlijk begon thans de financiële quaestie minder op den voorgrond te staan. Hij was zich zijn gaven meer bewust geworden: hij was thans vijf en veertig jaar oud, gezond en krachtig en zag op letterkundig terrein een goede toekomst voor zich. De tijd, die hem nog verleend was, zou hij niet ongebruikt laten. In 1855—1856 was hij redacteur van een *Unterhaltungsblatt für Mecklenburg und Vor Pommern*. Het blad scheen onder zulk een redactie te moeten slagen: maar locale toestanden en de slordigheid van den uitgever deden de zaak in de war loopen. In dat blad leverde Reuter o. a. "de avonturen van den entspekter Bräsig", die later in zijn Schurr-Murr een betere plaats vonden. Verder schreef hij in dien tijd eenige blijspelen in het hoogduitsch, die niet in zijn "Sämmtliche Werke" zijn opgenomen: hij zelf pleegde ze "sterk mislukt" te noemen. Twee daarvan: *die drei Langhänse* en *Büchers Tabackspfeife*, zijn een paar maal te Berlijn opgevoerd, maar hebben slechts zeer matigen bijval gevonden.

Intusschen had Reuter een dichterlijke onderneming van geheel anderen aard op touw gezet. In 1857 verscheen *Kein Hüsung*. Groote verbazing onder zijn publiek: tot nu toe had hij de vrolijkste tonen doen hooren: thans ging hij op eenmaal in een zeer sombere mineur over. Zij, die om weer eens hartelijk te kunnen lachen, naar *Kein Hüsung* grepen, werden deerlijk teleurgesteld. Men kan zich moeielijk een meer tragische geschiedenis voorstellen. De titel beteekent "geen huisvesting." Reuters bedoeling is kennelijk krachtig te protesteeren tegen het voortduren van den ellendigen toestand, waarin de boerenarbeidersstand in Mecklenburg verkeert. Hij wilde thans toonen

dat hij meer kon dan grappen maken, dat het hem met sommige zaken — met de vrijheid b. v. die elken mensch toekomt — hooge ernst was: hij wilde zijn talent dienstbaar maken aan een goede zaak. Als een tendenzgedicht is dit vers in de wereld gekomen en uit een edelmoedige inspiratie geboren.

Jehann Schütt en Mariechen Brand, die beide bij denzelfden grondbezitter dienstbaar zijn, willen huwen, maar zij mogen dat niet doen, als zij geen onderkomen, geen te huis hebben. Dit wordt hun overal geweigerd: men vreest dat zij ten laste der gemeente zullen komen: men wil het getal der armen niet vermeerderen. Vrijheid om zich ergens neer te zetten, hebben zij niet. Dergelijke treurige toestanden hebben werkelijk tal van arbeiders uit Mecklenburg naar Amerika doen verhuizen. Ook Jehann en Mariechen zouden als landverhuizers heengaan — want zoo zij niet spoedig huwen, wordt schande haar deel — doch zij heeft een ouden vader, dien zij niet alleen achterlaten kan. De meester, bij wien zij in dienst zijn, is een onbarmhartig man, die hun op zijn goed zeer wel eene “Hüsung” geven kon, maar het niet doen wil, o. a. omdat hij voorheen vergeefsch pogingen heeft gedaan om Mariechen te verleiden. Goede raad is duur: in Jehanns ziel verzamelt zich — vooral nadat hij van die verleidingsplannen gehoord heeft — een groote hoeveelheid wrevel en wrok. Eindelijk, als vader Brand gestorven is, en het bezwaar, dat hen verhinderde naar Amerika te trekken, opgeheven is, wordt Jehann toch nog door zijn drift overmeesterd: hij steekt zijn meester, die hem bij een woordentwist met een zweep slaat, overhoop. Hij moet vluchten: Mariechen wordt moeder, lijdt gebrek: gedwongen te scheiden van haar kind, dat uitbesteed moet worden, wordt zij krankzinnig en verdrinkt zich. Jehann komt ten slotte nog terug om zijn kind te halen, opdat deze knaap ten minste vrij moge zijn. Ziedaar den korten inhoud van het gedicht.

Otto Glagau, die in 1866 een zeer lezenswaardig boekje: *Fritz Reuter und seine Dichtungen* geschreven heeft, valt over *Keine Hüsung* een hoogst ongunstig oordeel. Hij noemt het "een wüstes und abgeschmacktes Nachtstück, in welchem Sünde und Verbrechen, Elend und Schande, Flüche und Verzweiflung, gleich düsterrothen qualmigen Feuern emporflackern und die Atmosphäre mit Rauch und Gestank erfüllen." Het ligt misschien aan mijn reuk- en gezichtsorganen, maar dat oordeel komt mij veel te kras voor. Aan Reuter te verwijten, dat dit gedicht zeer somber is, schijnt mij even onbillijk toe, als een treurspeldichter kwalijk te nemen, dat hij tragedies schrijft. Glagau maakt sommige "abgeschmackte" aanmerkingen: b. v., dat de wrevel van den knecht niet gemotiveerd is; dat een daad van drift zich niet leent tot een poëtische behandeling; dat de meer liefelijke hier en daar zelfs humoristische tooneelen in deze geschiedenis niet tehuis behooren enz. Andere aanmerkingen van Glagau zijn zeer gegrond: er wordt wat veel geklaagd en gezocht in dit gedicht: meer dan arbeiders plegen te doen. Jehann voert een taal, die men van een boerenarbeider niet verwacht. Reuter had wel gedaan met een anderen vorm te zoeken om aan zijn verontwaardiging lucht te geven dan b. v. een vloek van twee bladzijden, dien hij aan dezen boerenknecht in den mond legt. De episodes — die aanmerking keert bijna overal bij Reuter terug — zijn wat gerekt; sommige mochten wel wat meer in verband staan met het verhaal en dragen niet genoeg bij tot het beoogde effect van het geheel. Liever dan mij nog verder in een kritiek te begeven van een gedicht dat in Nederland — de gissing is, dunkt mij, niet te stout — door zeer weinigen gelezen is, citeer ik daaruit eene bladzijde, alleen om te bewijzen, welke melodieuze tonen Reuter uit zijn platduitsch instrument weet te halen. Het is een eenvoudige beschrijving van een zonsopgang:

Noch liggt de Weltt in 'n deipen Drom,
 Noch liggt de Nacht up Barg un Bom;
 Up Gras un Busch dor liggt de Dak¹.
 Doch in den Morgen ward dat wak,
 Un Nacht vergeiht, un Schatten flüggt;
 Un immer heller, klarer stiggt
 De Dag herup mit sine Qual,
 Mit sine Arbeit, sine Lust,
 Un mächtig schütt en hellen Strahl
 Taum Hewen² hoch dörch Nebelduft,
 Un dusend anner folgen d'rup:
 De Sünne geiht up! —
 Un as sei upgeiht in ehr Pracht,
 Wakt Schall un Farw ut Slaf un Nacht,
 De Blaum ward bunt, de Bom ward grään,
 De Ird³ so herrlich antauseihn,
 De Hewen blag⁴ un dörch de Höh
 Gahn Wolkenschüp⁵ up stille See.
 Dat is en Kusz, den hett de Hewen,
 De Ird in Jeiw un Andacht gewen.
 Un dörch de Welt, dor klingt en Klang
 De hört sick an as: Lewen! Lewen!⁶
 Dat is de Ird ehr Morgensang,
 De Baum de böhrt⁷ den Kopf tau Höh,
 De Draussel⁸ sleiht den ersten Schlag,
 Un ut den Busch ut trett dat Reh
 Un Allens grüsst den jungen Dag.

Niet zonder verwondering heb ik in een artikel, in een onzer
 bladen over Reuter verschenen, gelezen dat "hij zelfs een oogen-
 blik meende, dat hij een dichter was." Het komt mij voor, dat
 iemand, dien de muzen niet gezalfd hebben, zulke verzen niet schrijft.

Dat overigens de min of meer democratische klachten en ont-

¹ Dauw. ² Hemel. ³ Aarde. ⁴ Blauw. ⁵ Wolken als scheepjes.
⁶ Leven. ⁷ Opheffen. ⁸ Lijster.

boezemingen, die den heer Glagau zoozeer mishagen en ook ons in het gedicht hier en daar misplaatst schijnen, strekken moesten om Reuter in Mecklenburg bij den minderen man nog meer populair te maken dan hij reeds was, is licht te bevroeden.

Aan Reuter's dichterlijk talent valt nog minder te twijfelen, indien men de berijmde vertelling leest, die hij — in 1858 was een tweede bundel *Läuschen un Rimels* verschenen — in 1859 onder den titel: *Hanne Nüte un de lütte Pudel* het licht deed zien. Met welke bekoorlijke tafereeltjes dat gedicht aanvangt, hoe de kloeke smidszoon van vader en moeder, van dominé en koster, en de dorpelingen afscheid neemt en op zijn ambacht gaat reizen, maar Fiken Smidt — om haar krooze haren “de kleine poedel” bijgenaamd — evenmin vergeet als zij hem; welke beproevingen hun liefde heeft te verduren; welke groote rol de vogels, die zich tot beschermengelen van het minnend paar hebben opgeworpen, in deze vertelling spelen, is aan velen uit het Nederlandsch publiek niet onbekend. Wij hebben van Dr. Laurillard eenige jaren geleden een berijmde vertaling van dit gedicht ontvangen. Juist van pas tegen den tijd van St. Nicolaas uitgekomen, heeft dat boekje zeker menigeen een paar aangename Decemberavonden doen doorbrengen. Reuter heeft in vele zijner tafereelen zooveel leven en licht aangebracht, dat ze ook door het niet altijd heldere glas der vertaling gezien, nog zeer bekoorlijk zijn. Vooral in de eerste zangen komen voortreffelijke brokstukken voor. Verderop is de vertelling wat gerekt: geheel onnoodig mengt zich meer dan één moordgeschiedenis, die uit de *Neue Pitaval* verdwaald schijnt, in de liefelijke vertelling en dwingt ons tot een inspanning onzer verbeelding, een commissaris van politie waardig. Sommige episoden lijden aan matheid. Maar van toepassing is hier, wat Goldsmith in den *Vicar of Wakefield* Burchell laat zeggen: de waarde van een boek ligt niet in de afwezigheid van feilen, maar in het voorhanden zijn

van schoonheden. En die zijn hier in grooten getale te vinden. Reuter treft hier den toon van den waren humor: gevoel en ernst schijnen weldadig door de vroolijke tooneelen van deze "geschiedenis van vogels en menschen" heen.

Met *Hanne Nüte* eindigt de dichterlijke werkzaamheid van Reuter: het proza wordt thans zijn instrument, dat hij niet minder goed weet te hanteeren dan den gebonden stijl. In 1860 opende hij de reeks zijner *Olle Kamellen*. Hiermede komen wij op een terrein, waarop ook het Nederlandsch lezend publiek zich tē huis voelt. Zoodra men van de "gedroogde kruiden" spreekt, dan dagen ze voor onze verbeelding op, die figuren, die ons zooveel belangstelling ingeboezemd en onze vroolijkheid zoozeer gewekt hebben. Daar is allereerst Bräsigt, met zijn korte buitenwaartsche beenen en zijn rooden neus, zoo lachwekkend en zelf zoo bereid tot lachen over elke goede grap: achter wien we, toen wij hem het eerst te Berlijn ontmoetten en daar zagen beetnemen en afzetten, niet zooveel gezocht hadden, maar dien wij, toen wij hem weervonden op zijn eigen terrein, om zijn kloek en eerlijk hart, om zijn trouwe liefde voor jufvrouw Nüszler zoo lief gekregen hebben; de schrik der boozen en dwazen, een hulp voor de lijdenden en verdrukten; een ridder der droevige figuur, maar met oneindig meer gezond verstand dan de held van la Mancha, die het best zonder schildknaap af kan en alles behalve tegen windmolens strijd voert; daar is Hawermann met de trouwhartige blauwe oogen en Jong Jochem met zijn pijp en Bauschan op zijn hielen: en de eerwaardige dominé Behrens, wien zijn rond, driftig, beminnelijk vrouwtje den bef vaststrikt, en Louise met Frans van Rambow, en de aardige tweelingen met de twee proponenten en de drie gouvernantes: daar is Mozes, de brave geldschieter, van wien wij zooveel zijn gaan houden; en Pomuchelskopp en Friddelfitz, die zich achteraf houden, omdat zij bang zijn voor het optrekken van Bräsigs gele wenkbrauwen; en dat alles teekent zich op den achtergrond van

de schoone, rijke mecklenburgsche dreven, onder wier bewoners wij ons meer te huis gevoelen, dan wij ooit gedroomd hadden.

De drie deelen, van *Ut mine Stromtid*, waaruit deze beelden ons in het geheugen zijn gebleven, zijn het eerste prozawerk van Reuter dat ten onzent vertaald is. Later zijn al de andere gevolgd. Zij zijn in het oorspronkelijke evenwel niet in deze volgorde verschenen. Het eerste van de zeven deelen der *Olle Kamellen* kwam in 1860 uit en bevatte "twee vroolijke geschiedenissen." Van Reuters proza kan met nog veel meer recht dan van zijn verzen gezegd worden, dat zijn *coup d'essai* een *coup de maître* geweest is. Hij kwam en zag en won. Het eerste dezer beide verhalen "Hoe ik aan mijne vrouw kwam," beteekent niet veel: als Reuter daarin heeft willen vertellen, hoe hij zelf aan zijn vrouw gekomen is, dan zijn wij niet veel wijzer geworden. Er komen grappige tooneelen en aardige opmerkingen in voor, maar 't geheel is een zeer onsamenhangend gekeuvel, waarin het motto:

"Voor de bruiloft wen je bruid!
Na de bruiloft is het uit."

volstrekt geen eenheid brengt. Doch des te voortreffelijker is het verhaal *Ut de Franzosentid*. De gave van los en aangenaam vertellen, die wij in zijn verzen reeds zoo bewonderden, komt hier in een hoogere macht voor: eerst als wij zijn proza lezen, bespeuren wij dat rijm en maat hem bij het vertellen toch eenigszins hinderden. In vele episoden is een geweldige comische kracht ontwikkeld, en niemand, die deze novelle met een paar goedlachsche menschen gelezen heeft, zal Klaus Groth van overdrijving verdenken, als hij verklaart letterlijk onder de tafel gerold te zijn van het lachen, toen hij deze vertelling aan zijn vrouw voorlas. Maar te gelijk spreekt er in dit verhaal zulk een diep gevoel voor de waarde van al wat verheven en groot is op zedelijk gebied; sommige der personen, die ons doen lachen, geven in spreken en han-

delen van zooveel zieleadel blijk, dat het ons niet zou verwonderd hebben, indien Klaus Groth ons ook verteld had, dat de tranen hem niet enkel van het lachen uit de oogen gesprongen waren. Hier treedt Reuter als echt humorist op. Wij worden door het verhaal in de dagen van onrust en spanning verplaatst, waarin alles in het anders zoo rustige Stavenhagen door de komst der fransche soldaten ten onderste boven gekeerd is, de deftigste oude heeren hun koffie en pijp niet op hun tijd krijgen en de netste huishoudster aan militairen haar eigen slaapsalet afstaat. De ernst van den tijd geeft reeds een eigenaardige humoristische kleur aan de kluchtige tooneelen. Reuter kan maar een knaap van drie jaar geweest zijn, toen de Franschen uit Rusland terug kwamen, en hij heeft de ware gebeurtenissen, waarop deze verbeelding gegrond is, alleen van hooren zeggen vernomen. Maar dat hij de personen, die er in optreden, door en door heeft gekend, heeft er zeker toe bijgedragen om hem zoo uitnemend te doen slagen. Er is meer eenheid en gang in dit verhaal, dan in eenig ander van Reuters romans of novellen. Dat de vertelling geen eigenlijken held heeft, is waar, doch haar dat tot een verwijt te maken, is even zonderling als Glagau's beweren, dat het onmogelijk is, waar de humor den scepter zwaait, één persoon meer bepaald op den voorgrond te laten treden. In elk geval vinden wij hier allerlei uitstekend gelukte figuren: de karakertekening is veel belangwekkender en degelijker dan in zijn dichterlijke vertellingen. De Ambthauptmann Weber en de fransche overste, die een geboren Duitscher is en een zoon van Webers boezemvriend blijkt te zijn — het conflict tusschen die beide is voortreffelijk, — de molenaar Voss en zijn brave dochter Fiken, die Weber tot de slotsom brengt dat alle meisjes toch niet "teemachtig" zijn, en *last not least* de molenaarsknecht Frederik Schult, met zijn koddige invallen en zijn hart van goud, doen niet onder voor karakters van Dickens.

Wie deze novelle in de vertaling bewonderd heeft, weet het best, wat te denken van het beweren dat Reuter's opgang voornamelijk toe te schrijven is aan het feit, dat hij in het platduitsch heeft geschreven. Maar dat aan iemand die deze taal goed machtig is, het lezen van het oorspronkelijke nog een grootser genot biedt, dan de vertaling geven kan, is niet tegen te spreken. En dat de stof, door Reuter hier behandeld, voor Duitschers nog een eigenaardige bekoorlijkheid had, is even natuurlijk. De bijval bleef dan ook niet uit. Terstond beweerden de beste vertagenwoordigers der critiek, dat Reuter thans gekomen was op het terrein, waar zijn eigenlijke roeping lag. Reuter volgde dien wenk en heeft eenige jaren achtereen ieder jaar een deel der *Olle Kamellen* doen verschijnen.

Een intermezzo is eerst nog zijn bundel *Schurr-Murr* geweest. Zoo als de titel "Rommelzoo" aanduidt, is het een verzameling van kleinere stukjes. Een paar daarvan beteekenen niet veel. Zij zijn min of meer beneden Reuters talent. Verder vinden wij daarin de boven reeds genoemde "Avonturen van den entspector Bräsigg" — in het Missingsch, een zonderling mengsel van platduitsch en hoogduitsch — in zijn soort, als komische vertelling, voortreffelijk, en eindelijk het ook reeds genoemde opstel "Mijne vaderstad Stavenhagen", dat in het Hoogduitsch geschreven is. Glagau beweert, dat, behalve op de laatste bladzijde, de stijl opgeschreefd, overladen en vol van gezochte geestigheden is. De criticus schijnt, behalve zooveel meer, geheel vergeten te hebben die twee aardige schilderijtjes, waarvan het eene ons Mozes den marskramer voorstelt in het huisgezin van den boer, en het andere denzelfden, op den deel der boerderij onderhandelende met een boerenknecht en drie meiden. Het is de vraag of in dit genre de schrijver der Camera Obscura ooit iets beters geleverd heeft. Ook in de vertaling gelezen, zijn deze bladzijden — pag. 146—152 van de "her-nieuwde uitgave" bij Engels verschenen — keurig genoeg.

Op de eerste bladzijde van *Ut mine Festungstid*, dat in 1862 verscheen, lezen wij: "Zoo effen en zoo zacht vloeit geen levensstroom, of hij stoot wel eens tegen een dam en draait zich daar wel eens in een kring; of al gebeurt dat niet, dan werpen de menschen toch wel eens steenen in zijn helder water. Waarlijk! iedereen ondervindt iets, en iedereen ondervindt ook iets merkwaardigs, zelfs al werd de rivier zijns levens geheel afgedamd, zoodat de levende stroom in een stilstaand meer werd veranderd. Als de mensch nu maar zorgt, dat het water helder blijft, zoodat hemel en aarde zich daarin kunnen afspiegelen.

"Mijn levensstroom werd eenmaal zulk een meer; jaren lang heeft hij moeten stilstaan, en al was het water ook niet geheel helder en kalm, zoodat het nu en dan in onstuimige golven opbruiste, toch waren er ook tijden, dat hemel en aarde er zich in afspiegelen konden."

De schoonheid van deze zinsneden is betwistbaar. Of Gøthe dit overigens goed gekozen beeld zóó zou hebben uitgewerkt, dat men ten slotte niet weet wat nu eigenlijk wenschelijk is, dat het water stroomt of dat het stilstaat, mag betwijfeld worden. Maar dat het in zijn ziel tijdens die zeven treurige jaren dikwijls heeft gestormd, en dat over het wederrechtelijk afdammen van zijn levensstroom hier en daar nog bittere verontwaardiging spreekt in deze beschrijving van zijn leven in de pruisische vestingen, begrijpen wij even goed als dat hij, na verloop van zoovele jaren, een geëerd en gevierd man geworden, geen lust heeft gevoeld een zeer somber tafereel van zijn vestingtijd te schilderen. Bij het herdenken althans is het meestal zoo kalm en helder in zijn ziel geweest, dat hij veel vroolijks uit dien tijd heeft weten te vertellen. Niet in overladen of opgeschroefden stijl, maar op natuurlijken trant doet hij zijn verhaal. Dat hij aldus van doornen druiven weet te lezen, werpt een beminnelijk licht op zijn persoonlijkheid en een echt humo-

ristische tint over zijne tafereelen. Als Reuter in de gevangenis aan Copernicus — dat is de bijnaam van een zijner lotgenooten — een doos leent en deze daarin een paar witte muizen stopt, dan is Reuter zeer verontwaardigd, omdat Copernicus met het geschenk van die muizen het hart der roodblonde Aurelia wil ontfutselen aan den dwazen maar ridderlijken kapitein — een ander der gevangenen — die de oudste brieven bij Aurelia heeft. Doch terwijl Reuter zich hieraan ergert, lacht hij tegelijk over de figuur, die de witte muizen zullen maken, als zij uit de doos komen, want hij heeft daarin zijn zwart krijt bewaard. Zoo is de humorist: het kluchtige treft hem zoozeer, dat hij bij allen weemoed en ernst er een open oog voor houdt en een schalkschen glimlach telkens over zijn gelaat zweeft. Zoo heeft hij in de gevangenis zichzelf en zijn lotgenooten menig vroolijk oogenblik verschaft en voor ons op den somberen grond van zijn gevangenisleven allerlei aardige beelden geteekend.

De verschijning van elk nieuw werk van Reuter werd thans niet alleen voor de Mecklenburgers, maar in geheel Noord-Duitschland en ook voor velen die met het platduitsch minder vertrouwd waren, een gebeurtenis op letterkundig gebied. Toen hij van 1862—1864 zijn groote roman *Ut mine Stromtid* schreef, klom de belangstelling van het publiek zeer hoog. Een muzikmeester uit Nieuw-Strelitz reisde overal rond, met veel talent en met het echte platduitsche accent stukken uit Reuters werken voordragende. Zij leenen zich daartoe inderdaad voortreffelijk. Stelt u voor, dat een man met gaven van voordracht als die van onzen Cremer zulk een taak op zich nam. De voorlezingen van den muzikmeester werden te Rostock verboden, omdat de schouwburg er te veel schade bij leed.

Voor eene min of meer uitvoerige kritiek van het ook ten onzent veel gelezen *Ut mine Stromtid* is het hier de plaats niet. Het zij mij echter vergund enkele opmerkingen te maken.

Reuter is in de omgeving waarin hij ons verplaatst volkomen

te huis. Al komt zijn eigen persoon in dezen roman niet voor, en al is het onmogelijk aan te wijzen, wat hier waarheid en wat verbeelding is, hij heeft in de jaren toen hij zelf "Strom" was het leven der mecklenburgsche arbeiders, boeren, landjonkers enz. met zijn scherp blik nauwkeurig gadegeslagen. Bij de groote gave die hij bezit van naar het leven te teekenen, kon het niet anders of de tafereelen die hij ons schildert, moesten den stempel der waarheid dragen. Daarmede is echter nog slechts aan een der eischen, die men een verbeeldt verhaal stellen mag, voldaan. Er zijn in elken roman drie voorname elementen, die onderling nauw samenhangen, maar die toch niet van elkander afhankelijk zijn: de handeling, de dialoog en de karakterteekening. Men kan in ééne dezer drie zeer uitmunten en geen talent voor de andere hebben. Hij die in al deze drie het grootste meesterschap bezit, komt der volmaaktheid het meest nabij. Reeds herhaaldelijk hebben wij opgemerkt, dat Reuter in de handeling, het leggen en ontwarren van den knoop eener intrige, slechts zelden gelukkig geweest is. Door vele schrijvers, die overigens in zijne schaduw niet kunnen staan, wordt hij in dit opzicht overtroffen de kinderen der duisternis zijn ook hierin dikwijls behendiger dan de zonen des lichts. Het is trouwens niet onnatuurlijk dat een schrijver, die zich zijn rijkdom bewust is en weet dat men toch naar hem luisteren zal wegens zijne gave van aan al wat hij vertelt kleur en leven te geven, er zich minder op toelegt door een kunstige intrige de belangstelling op te wekken. Toch lijdt zijn verhaal, indien de eenheid daarin gemist wordt en de deelen niet behoorlijk aan elkander verbonden zijn, aan een groot gebrek. Ons gevoel voor harmonie wordt er door beledigd, hoe onderhoudend hij ook vertelle, hoe aardig en belangrijk ook de tafereelen zijn die hij ons schetst. Indien de loop der gebeurtenissen op zich zelve niet belangwekkend is: de door hun karakter het meest in het oog vallende personen daarin niet

de hoofdrol spelen en hetgeen er geschiedt niet ten deele althans uit die karakters zelve en hun onderlinge botsing voortvloeit, dan is de romanschrijver in gebreke gebleven een tegelijk ondergeschikte en belangrijke voorwaarde, die men hem stellen mag, te vervullen. Ik geloof niet dat het noodig is het nederlandsch lezend publiek, dat dezen roman kent, te bewijzen, dat Reuter in dit opzicht te kort-geschoten is. De vertegenwoordigers der kritiek zijn het trouwens hierover volkomen eens. De roman maakt somtijds op ons den indruk, alsof den schrijver zelve niet dan in zeer algemeene en nevelachtige trekken voor den geest gestaan heeft welke gebeurtenissen hij ging verhalen, en dat hij desniettemin met goed vertrouwen is gaan schrijven, wetende dat hij in elk geval vermakelijk en boeiend genoeg vertellen zou.

Wij lezen dan ook werkelijk zijn boek van het begin tot het einde met het grootste genoegen. Geen wonder: Reuter weet ons in elke episode te doen lachen of te treffen. Vooral is hij een meester in den dialoog: hij verstaat in hooge mate de kunst van zijn personen los en natuurlijk en in hun karakter te laten praten. Het is een kenmerk van den modernen roman, dat de schrijver ons niet altijd komt vertellen, wat er in de ziel zijner helden omgaat, maar dat hij hun zelve overlaat ons zulks door woorden en daden te openbaren. Dat doen zij bij Reuter op voortreffelijke wijze: zij houden geen redeneeringen, die, hoe waar en goed ook op zich zelve, in hun mond niet passen. Ook in dit opzicht is Bräsig de koning zijner figuren; hij is onuitputtelijk in origineele uitvallen: in den meest vermakelijken vorm toont hij ons zijn gezond verstand en zijn zuiver zedelijk gevoel; zijn haat tegen alle domheid en boosheid, geveinsdheid en dweperij.

De hoofdzaak in een roman is echter het gehalte, de belangrijkheid der karakters zelve. Reuter heeft in dit opzicht ongetwijfeld groote verdienste. Hij heeft de gave van een groot aantal zeer onderscheiden personen te scheppen, en ze ons met enkele

fiksche trekken te teekenen. Hij weet ze te laten spreken en handelen, niet alleen gelijk menschen van hun stand en soort plegen te doen, maar overeenkomstig het individueele karakter, dat hij hun eenmaal heeft toebedeeld. Het zijn niet alleen typen van boeren, kleine burgers of landjonkers, maar menschen die een bepaald hun alleen eigen karakter hebben. Aan dat karakter blijven ze uitnemend getrouw. Haast zou ik zeggen: al te getrouw. Wij zien ze niet genoeg van alle zijden. Reuter stelt zich over het algemeen te spoedig tevreden. Als hij zijn eerste greep gedaan heeft — en die is uitnemend — en ons zijn conceptie met enkele trekken heeft doen kennen, dan laat hij die trekken ook telkens weer te voorschijn komen. Dan gaat hij naar hartelust aan het vertellen en schilderen van allerlei tooneeltjes, waarin de menschen de hun opgedragen rol voortreffelijk spelen, maar waarin wij ze niet genoeg van allerlei kanten te zien krijgen. Zijn figuren maken grooten indruk en wij vergeten ze niet licht, maar wij wenschten somtijds ze nog beter te kennen: wij zouden een dieperen blik in hun gemoedsleven willen slaan: meer zien uitkomen hoe hetzelfde karakter, al naarmate het in verschillende omstandigheden geplaatst wordt, zich gunstig of ongunstig voordoet, zijn goede of zijn minder edele zijde naar buiten keert. Zoo wij den romanschrijver den eisch stellen dat de gebeurtenissen ten deele uit de karakters geboren worden, omgekeerd willen wij ook zien hoe hetgeen er in een karakter schuilt in den loop der historie zich ontwikkelt en gewijzigd wordt, hoe het de gebreken zijner deugden en de deugden zijner gebreken openbaart. In beide opzichten staat b.v. George Eliot zeer hoog. Wij kunnen ons begrijpen hoe Edmond Scherer in een studie over deze engelsche schrijfster — Dickens naast haar plaatsende — er toe gekomen is te beweren, dat de helden van Dickens wel zeer herkenbaar zijn, maar niet wezenlijk leven, — al schijnt ons dat oordeel onrechtvaardig. Minder onbillijk jegens den schrijver van David Copperfield

komt het ons voor, dat men Fritz Reuter niet enkel in comische kracht, maar ook in de karakterteekening met Dickens op ééne lijn stelt. Maar niet onnatuurlijk is het dat wij somtijds, als wij *Middlemarch*, *Romola* of *Adam Bede* pas uit de hand hebben gelegd, ook bij het lezen van begaafde schrijvers, een indruk krijgen niet geheel ongelijk aan dien, welken wij ontvangen als wij, getuurd hebbende op een schilderij van Rembrandt, het oog laten vallen op den schuttersmaaltijd van van der Helst. Dat men overigens somtijds geneigd zou zijn, Fritz Reuter bij Jan Steen te vergelijken, zal niemand tegenspreken.

Elk, die Reuters grooten roman en andere verhalen kent, moge beslissen of de enkele opmerkingen, die ik gemaakt heb, min of meer juist zijn. Mij blijft thans nog over te vermelden, dat Reuter in 1866 een novelle heeft geschreven, onder den titel *Dörchlüchtung*. Maar "Zijn Doorluchtigheidje" is een povere held, al brengt hij nog zoo onze lachspieren in beweging. Er komt ééne zeer voortreffelijk geteekende persoon in dit kluchtig verhaal voor. Doortje, de meid van den conrector, is een conceptie den schepper van Bräsig niet onwaardig. Het contrast van hare weinig fijne vormen met den adel hare ziel, doet een uitstekende werking: haar inwendige strijd boezemt ons de grootste belangstelling in. Het verhaal bevat overigens zeer vermakelijke tooneelen van hooger en lager comisch allooi. Maar Doortje is de heldin. Haar en Bräsig, Mozes den geldschietter en Frederik Schult geschapen te hebben, doet Reuter aanspraak maken op een plaats onder de beste humoristen.

Het laatste werk, dat Reuter geschreven heeft, het zevende deel der *Olle Kamellen*, is *Montecchi en Capuletti*. Men heeft beweerd — mij dunkt niet ten onrechte — dat het iets lager staat dan zijn vorige werken. Het comische element treedt nog al sterk op den voorgrond. Maar elk die met de in onmin levende bureu zich naar Constantinopel inscheept, zal toch,

terwijl hij schudt van het lachen, getroffen worden door den waarachtigen humor van sommige tooneelen. Hoe goed echter Jochem Klähn, en de aardige bengel Paul, en de lieve Helene en tante Line geteekend zijn, zij staan niet op ééne lijn met de beste figuren, aan welke Reuter vroeger het aanzijn gegeven heeft.

Wij zijn aan het einde van de reeks der *Olle Kamellen* en daarmede nagenoeg aan dat van Reuters letterkundige loopbaan gekomen. Hij heeft na 1868 zijn stilzwijgen alleen in 1871 afgebroken. Toen Duitschlands zonen in Frankrijk hadden gestreden, heeft Reuter in een platduitsch gedicht met levendige trekken beschreven, hoe een paar mecklenburgsche boerenknepen ten strijde gaan en roemrijk vallen. De dagbladen hebben ons gemeld, dat Reuter "eene geschiedenis van Mecklenburg van de schepping der wereld af" heeft nagelaten, welke over eenigen tijd het licht zal zien. Waarschijnlijk is hij daarmede in de laatste jaren bezig geweest: het klimmen van zijn leeftijd en het afnemen zijner gezondheid verklaren voldoende, dat het werk hem niet meer zoo vlot van de hand ging, en hij niet meer dezelfde was als voorheen. Een mijner vrienden, die dezen zomer den Harz bezocht, vernam te Eisenach, dat Reuter in de laatste vijf jaren in vele opzichten veranderd was: hij, vroeger zoo gastvrij, weigerde iemand te ontvangen, die niet tot zijn vertrouwde vrienden behoorde.

Het leven is een partij, die men altijd verliezen moet — zegt Sainte-Beuve ergens — maar daaruit volgt niet, dat wij haar niet zoo goed mogelijk zouden moeten spelen. Men zal niet ontkennen, dat Reuter zijne partij goed gespeeld heeft: zoo hij in den beginne wat achteloos en ongelukkig geweest is, heeft hij later zijn schade dubbel ingehaald. Werpen wij een terugblik op de vijftien jaren, gedurende welke hij onafgebroken met letterkundigen arbeid is bezig geweest, dan zien wij hem, na reeds terstond een goede vlucht genomen te hebben, de vleugelen al

breeder uitslaan. De eigenschappen, die hij in zijn eerstelingen toonde te bezitten — meesterschap over den vorm, gave van los en natuurlijk vertellen, plastisch schildertalent, kracht in het comische genre — zijn hem in zijn volgende werken bijgebleven. Dat die talentvolle grappenmaker veel fijn gevoel bezat, een goed menschenkenner was, een oog had voor den weemoed en het lijden, voor den strijd, dien de mensch op zedelijk terrein heeft te strijden, is in zijn latere gedichten gebleken, die tevens van veel wezenlijk poëtisch talent overvloedig de blijken dragen. Als echt humorist is hij in zijn romans en novellen opgetreden, en hij heeft daarin een talent van karakterteekening geopenbaard, dat in zijn gedichten zich niet zoo vertoont. Zijn voorliefde voor het schetsen van comische scènes van lager allooi heeft hij niet verloochend, en dat heeft — gelijk elke bijbedoeling in de kunst — gewis aan zijn werken geschaad. Gustav Freytag heeft ons in zijn "Nachruf für Reuter" verzekerd, dat Reuter met den ernst van een waarachtig kunstenaar werkte: het moet een genot geweest zijn, hem over zijn karakters, de fijne toetsen en lichteffecten van zijn tafereelen te hooren redeneeren. Wij hadden die verzekering niet noodig om daarvan overtuigd te zijn. Maar dat hij als vroolijk verteller zijn wedergade niet had, dat hij zoo hartelijk en aanstekelijk kon lachen, dat hij met zoo groote aanschouwelijkheid wist te teekenen, — deze deugden zijn hem somtijds tot een aanstoot geworden, en hij staat daardoor minder hoog dan hij had kunnen stijgen. Doch wij hebben alle reden om tevreden te zijn met hetgeen hij geweest is. Ook zij, die het met de *Kölnische Zeitung* eens zijn, als zij tegen de Reuter-enthusiasten te velde trekt, kunnen gerustelijk beweren, dat de groote bijval, dien hij genoten heeft, niet onverdiend is geweest.

Of Reuter over het leven even zoo dacht als Sainte-Beuve, of hij het aanzag als een partij, die, hoe goed ook gespeeld, ten slotte altijd op verlies en teleurstelling uitloopen moet,

mag min of meer betwijfeld worden. Dat zij, die een verwonderlijk talent bezitten om hunne medemenschen te doen lachen, nog niet altijd een zeer vroolijke levensbeschouwing hebben, is bekend genoeg. Wat Reuter's meening over de religieuse vragen was, heeft hij ons nergens rechtstreeks gezegd. Maar dat hij het geloof aan de regeering eener Hoogste wijsheid en liefde niet als een dwaasheid beschouwde, blijkt uit zijne werken even duidelijk, als dat hij geen getrouw aanhanger was van de zuivere luthersche leer. Er leeft in zijn geschriften een natuurlijk optimisme, dat, in verband met het poëtische in zijn aanleg, hem heeft doen neigen tot dat geloof, dat telkens bij hem doorstraalt. Bij voorkeur ziet hij de lichtzijde der dingen: van de menschelijke natuur heeft hij veel goeds gedacht: zoo niet, hij zou zijn figuren anders geteekend hebben. Men heeft gezegd, dat wie hem leest, zijn liefde voor de menschheid eenige procenten voelt rijzen. Iets dergelijks hebben misschien vele zijner lezers ondervonden. De wereld, waarin hij ons verplaatst, de menschen, onder welke wij ons met hem bewegen, hebben iets aantrekkelijks. Krachtens datzelfde aangeboren optimisme is zijn levenswijsheid meer die van Montaigne dan die van Pascal. Hij is volstrekt geen asceet; de kastijding des vleesches vindt in hem geen apostel. Maar zijn vroolijkheid is onschuldig: een prediker van het egoïsme is hij gewis niet: zijn zedelijk gevoel is sterk ontwikkeld, zuiver en fijn. Elk schrijver, die onderhoudend en boeiend weet te vertellen, en ons uren van onschuldige vroolijkheid doet doorbrengen, heeft reeds aanspraak op onze dankbaarheid. Maar een man, die, gelijk Reuter, ons tranen weet te doen lachen, en toch onzen zedelijken ernst verhoogt; die een hart toont te hebben voor den weemoed des levens, doch, zelf door geen somberheid overmeesterd, het in ons maar al te dikwijls slapende element van den humor wekt; die bovendien zoowel beschaafden als minder ontwikkelden boeit, verdient dubbel gewaardeerd te worden.

In Mecklenburg zal Reuter nog tot in lengte van dagen de lievelingsefod zijn ook van hen, die geen andere letterkundige huisgoden kennen: in geheel Noord-Duitschland zal hij nog lang gelezen worden. Eene goedkoope uitgave van zijn werken kan daar niet uitblijven. Boven die Duitschers, voor wie het lezen van Reuters dialect eenige inspanning met zich brengt, hebben wij vooruit, dat vele zijner werken ten onzent vertaald zijn. Een hoogduitsche vertaling bestaat niet en zal waarschijnlijk ook niet komen. Elk onzer die zich het overwinnen der kleine zwaarigheid, die in zijn dialect ligt, getroost en hem in het oorspronkelijk leest, zal zijn moeite gewis rijk beloond vinden. Maar een volkseditie van Reuters in het nederlandsch vertaalde werken zou toch eene goede zaak zijn.

H. F. WALLER.

REINKENS.

BISSCHOP REINKENS.

Op den 8sten December 1869 had te Rome eene even zeldzame als veelbeteekenende gebeurtenis plaats. Na een tijdverloop van 3 eeuwen zou de geheele katholieke Christenheid andermaal op een oecumenisch concilie te zamen komen. Reeds weken te voren hadden de grootwaardigheidsbekleeders der Kerk de reis naar de eeuwige stad aanvaard, en toen Pius IX op den 2^{den} December 1869 de Sixtijn'sche kapel binnentrad om de concilievaders voorloopig te ontvangen, en in eene allocutie mede te deelen met hoe groote liefde zijn hart voor hen vervuld was, en hoe vast hij stond in het geloof dat de goedkeuring Gods en van de onbevleete Moedermaagd op den arbeid van het concilie rusten zou, — toen zag hij zich omringd door 719 kardinalen, patriarchen, primaten, aartsbisschoppen en bisschoppen, die hem knielend smeekten om zijn zegen.

De plechtige opening der kerkvergadering zou op 8 December plaats hebben. Die dag was den Heiligen Vader bijzonder dierbaar — “Van de vroegste jeugd af had niets hem zoo na aan het hart gelegen als de eer te bevorderen der allerzalgigste maagd Maria,

zoodat hij van den aanvang van zijn Pontificaat met den meesten ijver al zijne zorgen en gedachten aan dat onderwerp gewijd had." Beschouwde hij de afkondiging van het leerstuk der onbevleete ontvangenis op 8 December 1854 als een der roemrijkste daden van zijn Pontificaat, waardoor hij aan "de innigste behoeften van zijn hart" voldoening geschonken, en tevens aan den Maria-dienst een ongekenen luister bijgezet had, — geen wonder dan ook, dat hij zijne belangrijkste besluiten en innigste anathema's voor dien heiligen dag bespaarde.

Ook de alvermogende orde der Jezuïeten moest 8 December wel een hoogst gepasten dag vinden tot opening van het concilie. Behalve dat de Maria-dienst te allen tijde door de orde met groote voorliefde aangekweekt en met de haar eigene menschenkennis ter verzinnelijking van den godsdienst gebruikt was, hadden de Jezuïeten deze innigste hartsbehoefte des Pausen behendig aangegrepen om hem te bewegen tot eene daad, die geheel eenig was in de geschiedenis van het Pausdom, en die te gelijker tijd den laatsten zweem van zelfstandigheid aan het Episcopaat ontnemen, en het geloofsdespotisme van de Curie, en in de Curie van het Jezuïetisme, verzekeren zou. Immers geheel zelfstandig, uit eigen machtsvolkomenheid, zonder medewerking van een concilie, had Pius IX het leerstuk der onbevleete ontvangenis op 8 December 1854 afgekondigd. Van dat oogenblik af was het Episcopaat veranderd in eene prefectuur van den absoluten monarch, die niet langer *primus inter pares*, maar heer en meester, alomtegenwoordig, alvermogend, onfeilbaar universeel bisschop der katholieke Christenheid geworden was.

Waren de bisschoppen nu sinds jaren reeds geweest, wat ze naar het stelsel der Jezuïeten behoorden te zijn, *perinde ac cada-ver*, ziellooze instrumenten in de hand der Curie — niets kon dan, uit het oogpunt der Jezuïeten beschouwd, eigenaardiger zijn, dan dat de bisschoppen op denzelfden datum, waarop hun vóór 15

Jaren den genadeslag was toegebracht, zouden te zamenkomen op een concilie, dat bestemd was om voor hunne plechtstatige tertiaardebesteding te zorgen.

Op den 8sten December dan was het oude Rome getuige van een dier godsdienstige optochten, die het gemoed en de verbeelding van den mensch der middeleeuwen in verrukking konden brengen, maar die voor ons, kinderen der 19de eeuw, niet veel meer zijn dan, een schilderachtig anachronisme.

Het concilie zal geopend worden. Reeds 's morgens te 9 uur zijn de bisschoppen en patriarchen, benevens de vertegenwoordigers van allerlei geestelijke en wereldlijke corporatiën in feestgewaad op het Vatikaan bijeen. Verguld door den betooverenden gloed die van den Italiaanschen hemel afstraalt, en terwijl het geschut van den burgt St. Angelo en al de klokken der tempelstad in een "indrukwekkend wereldconcert het begin van de grootste daad der 19de eeuw" ¹ aan de wereld verkondigen, begeeft de stoet zich in plechtigen optocht naar de kerk. Wel is het een geheel eenig schouwspel! De gansche katholieke Christenheid is hier vertegenwoordigd. De hiërarchie in al hare vertakkingen, al de geestelijke orden en corporaties van Rome in vol ornaat, de barrevoetganger en de vorstelijk met goud en edelgesteenten overdekte grootwaardigheidsbekleeder, de kleurling uit de keerkingslanden en de bewoner van het beschaafde westen, ieder in zijne eigenaardige kleederdracht, de kardinalen en het pauselijke hof schitterende met oud-romeinsche pracht, gezantschappen van machtige koninkrijken, gevallen koninklijke majesteiten zelfs bevinden zich in den stoet; en dat alles bont dooréén en tevens keurig gegroepoerd. Boven alles trekt het oog naar den Heiligen Vader zelve met de pauselijke Tiara. Gekleed in den roodzijden met

¹ Stimmen aus Maria-Laach N. F. VI pag. 161.

goud en edelgesteenten gestikten vespermantel, de borst versierd met een geëmailleerden agraaf, waarop in kostbare diamanten de gedaante eener duif met uitgespreide wieken, zinnebeeld van den Heiligen Geest; gedragen op een schitterenden troon onder een baldachijn tusschen wuivende pauw- en struisveeren, — aldus nadert “aller knechten knecht” het heiligdom!

Inderdaad, zelfs onze trage, westersche verbeelding zou den begoochelenden invloed dier “onuitsprekelijk plechtige processie” moeielijk hebben kunnen weerstaan! Ligt zou ze ons voor een oogenblik in den waan gebracht hebben, dat we in eene betoverde wereld, de wereld der middeleeuwen, verdwaald waren. Doch ook slechts voor een oogenblik. Helaas! het verdwaasde geslacht dezes tijds is voor een goed deel reeds zoo ongeneeslijk door “de doemwaardige pest van het ongeloof” aangetast, dat de aandacht van de meesten onzer vermoedelijk nog meer geboeid zou zijn geworden door het ironische, dan door het verheffende karakter van deze onuitsprekelijk plechtige processie. Wie weet? Wellicht ware de oneerbiedige vraag bij ons opgerezen, of de roomsche Curie nog eens voor het laatst, bij de opening van haar laatste concilie in al haar middeleeuwschen luister op het tooneel verschijnen wil, vóór zij hare schepen verbranden, en zich zelve ten doode wijden zal in haar onverbiddelijken strijd tegen de schoonste veroveringen en de edelste idealen onzer beschaafde wereld.

In het bedehuis aangekomen neemt de Paus plaats op zijn troon tegenover het altaar. Aan zijne voeten zitten de kardinalen, achter hen de aartsbisschoppen en bisschoppen, gereed hem het bewijs hunner deemoedige hulde te brengen. De kardinalen kussen de hand, de patriarchen en aartsbisschoppen de knie, de bisschoppen den voet des Pausen. Nadat de apostolische notarij op hunne vraag aan al de aanwezige bisschoppen of zij de opening van het concilie goedkeuren, een bevestigend antwoord ontvangen hebben, neemt de plechtige dienst een aanvang met het

zingen der hymne: *Veni creator spiritus*. Daarop beklimt Msgr. Alois Puecher Passavalli, aartsbisschop van Iconium (eene gefin-geerde gemeente) den kansel. In eene zeer beeldrijke rede drukt hij de bisschoppen op het hart, dat zij te zorgen hebben "dat het concilie de schitterendste diamant worde te midden der vele edel-gesteenten die het voorhoofd van den eerbiedwaardigen en hoog-hartigen Pius versieren", al hetwelk naar het oordeel van den redenaar ongetwijfeld geschieden zal, "indien de bisschoppen slechts putten uit den stroom van waarheid en gerechtigheid die spoedig uit de vatikaansche rots ontspringen zou." Daarna vernieuwen de bisschoppen hun eed van gehoorzaamheid aan den Paus, en nadat Z. H. de vaders nog toegesproken heeft, wordt een *te Deum* aan-geheven en is de plechtigheid geëindigd. Het oecumenische con-cilie van het Vatikaan van 'tjaar 1869 was geopend.

Zonder juist een onverbeterlijk scepticus te zijn, zou men toch de vraag wel kunnen opwerpen: of onze 19de eeuw wel een ge-schikte tijd is voor dergelijke indrukwekkende kerkvergaderingen. Niet alleen omdat dit alles onderzoekende geslacht een wellicht zeer berispelijken, misschien ook zeer prijzenswaardigen, in elk geval zeer beslist afkeer gevoelt voor onfeilbare waarheden en absolute stellingen, maar ook omdat onze maatschappelijke toe-standen zoo geheel anders geworden zijn dan in de dagen van Nicea en Trente. Antonelli schudde dan ook bedenkelijk het hoofd, toen het plan om de 19de eeuw met een concilie te ver-rassen voor het eerst ter sprake kwam. 't Geschiedde kort vóór het uitvaardigen van den befaamden syllabus, in den herfst van 1864. Het scherpiende oog van den geslepen diplomaat zag zeer wel in, dat buiten de muren van het Vatikaan ook nog een wereld ligt. Eene afschuwelijke wereld, die oneerbiedig genoeg is om alles na te snuffelen, die met ingehouden adem luistert naar elk woord dat door de Curie gesproken wordt, en licht den een of

anderen *Quirinus* vinden kon, die aan de *Augsb. Allgem. Zeitung* alles verklappen zou wat binnen de gewijde muren der vergadering geschiedde. Een concilie heeft behoefte aan stilte en afzondering. Een zekere mate van geheimzinnigheid, een mysterieus-halfdonker is zijn onmisbare levensvoorwaarde. Immers een concilie is geen gewoon parlement, geen congres van feilbare menschen die debateeren, intrigeeren, het vóór en tegen zorgvuldig wikken en wegen, en gebruik maken van dikwijls niet zeer verhevene middelen om hunne denkbeelden door te drijven, en aan hunne zaak de zege te bezorgen. Een concilie is een geheel exceptioneele, in zeker opzicht goddelijke vergadering van gewijde mannen, die op de een of andere geheimzinnige wijze in rechtstreeksche verbinding staan met den Heiligen Geest, en wier besluiten dan ook niet de uitdrukking zijn van gewone menschelijke denkbeelden, maar van goddelijke, onfeilbare waarheden.

Nu is het duidelijk, dat het zeer ordinaire, menschelijke mechanisme, dat in iedere andere vergadering wordt aangetroffen, hier zoo min mogelijk zichtbaar mag zijn. Uit niets behoort te blijken, dat de gewone menschelijke factoren van eenzijdigheid, verschil van inzicht, bekrompenheid, partijdrift, hartstocht zelfs, ook binnen de muren der concilie-aula plaats genomen hebben op of achter den bisschoppelijken zetel, of de vergadering verliest voor het oog der wereld haar bovennatuurlijk waas, haar goddelijk aureool, en zij daalt af tot den rang, zoo niet van een pool-schen rijksdag — en dat was het concilie meermalen — dan toch tot dien van een zeer woelige kerkelijke conferentie — en dat was het concilie van het begin tot het einde.

In de middeleeuwen, met haar betrekkelijke afzondering, haar voorliefde voor het mysterieuse, haar blinden eerbied voor den priester, was een concilie op zijne plaats, maar in onze eeuw van openbaarheid, stoom, pers en telegraaf....? Inderdaad Antonelli had reden om bedenkelijk het hoofd te schudden. Ook in

de middeleeuwen speelde de hartstocht zeer zeker zijn rol, en bleef de mensch, mensch, ook al droeg hij de tiara of den bisschopsmijter, maar toch het booze gerucht van de waarlijk niet altijd even goddelijke overleggingen en daden der concilie-vaders werd destijds, zoo al niet met den mantel der liefde bedekt, ten minste door de vrees voor de priesterlijke almacht in toom gehouden. Thans zijn de toestanden eenigszins anders. De priesterlijke macht is sinds de dagen der Hervorming belangrijk ingekort. Het moge bedroevend of verblijdend zijn, onweersprekelijk is het in elk geval, dat onze hedendaagsche maatschappij wemelt van een menigte "kinderen des verderfs" als daar zijn: spotlustige vrijdenkers, ongeloovige protestanten, weerbarstige oud-katholicken en dergelijken, wier brein niet meer beneveld is door den wierookwalm die voor den priester opstijgt. Deze menschen hebben een onverwinnelijken afkeer van het geheimzinnige. Ze gaan uit van het "gedrochtelijke beginsel," dat de mensch zijne oogen heeft ontvangen om te zien, zijne ooren om te hooren, zijn verstand om te denken en te critiseeren, — te critiseeren zelfs de woorden en besluiten van concilievaders. Vrienden des lichts, gelijk ze zich noemen, brengen ze ook alles aan het licht. Ze maken alles, zelfs de meest gewijde dingen, tot een onderwerp van openbare discussie. Ze denken als het ware hardop en — wat nog veel bedenkelijker is — wat ze gedacht hebben laten ze terstond drukken, en in een oogwenk brengen ze hunne denkbeelden, door de vrije pers verduizendvoudigd, onder de oogen van hunne medemenschen. Ze weten wel dat van over de bergen hun een "Anathema" naar het hoofd geslingerd wordt, maar ze meenen tevens dat een "Anathema" tegenwoordig niet veel meer is dan een onschadelijke klank door de ijle ruimte, die zo over hunne hoofden kunnen laten heengaan zonder te verbleeken, waarop sommigen zelfs meenen te mogen antwoorden met een glimlachend schouderophalen.

Inderdaad, in deze jammerlijke wereld, die hare locomotieven drijft zelfs door de vlakke der Romagna, die voor haar pers en telegraaf een weg gebaad heeft tot binnen de muren der eeuwige stad, die terstond aan de geheele wereld elk woord mededeelt dat aan den een of anderen uithoek gesproken wordt, — in deze oneerbiedige, woelige, praatzieke wereld ontbreekt het aan de noodige geheimzinnigheid, stilte en afzondering voor een concilie.

Toch had de Curie het hare gedaan om een geheimzinnigen nevel over de op handen zijnde kerkvergadering te verspreiden. In *dien* zin namelijk, dat zelfs niemand der opgeroepen bisschoppen wist waartoe men bijeen komen zou. In strijd met alle vroegere usantiën en canonieke regels werden de vraagstukken, die ter tafel gebracht zouden worden, in alle stilte gereed gemaakt en zorgvuldig geheim gehouden.

In 1864 was het plan om een oecumenisch concilie te houden reeds opgevat. Eerst in 1867, bij gelegenheid van het honderdjarig jubilé van Petrus en Paulus, had men den tegenstand van Antonelli overwonnen. In het geheim consistorie op 26 Juni van dat jaar, deelde de Paus aan de 500 bisschoppen die zijn troon omringden mede, dat hij ter gelegener tijd eene algemeene kerkvergadering bijeen roepen zou, “ten einde door gemeenschappelijke beraadslaging en vereenigde werkzaamheid de noodige geneesmiddelen toe te passen, om de dwalingen die den geest der stervelingen benevelden te verwijderen, de katholieke waarheid helderder te doen schijnen en de onverwinnelijke macht der Kerk en den triomf van het rijk van Christus over de geheele aarde te verzekeren.” Dit alles nu was wel een zeer breede, maar een niet zeer nauwkeurige omschrijving van het doel der bijeenkomst. Desniettemin verklaarden de bisschoppen eenstemmig, dat de mededeeling van den H. Vader hun hart met eene oneindige blijdschap vervulde, en zij keerden naar hunne diocesen terug vol

vreugde over het heerlijke verschiep, maar zonder te weten welke vraagstukken zij behoorden te overdenken, en waarover zij de traditie moesten raadplegen. Onmiskenaar hing over het doel van het concilie een nevel.

Een jaar daarna, 29 Juni 1868, verscheen de oproepingsbul, — en dezelfde ondoordringbare nevel bleef over het concilie hangen. “De vergadering”, heette het, “zou met ingespannen ijver zorgen, dat onder den bijstand Gods alle rampen van de Kerk en de burgerlijke samenleving weggenomen, en de rampzalige verdwaalden op den rechten weg der waarheid, der gerechtigheid en des heils teruggebracht werden; dat verder, na de uitroeiing van alle zonde en dwaling, onze verhevene godsdienst en zijne heilaanbrengende leer overal herleven en tot heerschappij geraken, zich dagelijks meer uitbreiden, en aldus godzaligheid, rechtschapenheid, gerechtigheid, liefde en alle christelijke deugden tot zegen der menschelijke samenleving op aarde bloeien zouden.” Nu zou de katholieke en protestantsche wereld wel de hardvochtigheid en onaandoenlijkheid zelve hebben moeten zijn, indien zij voor dit schoone plan niet hare beste wenschen gekoesterd had. De Kerk, de maatschappij en verder de geheele wereld te verlossen, van niets meer of minder dan van *alle* dwaling en *alle* ellende; de jammerlijk verwarde huishouding dezer dagen, als met een tooverslag, te veranderen in een rijk van smetteloos licht, eeuwigen vrede en reine liefde, en dat juist *nu*, in een tijd waarin de menschheid naar het oordeel des Pausen in de “gedrochtelijkste dwalingen verstrikt was”..... inderdaad, het doel was heerlijk, bijna te heerlijk. — Daar waren neuswijze pruttelaars, die zich niet konden ontveinzen dat dit alles wel zeer begeerlijk maar niet zeer praktisch was voor sterfelijke menschen; anderen waren van meening dat men van de bovennatuurlijke werking des H. Geestes ook bovennatuurlijke dingen verwachten kon, doch allen moesten erkennen, dat de bisschoppen de reis

naar Rome konden aanvaarden in het opwekkelijke vooruitzicht dat vraagstukken zouden worden beslist, waarmee het heil der wereld stond of viel, doch zonder eigenlijk te weten wat zij te Rome moesten doen, welke vraagstukken ter tafel zouden worden gebracht, welke "stroomen van waarheid plotseling aan de vati-kaansche rots ontspringen zouden". — Het concilie werd geopend, en de nevel die over het doel der vergadering hing was nog niet opgeklaard.

Intusschen ondanks, of misschien wel juist ten gevolge van al die geheimzinnigheid was de lucht van allerlei booze geruchten en bedenkelijke vermoedens vervuld. Ook *dit* is een der schaduwsijden van onze "heilooze eeuw", dat het zelfs voor de "compagnie de Gesu" uiterst moeilijk geworden is in het duister plannen te smeden, zonder dat iets van hare geheimen openbaar wordt. Al fluistert men te Rome ook nog zoo zachtken, ligt wordt te München of te Breslau, zij het ook slechts eene halve lettergreep van het gefluisterde woord verstaan. En de Döllingers, Friedrichs en Reinkens' hebben scherpe ooren; als ze slechts eene halve lettergreep hebben opgevangen kunnen ze, zonder zich aan te bedenkelijke gissingen te wagen, aan de hand der historie het ontbrekende wel aanvullen. De richting waarin de katholieke Kerk zich vooral in de laatste halve eeuw ontwikkelde, was hun geen geheim. Men wist dat de restauratie van het jaar 1814 de katholieke wereld onder meer ook gezegend had met de herstelling van de orde der Jezuïeten, die door Clemens XIV was opgeheven. Bij zijne terugkomst te Rome, 24 Mei 1814, had Pius VII gemeend, "dat hij zich aan eene zware zonde jegens God zou schuldig maken, indien hij onder de heftige stormen die het scheepjen van Petrus teisterden, de krachtige en ervaren roeiers wilde afwijzen, die zich aanboden om de bruisende golven te breken die het ieder oogeblik dreigden te verzwelgen." ¹ De

¹ Bul *Sollicitudo omnium Ecclesiarum*.

kansen stonden destijds voor alle kerkelijke en politieke varensgezellen, die zich bij voorkeur hadden toegelegd op de kunst om tegen den stroom op te roeien, gunstiger dan ooit. Nog onder den levendigen indruk der gruwelen en ellenden van de fransche omwenteling en de Napoleontische overheersching, volgden de natiën met eene verklaarbare onderdanigheid de herstelde koningen en priesters op al hunne gangen. Als altijd ging de politieke en kerkelijke reactie arm in arm. Restauratië van al het omvergeworpene was de tooversleutel waarmee de poorten van het duizendjarige rijk voor de geteisterde volken geopend zouden worden. Restauratië, natuurlijk in de eerste plaats van de brave, de onschuldige orde der Jezuiten, die als het eerste offer der revolutie gevallen was, en waarvan Ganganelli zooveel kwaad gesproken had in zijn opheffings-bul. Immers het was duidelijk "dat de vermetele wijsbegeerte der eeuw zich slechts daarom had kunnen verheffen boven de vorsten, omdat men het genootschap van Jezus, dat oude bolwerk zoo van troon als van altaar, had omvergerukt. Slechts wanneer men zich haastte de orde weder uit haar graf op te wekken, *die als geene andere het verstaat om de volken in gehoorzaamheid te houden onder de van God gestelde geestelijke en wereldlijke machten*, eerst dan mag men hopen de verdwaalden terug te brengen, en de nog getrouwen van de besmetting door het gif der revolutie te bewaren" ¹. Aldus Pius VII over den oorsprong der fransche omwenteling.

Dat zekere François Arouet — beter bekend onder den naam van Voltaire — het zijne gedaan heeft om de omwenteling te doen ontstaan, dat deze François Arouet juist in de scholen der Jezuiten opgevoed en met een doodelijken haat tegen de Kerk en hare priesters vervuld was geworden; dat de onzinnige drijfjacht van het Jezuetisme tegen Jansenisme en Calvinisme mede den wrevel der volken

¹ Ibid.

tegen vorstelijk en priesterlijk absolutisme opgewekt had; dat door den doodenden invloed van het Jezuetisme de fransche geestelijkheid der 18te eeuw allengs tot zulk een volslagene stompzinnigheid vervallen was, dat zij geen enkelen Fénelon of Bossuet kon aanwijzen, die een verstandig woord tot die "vermetele wijsgeeren" te zeggen had; dat het Jezuetisme als een vampyr het beste harte-bloed der katholieke volken uitgezogen had; dat elke staatsomwenteling begonnen was onder het aanheffen van den kreet: *weg met de Jezuiten!* — dat alles wist Pius VII en zijn tegenwoordige naamgenoot niet, of ze wilden het niet weten. Doch te München, te Bonn en te Breslau waren de katholieke theologen minder zwak van geheugen. De Mühlere, de Döllingere, de Friedrichere, de Reinkens' hadden sinds jaren, met een donkeren plooi in het voorhoofd, de toenemende macht der schrikwekkende orde in de Kerk gadegeslagen, en zich uitgeput in de poging, ik zeg niet om het katholicisme los te scheuren uit de doodende omarming van het Jezuetisme, maar ten minste om het zwaard van Damocles, dat dreigend boven hunne hoofden hing, te ontwijken.

Mochten de liberale katholieken zich een oogenblik gevleid hebben met de illusie, dat met Pius IX de 19de eeuw den pauselijken zetel beklommen had, en het katholicisme een eersten stap tot verzoening met de moderne wereld doen zou, — toen het liberalisme van den Opperpriester in 1848 eindigde met eene smadelijke vlucht naar Gaëta, en hij straks in het Vatikaan terug keerde onder het koele zwijgen der Romeinen, beschermd door de fransche bajonnetten en omringd door de trawanten van Ignatius Loyola, stonden de kansen voor het liberale katholicisme hachelijker dan ooit. Het bleek maar al te spoedig dat het politieke liberalisme van Pius IX niets anders geweest was dan eene noodklep door de tijdsomstandigheden geopend, de onvermijdelijke vrucht der antipathie van Italië voor zijn voorganger Gregorius XIV, die onder het algemeen gejubel der Romeinen ten grave gedaald

was. Terstond na zijne terugkomst van Gaëta hadden eenige heiligverklaringen plaats en — onheilspellend genoeg! — de gezaligden behoorden tot de orde der Jezuïeten. Daarop volgde in 1853 de eigenmachtige invoering der bisschoppelijke hierarchie in ons vaderland. Het daaropvolgende jaar deed de Paus een nog krachtiger greep in het traditioneele recht der Kerk. Met verkrachting van de rechten van het Episcopaat kondigde hij zonder medewerking van een concilie een nieuw dogma, dat der onbevleete ontvangenis af.

En de bisschoppen ? Zoo machtig had de orde reeds gegrepen in de organisatie der Kerk en de fierheid harer grootwaardigheidsbekleeders, dat het Episcopaat zich dien slag in het aangezicht liet geven, en eerbiedig en deemoedig het hoofd boog. Slechts het eerwaardige overschot der oud-katholieke Kerk in ons vaderland, de dusgenaamde bisschoppelijke clerezij, protesteerde. Voor het overige waren er in de geheele katholieke wereld 5 priesters — zegge vijf! — die zich tegenover de nieuwe dwaling be-riepen op de oude leer der Kerk. Hun protest werd met een "Anathema" neergeslagen, en in de vallei der doodsbeenderen was alles weer rustig en stil, *perinde ac cadaver*. Toch bleek uit sommige verschijnselen dat de wrevel tegen het Jezuïtico-romanisme wel gesmoord, maar niet geheel uitgeroeid was. De aartsbisschop van Parijs Msgr. Sibour, werd voor het altaar vermoord met den kreet: *a bas les déesses*. Nog kon het liberaleatholicisme in Frankrijk roem dragen op een Lacordaire, die stierf "als een boetvaardig christen en als een onboetvaardig liberaal"; op een graaf de Montalembert¹, die in het aangezicht van den dood verklaarde dat hij niet zou willen sterven, indien hij vermoeden kon dat Louis Veuillot in de Univers, *cette feuille de la canaille clericale*, zooals hij meende, eene lofredre op hem houden zou; een Dupanloup, ¹ die op den vooravond van het concilie in zijn

¹ Dupanloup had zich zelve toen niet den smaad aangedaan de

“*avertissement à L. Veillot*” de papolatrie van het ultramontanisme tuchtigde. In Duitschland bestond nog de school van Möhler, wiens symboliek slechts een plaats op den Index van verboden boeken was ontgaan, omdat de Curie nog ter elfder ure het gerucht vernam van den diepen indruk, dien het boek op de protestantsche geleerden gemaakt had; voorts een Döllinger, die zeer bedenkelijke gevoelens over de wereldlijke macht des Pausen koesterde, en eene breede schaar hoogleeraren in de katholieke theologie die aan de duitsche universiteiten, die broeinesten van duitsche wetenschap, levende, zich onmogelijk geheel aan de besmetting der moderne wereld hadden kunnen onttrekken.

Doch de jezuïetische Curie sloeg op dit alles geen acht. Zij meende die laatste sporen van wegstervende zelfstandigheid bij de duitsche geleerden gemakkelijk te kunnen dooden. Met haar welbekenden overmoed tartte en tergde zij de moderne wereld, en smeedde zij van jaar tot jaar een nieuwen schakel aan den keten, waarmee zij elke vrije beweging in en buiten de Kerk onmogelijk hoopte te maken. Zij dicteerde elke allocutie, vaardigde Syllabus en Encycliek uit, coquetteerde in protestantsche landen met het liberalisme, om door middel der vrijheid de vrijheid te dooden, legde hare hand op het onderwijs, spreidde een net van congregaties over de wereld uit, heerschte door middel van den biechtstoel over vorsten en staatslieden, stelde concordaten op, en bewaakte als met duizend Argus-oogen de bewegingen harer serviele priesterschaar, die door middel der *Civiltà Cattolica*¹ hunne bevelen uit Rome ontvingen. Hoe meer de gebeurtenissen op het gebied der politiek hunne plannen verijdelden, met des te driftiger fanatiek te buigen voor het “*idol du vatican*” van wien Veillot verklaarde dat hij is “*l’homme avec qui Dieu est pour toujours, l’homme, qui porte la pensée de Dieu.*” Dupanlaup noemde dit destijds een “*Romanisme insensé, inepte et coupable.*”

¹ Het officieele blad der Curie.

tisme, met des te grooter openhartigheid ontrolden de Jezuiten hun vaandel. De italiaansche oorlog vernietigde de macht van het ultramontaansche Oostenrijk in Italië, Garribaldi verjoeg de Bourbons, en eensklaps zag het Vatikaan zich van alle zijden door het vereenigde Italië omringd, dat het gunstige oogenblik slechts scheen af te wachten om zijn intocht te houden in de oude priesterstad. Kort daarop geeft de Pruisisch-Oostenrijksche oorlog niet slechts Venetië aan Italië terug, maar het protestantsche Pruisen treedt te gelijker tijd op aan het hoofd van den Noord-duitschen bond. Opgejaagd en opgezweept door de verwoedheid van een blind fanatisme, zal de Curie de koorden nu nog vaster snoeren, de laatste consequentie van haar stelsel uitspreken, en in haar onverbiddelijken strijd op leven en dood tegen de moderne wereld haar laatsten troef uitspelen.

Elke macht die aan omvang verliest gevoelt behoefte aan centralisatie. Door deze gedachte geleid had Ignatius Loyola zijn leger georganiseerd, ten einde de gewesten te heroveren, die de katholieke Kerk door de Hervorming verloren had. Maar eenheid van handelen is slechts denkbaar, wanneer alle macht in ééne persoonlijkheid geconcentreerd is, en één wil over allen gebiedt. Daarom behoort gehoorzaamheid, onvoorwaardelijke gehoorzaamheid het eenige geloofsartikel der soldaten "de Gesu" te zijn. *Perinde ac cadaver*, zonder eigen wil en eigen oordeel, met lijf en ziel, met verstand en geweten moeten ze zich overgeven aan hun Generaal en gehoorzamen, overal en altijd en ondanks alles, als het geboden wordt zelfs met verkrachting van de onschendbaarste plichten van eer en geweten.

Het Jezuitisme is het beginsel van gezag doorgevoerd tot zijne uiterste en afschuwelijkste consequentie. Al de bijzondere leerstukken en daden der Jezuiten vloeien met onverbiddelijke noodwendigheid voort uit den grondslag waarop de orde rust.

Immers, zal de mensch er toe te bewegen zijn zich *perinde ac*

cadaver, als een zielloos instrument te laten gebruiken door het gezag, dan is vóór alle dingen noodig dat hij een diepen indruk ontvange van de hoogheid en de exceptioneele beteekenis van dat gezag; dat het hem worde voorgesteld als de onfeilbare, ver boven alle keizers en koningen der aarde verhevene mond van God tot de menschheid; voorts dat dit gezag niet worde toegekend aan eene abstractie als de Kerk, of aan één boek dat voor verschillende uitleggingen vatbaar is als de Bijbel, of aan eene vergadering als een concilie, dat slechts uiterst zeldzaam kan worden bijeengeroepen. Het gezag behoort dan een concreet iets of iemand te zijn, eene persoonlijkheid die ieder oogenblik spreken, zijn bevelen geven, zijne onfeilbare, goddelijke wonderspreuken afkondigen kan. Het Jezuïetisme moet noodwendig de Kerk laten opgaan in den persoon des Pausen. Persoonlijke onfeilbaarheid en papolatrie is zijn eerste geloofsartikel.

Bovendien, zal het onfeilbare gezag bij de menigte zijn prestige, zijn goddelijke aureool behouden, dan is de wereldlijke macht des Pausen onmisbaar. Aller knechten knecht, die meer en hooger is dan aller koningen majesteit, kan niet afdalen tot den rang van een gewoon onderdaan, die aan de koninklijke of keizerlijke macht boven hem gesteld, gehoorzaamheid en eerbied verschuldigd is. De Paus-koning is het tweede geloofsartikel der Jezuïeten.

Is de moderne staat op het beginsel van vrijheid gegrond, handhaaft en kweekt hij met zijn vrije wetenschap en vrije pers de vrijheidsliefde van den burger, dan wordt daaruit het gevaar geboren, niet slechts dat de "vermetele wijsbegeerte dezer eeuw" de onfeilbare Kerk aantasten, maar dat bovendien de mensch, die aan het genot der vrijheid in burgerlijke aangelegenheden gewoon geraakt is, allengs ook in kerkelijke zaken zich aan de noodzakelijke *cadaver*-gehoorzaamheid ontworstelen zal. — Het Jezuïetisme veroordeelt dan ook den modernen staat, met zijn vrijheidsliefde en

zijn zelfstandigheid tegenover de Kerk, — de syllabus is zijn onverbiddelijk staatsrechterlijk *non possumus*.

Gaat het ook bij de vlijtigste inspanning nogtans uiterst bezwaarlijk om verstand en geweten geheel tot zwijgen te brengen — het Jezuïetisme verschaft aan beiden een afleiding. Het prikkelt de zinnelijkheid, het voedt de verbeelding, het versiert den eeredienst, het ontwikkelt het formalisme, het opent de wonderdadige bronnen van Lourdes, het verheft de Marie-Alacoque's op een heiligen troon, het organiseert bedevaarten, het reist rond met zijne aflatkramen. Godsdienstig sensualisme en materialisme is de rampzalige Lethe-stroom, waarin het den geloovige dompelt om hem *perinde ac cadaver* te maken, en zijne rede en geweten te doen vergeten.

Dit alles is overbekend. De giftige parasiet van het Jezuïetisme had zich reeds zoo vast om den ouden stam van het Katholicisme geslingerd, dat wij, die buiten de katholieke Kerk staan, gewoon waren Ultramontanisme en Katholicisme te vereenzelvigen. Toch verkeerden wij in dwaling. De oud-katholieke beweging heeft ons niet slechts doen zien dat er nog leven is in de vallei der doodsbenederen, maar zij heeft tevens het bewijs geleverd dat het katholieke stelsel niet aansprakelijk gesteld mag worden voor de misdaden der Jezuïeten, en dat de vereenzelving van het Neokatholicisme met de orde van Loyola eerst op 18 Juli 1870 voor goed heeft plaats gehad.

Op dien gedenkwaardigen datum, die vermoedelijk een keerpunt in de geschiedenis van het Katholicisme geworden is, spraken de Jezuïeten hun laatste woord uit, zetten zij de kroon op het gebouw, waaraan zij drie eeuwen lang gearbeid hadden.

De machtige orde zag zeer wel in dat haar krijgsplan verlamd werd, zoolang zij nog slechts eene orde in de Kerk en niet de Kerk zelve geworden was. Zou haar stelsel doel treffen, dan moest zij zich meester maken van de geheele Kerk, die plechtig

en indrukwekkend op een oecumenisch concilie behoorde te verklaren, dat de organisatie van het Jezuetisme de organisatie van het Katholicisme was, dat de zelfstandigheid der bisschoppen had opgehouden te bestaan, dat het onfeilbare orgaan der Kerk niet meer was een concilie van bisschoppen, aan welks besluiten ook de Opperpriester te Rome zich behoorde te onderwerpen, maar dat voortaan de Paus de Kerk, de universeele bisschop, de persoonlijk onfeilbare leeraar, m. a. w. de Jezuiten-generaal der katholieke Christenheid geworden was.

Met dat zorgvuldig verheimelijkte doel voor oogen werd op 8 Dec. 1869 het concilie geopend, en terwijl de eerwaardige Vaders naar Rome reisden, na vlijtig de traditie geraadpleegd te hebben over de belangrijke vraag: hoe te handelen met protestantsche keukenmeiden die bij katholieke gezinnen dienen? (!)¹ had de door den Paus eigenmachtig benoemde commissie de belangrijke decreten reeds in gereedheid gebracht, waarmede de persoonlijke onfeilbaarheid, de syllabus en de noodzakelijkheid der wereldlijke macht voor verbindende leerstukken verklaard en door het *placet* der volgzame Vaders bekrachtigd zouden worden.

De beslissende slag zou ongeveer te gelijker tijd aan de boorden van den Tiber en van den Rijn geleverd worden. Het concilie was immers "slechts het begin van de grootste daad der 19de eeuw"? Eerst moest het Jezuetisme zich meester maken van de geheele Kerk, en dan zou Eugenie, de afstammeling van den hertog van Alva, aan het hoofd der fransche legers in haar *guerre à Moi*² eene militaire promenade maken naar Berlijn, en aldus den weg banen voor het rijk des lichts, des vredes en der

¹ Inderdaad dit punt was, met nog 16 andere even belangwekkende onderwerpen op de agenda geplaatst, die aan de bisschoppen gezonden werd.

² Michaud, *Le parti jesuitico-ultramontain et la guerre de 1870*; en Friedrich, *Dagboek van 't Vatik. concilie*

diefde, dat het concilie voor goed op aarde kwam stichten.

Met volharding en inspanning was de mijn gelegd. De lont was gereed, straks zou ze springen. — Helaas! zelfs onfeilbare Kerkvorsten bezitten geen onfeilbare wetenschap van de toekomst. De mijn sprong — maar ze sprong in eene verkeerde richting! Zonderlinge, of liever grootsche en eerbiedwekkende ironie der geschiedenis! Achttien Juli 1870 wordt de oorlogsverklaring te Berlijn overhandigd en tegelijkertijd het leerstuk der persoonlijke onfeilbaarheid te Rome afgekondigd; — 2 September wordt het verachtelijke weefsel van meineed, sensualisme en bigotterie, waarmee Bonaparte Frankrijk verdierlijkt, de publieke conscientie getergd en de geduchte Nemesis der historie getrotseerd had, bij Sedan neergeslagen — en 20 September houdt het leger van den koning van Italië, over de lijken van wel *zeven* trouwe pauselijke Zouaven, zijn intocht binnen de muren van Rome.

De militaire promenade naar Berlijn was tot nader orde uitgesteld. Men was niet eens tot de oevers van den Rijn genaderd. Reeds bij de boorden van de Maas was “de oudste zoon der Kerk” zoo vermoeid van de wandeling, dat men hem een onvrijwillige rustplaats op de Wilhelmshöhe aanbood, en zijne honderdduizende medewandelaars van geweer en patroontasch ontlastte en verder per spoor naar de deutsche vestingen vervoerde.

De slag aan de boorden van den Rijn was verloren. Had men te Rome ten minste gewonnen? In zeker opzicht ongetwijfeld. Reeds de geheele inrichting van het concilie waarborgde de zegepraal. Italië met zijne 24 millioen katholieken was vertegenwoordigd door 276 bisschoppen, de overige 150 millioen katholieken telden slechts 265 afgevaardigden. De uitslag der stemming was dus niet twijfelachtig. Blijkbaar hadden de bisschoppen te Rome niets anders te doen, dan *perinde ac cadaver* blindelings te volgen en hun *placet* uit te galmen op de onfeilbare decreten. Onwettig samengesteld, onwettig geleid, met vertreding van de

eerste en onweersprekelijkste beginselen van elke parlementaire of constitueerende bijeenkomst, was de vergadering van het begin tot het einde een toonbeeld van despotisme en willekeur. Het doel van het concilie was zorgvuldig geheim gehouden; alle commissies waren, buiten de vergadering om, door de Curie benoemd; de schemata der te behandelen onderwerpen werden, even als de stenographische verslagen der onverstaanbare redevoeringen, aan de bisschoppen onthouden; het recht om voorstellen te doen was zoo goed als onmogelijk gemaakt; geregelde discussie kon niet gehouden worden; de schel van den president de Angelis was onophoudelijk in beweging; met gebalde vuisten stonden de serviele Italianen tegenover Stroszmaier; protesten werden ter griffie gedeponeed; op verzoekschriften werd geen acht geslagen; onderlinge samenkomsten van de bisschoppen der oppositie waren verboden; de geschriften van Dupanloup en Hefele tegen de onfeilbaarheid konden slechts te Napels een uitgever vinden; de pauselijke gendarmerie bewaakte al de gangen der concilie-vaders die "door slechte beginselen" geleid werden; de vorst-bisschop van Breslau Msgr. Fürster werd zelfs aan het station gearresteerd en verhinderd om zich buiten de muren van Rome te begeven!

Inderdaad er behoorde eene zeldzame hoeveelheid engelen-geduld, of eene even zeldzame hoeveelheid karakterloosheid toe, om al dien smaad 7 maanden lang te kunnen dragen. De bisschoppen der oppositie bezaten dat engelen-geduld. Ter elfder ure, nog vóór de beslissende slag viel, waagden zij eene laatste, wanhopige poging. Op den avond van 15 Juli, drie dagen vóór de plechtige afkondiging van het nieuwe dogma, begaf de Primaat van Hongarije, Msgr. Simor, in vereeniging met Msgr. Darboy van Parijs, Msgr. Scherr van München, Msgr. Baron v. Ketteler van Mainz, en Msgr. Rivet van Lyon zich naar het Vatikaan, en smeekte den H. Vader eerbiedig, dat aan het leerstuk mocht worden toegevoegd, dat slechts die beslissingen van den Paus onfeil-

baar zouden zijn, die hij, steunende op het getuigenis der kerken, nemen zou. "Ik zal," antwoordde de Heilige Vader, "mijn best doen, mijne lieve broeders! maar ik heb het schema nog niet gelezen, ik weet niet wat het bevat." — Dit antwoord is inderdaad zeer karakteristiek! Hoe? in de onmiddellijke nabijheid van het Vatikaan wordt een verbitterde strijd gevoerd, die de diepste grondslagen der Kerk raakt en haar toekomst op het spel zet; de geheele katholieke wereld is reeds meer dan een jaar in rep en roer; de beste intellectuele krachten der katholieke Universiteiten werpen zich in den strijd, met al den omvang harer historische kennis en patristische belesenheid, met al den hartstocht eener vurige liefde, in het diepe gevoel dat de Kerk, die zij liefhebben, tot een keerpunt gekomen is, dat haar ten verderve worden kan. Sinds 7 maanden roert en beweegt zich alles binnen de muren van Rome; Antonelli's spionnen en politie-agenten hebben het drukker dan ooit; een nieuw schisma staat wellicht voor de deur, — en de Opperste Herder der Kerk verklaart met eene weergalooze naïeveteit, dat hij niet recht weet wat er gaande is! Drie dagen voor de afkondiging van het onfeilbaarheidsdogma heeft Pius IX het schema zijner eigene onfeilbaarheid nog niet gelezen! De H. Vader is zoo weinig op de hoogte, dat hij niet eens schijnt in te zien, dat het verzoek van Msgr. Simor c. s. in lijnrechten strijd is met het doel van het concilie; dat daardoor het leerstuk zijner *persoonlijke* onfeilbaarheid verlamd wordt. Hij verklaart aan zijne lieve broeders, dat hij *zijn best* zal doen. Ook dit is opmerkelijk. *Zijn best* . . . waar en bij wie? Is hij dan niet zelf de Opperste Herder en Onfeilbare Leeraar, die uit eigen machtsvolkomenheid dogma's vaststellen en schemata veranderen kan? Heeft hij eene macht *boven* zich, bij wie hij *zijn best* moet doen? Is ook Pius IX wellicht *perinde ac cadaver* geworden? Inderdaad, de "kinderen des verderfs" hebben bij deze openhartige verklaring eenige redenen om allerlei booze vermoedens te koesteren.

Natuurlijk werd het verzoek van Msgr. Simor c. s. met ingewilligd. De vurige infaillibilist Manning dreigde den H. Vader met het "Anathema" dat een Honorius getroffen had. Ten einde elken twijfel weg te nemen werden de woorden aan het begin van hoofdstuk 4: "De Paus zal niets besluiten dan hetgeen vanouds de Apostolische stoel met de overige Kerken vasthoudt," uitgewischt. Bovendien werd in het schema zelf nog uitdrukkelijk gezegd, dat de bepalingen des Pausen uit zich zelve, en *niet door de toestemming der Kerk* niet te hervormen zijn.

Aldus is het geschied, dat op 18 Juli 1870 bij kaarslicht ¹ de beide volgende leerstukken plechtig afgekondigd en voor de katholieke Christenheid verbindend verklaard zijn:

"Als iemand zegt, dat de Paus van Rome slechts heeft het ambt van inspectie of bestuur, en niet de volle en hoogste rechtspraak in de geheele Kerk, niet alleen over dingen die tot geloof en zeden, maar ook die tot de tucht en het bestuur der Kerk, die over de geheele wereld verspreid is, behooren; of dat hij slechts heeft de voornaamste deelen, niet de geheele volkomenheid van deze hoogste macht; of dat deze macht niet is eene gewone en onmiddellijke, of op alle en bijzondere kerken, of over alle en bijzondere pastoors en geloovigen, — die zij eene wervloeking!

"Met toestemming van het concilie leeren en bepalen wij als van God geopenbaard het leerstuk, dat de Paus van Rome als hij *ex cathedra* spreekt, dat is, als hij het ambt van Herder en Leeraar aller volken vervullende, naar zijn hoogste apostolisch gezag, de leer over geloof en zeden door de geheele Kerk te houden, bepaalt, — door goddelijken bijstand, hem in den H. Petrus beloofd, dit vermag door diezelfde onfeilbaarheid, waardoor de goddelijke Verlosser zijne Kerk in het bepalen der leer over geloof

¹ Ten gevolge van een opgekomen onweer was de lucht zoo verduisterd, dat men in de Pieterskerk kaarslicht moest ontsteken.

en zeden heeft willen geleerd hebben; en dat dus de bepalingen van den Paus te Rome uit zich zelve, en *niet uit de toestemming der Kerk*, niet te hervormen zijn. Indien iemand deze onze meening voorneemt tegen te spreken, wat God verhoede, die zij eene vervloeking!"

Ook deze mijn was gesprongen. Oogenschijnlijk in de goede richting; ten minste op de ruïnen van het in de lucht gevlogen Oud-katholicisme troonde in bovenmenselijke majesteit, met "goddelijke praerogatieven" toegerust, de Onfeilbare Opperpriester, die voortaan te bevelen had over het geloof, het verstand en het geweten van 180 millioen Katholieken. De eeuwen-oude strijd tusschen Paus en Concilie was beslist. Bij verrassing had het Pausdom de Kerk stormenderhand ingenomen.

Was vroeger de Kerk onfeilbaar omdat zij in schrift en traditie het *depositum revelationis*, de bovennatuurlijke waarheid, haar medegedeeld door Christus en zijne Apostelen, bewaarde, thans was het *depositum revelationis* voor goed aan de oneerbiedige oogen der schare onttrokken, in het binnenste heiligdom van het Vatikaan zorgvuldig weggeborgen en slechts toegankelijk voor den onfeilbaren Hoogepriester, die op 15 Juli gezegd had: *de Kerk dat ben ik*.

Was vroeger een concilie van bisschoppen het orgaan der goddelijke waarheid, de hoogste besturende en wetgevende macht, aan welks besluiten ook de bisschop van Rome zich behoorde te onderwerpen; was zelfs een concilie ondergeschikt aan Schrift en traditie, zoodat slechts *die* leerstukken als goddelijke, voor allen verbindende waarheid mochten worden afgekondigd, die door het concilie eenstemmig genomen waren, na eene zorgvuldige toetsing der traditie — thans had het concilie bij onfeilbaar decreet zijn eigen feilbaarheid uitgesproken, zich zelve plechtig ter aarde besteld, en bij testamentaire dispositie al zijne door traditie en canonic recht gewettigde prerogatieven en rechten overgedragen aan den persoon des Pausen.

Was vroeger de onfeilbare waarheid een voorwerp van historisch onderzoek, moest zij uit Schrift en traditie opgedolven worden, aan de hand van den maatstaf door Tertullianus, Leo I en Gregorius I aangegeven, en door Vincentius van Lerinum saamgevat in de bekende woorden: *quod ubique* (wat overal) *quod semper* (wat altijd) *quod ab omnibus* (wat door allen) geleerd is, behoort tot de onfeilbare, door Christus en de Apostelen gepredikte waarheid, — thans was alle historisch onderzoek overbodig geworden. *De traditie* sprak Pius IX dat *ben ik* ¹.

Kon de katholiek vroeger elke brève en allocutie, elk anathema zelfs en het geheele curialistische politieke en kerkelijke programma in gemoede verwerpen, als de bijzondere meening van een persoon of eene partij, en toch katholiek blijven, zoolang men hem niet had aangetoond en een oecumenisch concilie niet beslist had, dat de ultramontaansche politiek en religie door de traditie, overal, altijd en door allen gehuldigd was — thans is alle verschil van inzicht onmogelijk, alle historische studie overbodig, de vrijheid voor goed ingekerkerd. Elk woord dat uit den onfeilbaren mond komt is een bevel, elke brève die uit de onfeilbaren vloeit is een Evangelie. Geen beroep op Schrift, traditie of concilie is meer noodig. *Roma locuta est, causa finita est*. De Roomsch-katholiek heeft, op straf van eeuwige verdoemenis, voortaan slechts te gehoorzamen, blindelings en onvoorwaardelijk, wat hem "van over de bergen" in syllabus, encycieliek en allocutie geboden wordt. De verbitterde strijd van het Jezuïetisme tegen den modernen staat en de geheele moderne maatschappij is thans geworden, niet meer de strijd van eene partij in de Kerk, maar van de geheele Roomsch-Katholieke Kerk. Het Jezuïetisme heeft zijn machtigen arm thans voor goed geslagen om de katholieke Kerk, en sleurt haar mee naar de overwinning — of naar den afgrond!

¹ Historisch. Vergel. Reinkens, *Ueber den Ursprung* u. s. w. pag. 15.

Miskend, vertreden, door 't slijk gesleurd, verlieten de 88 bisschoppen der oppositie vóór den dag der plechtige afkondiging Rome; — maar niet zonder protest tegen het onfeilbaarheidsdogma aangeteekend te hebben, in een protocol als een "*documentum perenne*", een eeuwigdurend getuigenis, opdat zij "voor de menschen en voor het vreeselijke gericht Gods niet verantwoordelijk zouden zijn voor alles wat uit dit besluit mocht voortvloeien".

Een *documentum perenne*! Ach ja, onder anderen ook van deze treurige waarheid, dat de grootwaardigheid-bekleeders der Kerk, allen zonder onderscheid, ook Hefele en Stroszmaier, hunne bisschopsmijters meer hebben lief gehad dan hunne overtuiging en hun geweten. — Gelukkig voor hen, leidde de deutsch-fransche oorlog de aandacht der wereld voor een tijd van den grooten kerkelijken strijd af. Maar de katholieke wereld zal het niet vergeten, en de geschiedenis behoort het op te teekenen, dat de bisschoppen der oppositie te Rome "door eed en plicht" zich gedwongen gevoelden protest aan te teekenen tegen de wettigheid van het concilie; dat zij verklaard hebben dat het leerstuk der persoonlijke onfeilbaarheid niet katholiek, noch in de Schrift, noch in de traditie gegrond was; dat het een schouwspel zijn zou, de verbazing aller eeuwen waard, indien het concilie door zulk een dogma zichzelf voor overtollig verklaarde; dat de Kerk zich in een onverzoenlijken en wanhopenden strijd met den modernen staat wikkelen zou. Ze zal het niet vergeten, dat de bisschoppen vóór hun vertrek met tooneelmatige belangwekkendheid, plechtig en statig, voor de oogen van God en van de menschen hunne handen in onschuld gewasschen hebben — en nogtans, in hunne diocesen teruggekeerd, vernoeid van den strijd, die nu eerst voor goed beginnen moest, machteloos zijn inéén gezonken, en het hoofd in den schoot gelegd hebben. De een schreef van het onfeilbaarheidsdogma: maar dat ware een zelfmoord! Een ander zeide: maar dat is ongehoord! Een derde

verklaarde: ik wil liever sterven dan zoo iets aannemen! En toch de eerste heeft dien zelfmoord begaan, de tweede heeft dat ongehoorde aangehoord en de derde is niet gestorven¹.

Inderdaad deze Msgrs. met hune violette soutane hebben alle reden om hun anathema uit te spreken over dien halsstarrigen Augustijner monnik, die in het aangezicht van dreigender gevaren dan de machteloze haat der hedendaagsche Curie, het koninklijke woord uitsprak: *het is niet raadzaam iets tegen het geweten te doen*. 't Is waar, deze man droeg slechts een grove monnikspij, maar onder die pij klopte een fier en eerlijk hart, en waar was de fierheid der deutsche bisschoppen? En zoo was de slag aan de oevers van den Tiber dan toch gewonnen, en behield het Jezuïtisme voortaan onbetwist het terrein...? Zoo scheen het aanvankelijk. We hadden ons reeds gewend aan het denkbeeld, dat de krachtige taal te Rome gesproken, in plaats van een levensteecken op den grooten doodenakker, ten slotte gebleken was slechts de kunstmatige zenuwtrekking van een gegalvaniseerd lijk te zijn; we hadden onze oogen reeds onwillig afgekeerd van een strijd, waaraan zelfs de laatste zweem van grootheid scheen te ontbreken, — toen de oud-katholieke beweging in Duitschland ons herinnerde, dat ten minste nog eene keurbende was overgebleven, die weigerde de knie te buigen voor het *idol du Vatican*.

De oud-katholieke beweging telde geen "edelen en machtigen" onder hare baanbrekers. De bisschoppen hadden hunne vroegere bondgenooten trouweloos verlaten. De een met eene verbazingwekkende gemakkelijheid, de ander schuchter, aarzelend, schoorvoetend, een derde heimelijk. Intusschen niemand van hen scheen eenige behoefte te gevoelen om de oogen schaamrood neer te slaan, of zich in de stilte der afzondering voor eenigen tijd aan de opmerkzaamheid te onttrekken van deze oneerbiedige wereld, die nog altijd

¹ Reinkens, *Ueber den Ursprung der jetzigen Kirchlichen Bewegung*, p. 19.

eenige waarde hecht aan het woord tot Msgr. Dupanloup gericht, toen hij tot priester gewijd werd: *avant d'être bon prêtre il faut être bon chrétien, et avant d'être bon chrétien, il faut être honnête homme.*¹

De oogen neer te slaan, zich aan de opmerkzaamheid hunner medemenschen te onttrekken....? De bisschoppen dachten er niet aan. Integendeel, fier verhieven ze zich in hunne volle lengte. Te Fulda, bij het graf van den H. Bonifacius, namen zij het kleed en de wapenrusting hunner voormalige doodvijanden, de Jezuïeten aan, en ze togen de wereld in strijdlustiger dan ooit, van top tot teen met herderlijke brieven en anathema's gewapend, die ze naar het hoofd slingerden van allen die het nieuwe dogma verwierpen. Het allereerst werden die hoogleeraren in de katholieke Theologie getroffen, die het concilie en zijne inrichting aan eene vernietigende kritiek onderworpen en te allen tijde het recht der Kerk tegenover de voortwoekerende macht van het Jezuïetisme verdedigd hadden.

Reeds terstond na zijne terugkomst te München gevoelde de aartsbisschop Msgr. Scherr, dat de Curie zich op een hardnekkig verzet had voor te bereiden van de zijde der duitsche universiteiten, waar duitsche trouw en duitsche eerlijkheid nog iets meer waren dan een zinledige klank. Op het einde der audiëntie, die hij bij zijne terugkomst uit Rome aan de leden der katholieke faculteit verleende, wendde hij zich, na zijn wedervaren te Rome uitvoerig te hebben medegedeeld, tot Döllinger met de vraag: "willen wij van nieuws voor de heilige Kerk gaan werken?" Op eens was het of de oude man door een electriekenschok werd getroffen, en op den hem eigen scherpen toon antwoordde hij: ja "voor de *oude* Kerk." — Had de aartsbisschop toen een ander als Döllinger voor zich gehad, hij ware in toorn

¹ Le testament du P. Lacordaire publié par le comte de Montalembert p. 44.

losgebarsten, maar hij hield zich in, en zeide alleen: "daar is slechts ééne Kerk, er bestaat geen nieuwe of oude." "Men heeft eene nieuwe *gemaakt*" riep daarop Döllinger uit! ¹

Met dit woord was de teerling geworpen en de oorlogsverklaring afgelegd. Tegen het einde van 1870 verschenen van alle zijden, van München, Breslau, Bonn, Neurenberg, protesten van de katholieke professoren in de Theologie tegen het nieuwe dogma.

"Ik, een zondig mensch", verklaarde Dr. Michelis o. a., "maar vast in het katholieke geloof, klaag voor het aangezicht van Gods Kerk openlijk en luide Paus Pius IX aan als ketter en verwoester der Kerk, daar hij en voor zoover hij door den misbruikten vorm van een algemeen concilie de noch in de heilige Schrift noch in de overlevering gegronde, maar veeleer de door Christus' verordeningen rechtstreeks weersproken leer, dat de Paus, afgescheiden van het leerend personeel der bisschoppen, de onfeilbare Leeraar der Kerk is, als eene geopenbaarde geloofstelling heeft laten afkondigen, en het gewaagd heeft daardoor het goddelooze systeem van het absolutisme binnen de Kerk in te voeren. Ik kan bij mijne opvatting van het katholieke geloof mijn geweten alleen door dezen bepaalden stap tevreden stellen, terwijl ik van het door de "canones" gewaarborgde recht gebruik maak om den Paus, die naar de uitspraak van Innocentius III, als hij een ketter is, aan het oordeel der Kerk is onderworpen, daar hij den ondergang der Kerk bevordert, openlijk in het aangezicht te weerstaan.

DR. FR. MICHELIS.

In gelijken zin, schoon in minder kloeke en mannelijke taal, verklaarden zich de meeste theologische faculteiten. De bisschoppen antwoordden met de afkondiging van het nieuwe leerstuk in hunne diocesen. Zij eischten dat de hoogleeraren zich binnen

¹ Friedrich, *Dagboek*, pag. 400.

24 uren onderwerpen zouden, en toen die onderwerping niet volgde, werden ze in hunne betrekking geschorst, en ontving de academische jongelingschap den last hunne lessen voortaan niet meer bij te wonen. Straks volgde de excommunicatie, waarmee het Jezuïetisme het weinige groene hout aan den reusachtigen verdorren stam der Kerk pleegt af te snijden en het Katholicisme van zijne beste en edelste krachten te berooven. Een Döllinger, Reinkens, Knoodt, Friedrich, Michelis en anderen, werden door het anathema der pauselijke Curie getroffen. De ban-bliksem waar mee het Jezuïetisme de laatste sporen van vrijheid en zelfstandigheid hoopte neer te slaan, werkte als een reinigend onweer in den zwoelen atmosfeer. De oogen van vele aanzienlijke en ontwikkelde leeken werden geopend. In verschillende groote steden werden meetings gehouden en comités opgericht. Hadden de katholieke theologen tijdens het concilie zich met hunne geschriften meer tot de geleerden van hun kerkgenootschap gericht, in de hoop dat het hun gelukken zou het dreigende gevaar af te wenden — thans nu de slag gevallen was, richtten de Reinkens', de Michelis' e. a. zich tot het katholieke volk, met al de vaardigheid hunner pen, met al de macht van hun woord, met al de kloekheid hunner eerlijke overtuiging. Door eene overmoedige hierarchie, die voor niets terugdeinst, ademloos voortgejaagd, van hunne betrekkingen ontzet, gesmaad en belasterd door de ultramontaansche pers, wisten ze wel dat ze een strijd begonnen waren, waarin ze alles te verliezen hadden, maar waarvoor ze ook bereid waren alles op te offeren — behalve de eer en het geweten.

Men kan over de oud-katholieke beweging, over de deugdelijkheid harer grondslagen, over hare poging om het Katholicisme met de moderne wereld te verzoenen, over haar levenskracht voor de toekomst, zeer verschillend oordeelen. Even als bij de meeste verschijnselen op het gebied van wijsbegeerte, gods-

dienst en Kerk, zal ook hier ons oordeel wel grootendeels afhankelijk zijn van de wereldbeschouwing die wij meenen te moeten huldigen. Doch hetzij men aan de toekomst van het Oud-katholicisme gelooft of twijfelt, de belangelooze ernst en de onwankelbare trouw aan plicht en geweten, waarmee deze mannen hunne toekomst op het spel gezet hebben voor de zaak die zij dienen en het Katholicisme dat zij liefhebben, is boven bedenking verheven, en behoort eerbied in te boezemen ook aan hen, die meenen dat onze 19de eeuw denkbeelden aankleeft en behoeften gevoelt, die door het Oud-katholicisme niet bevredigd kunnen worden.

Dr. Joseph Hubertus Reinkens, vroeger hoogleeraar in de katholieke Theologie te Breslau, thans Bisschop der Oud-katholieken in Duitschland, behoorde van den beginne af onder de ijverigste bestrijders der Curie. Door zijn verleden, zijne talenten en zijne persoonlijkheid was hem van te voren de plaats reeds aangewezen, waar hij staan en strijden moest te midden der diep ingrijpende beweging die de katholieke Kerk in twee deelen gesplitst heeft. Zijne roemvolle letterkundige loopbaan zou op zich zelve reeds voldoende geweest zijn, om aan zijn naam eene eervolle plaats te verzekeren in de rij der godgeleerden, waarop de katholieke Kerk roem draagt. Doch de hooge waardigheid waarmede hij thans als eerste bisschop der Oud-katholieken bekleed is, en de invloed dien hij bestemd is door zijne persoonlijkheid en zijn geest op de verdere ontwikkeling van het Oud-katholicisme uit te oefenen, geven aan zijn naam eene betekenis, en aan zijne persoonlijkheid eene plaats in de geschiedenis onzer eeuw, die hij als hoogleeraar aan de Universiteit uit den aard der zaak niet zou hebben kunnen erlangen.

Voor wij den draad van ons verhaal weer opvatten moge hier eene korte levensschets van Dr. Reinkens volgen.

Reinkens is nog in de volle kracht van het leven. Daardoor is hij in staat de vermoeiende plichten te vervullen en zich de inspanning te getroosten, die aan zijne betrekking als reizend bisschop verbonden zijn, en die de bejaarde patriarch van het Oud-katholicisme, Döllinger, onmogelijk op zich zou hebben kunnen nemen.

Hij werd op den 1sten Maart 1821, in het stadje Burscheid, nabij Aken, geboren. Zijn vader, aanvankelijk een welgesteld burger, verloor door een ongelukkig toeval zijne bezittingen. Kort daarop trof hem nog het verlies zijner echtgenoot, Helena Danz; zoodat de zwaar beproefde man geheel alleen de nijpende zorgen voor zijne zeven zonen en twee dochters te dragen had. Ten einde het lot van zijn vader eenigermate te verzachten, en zoo veel als in zijn vermogen was bij te dragen om in de behoeften van het talrijke gezin te voldoen, trad Joseph Hubert op 15 jarigen leeftijd met zijn ouderen broeder, als fabriekarbeider, in den dienst eener spinnerij te Aken. Na gedurende 4 jaren zijne kinderplichten aldus te hebben vervuld, schijnen de omstandigheden den allengs tot jongeling opgewassen knaap de gelegenheid geopend te hebben, om het weefgetouw met de studie, en de fabriek met het gymnasium te Aken te verwisselen. Althans in den herfst van het jaar 1840 werd hij opgenomen in de 4de klasse van het gymnasium. Begaafd met een meer dan middelmatigen aanleg, bovendien ten gevolge van uitwendige omstandigheden slechts op betrekkelijk meer gevorderden leeftijd in staat zich aan de studie te wijden, legde de 19jarige jongeling zich met zooveel inspanning en liefde op de wetenschap toe, dat hij de derde en de eerste helft der eerste klasse oversprong, en in den zomer van 1844, van het vereischte getuigschrift voorzien, het gymnasium verliet. De ijver die den gymnasiast gekenmerkt had, verloochende Reinkens niet, toen hij als student in de Theologie en Philosophie aan de universiteit te Bonn was

ingeschreven. Dat het hem waarlijk niet aan aanleg ontbrak, bleek al spoedig uit eene prijsvraag over het begrip van deugd bij de Grieken, die door de philosophische faculteit uitgeschreven was, en die door Reinkens beantwoord en door de faculteit bekroond werd. Hij werd gewoon lid van het philologische seminarie onder de leiding van Ritschl en Welcker. Hij voltooide verder zijne theologische en wijsgeerige studiën, legde in den herfst van 1847 het theologische examen te Keulen met den hoogsten lof af, en nadat hij nog een jaar in het seminarie voor geestelijken te Keulen doorgebracht had, was hij de eenige van al de kandidaten, die bij het eindexamen den eersten graad verkreeg. Den 3ten September 1848 werd hij daarop tot priester gewijd.

Door zijne uitstekende bekwaamheid was de aandacht op den jeugdigen priester gevestigd, zoodat hem al spoedig nadat hij het seminarie verlaten had, op aanbeveling van het Generaalvicariaat te Keulen, van staatswege gedurende twee jaren eene toelage verstrekt werd, ten einde zijne studiën voort te zetten. Hij keerde nu naar Bonn terug, arbeidde aan zijne doctorale dissertatie, vervulde op zon- en feestdagen den morgendienst te Rheindorf, en was zijn broeder bij diens herderlijk werk behulpzaam. In Juni 1849 begaf hij zich naar München, en werd daar met de *nota eminentiae* tot doctor in de godgeleerdheid gepromoveerd. Op uitdrukkelijk verlangen van den Vorst-bisschop van Breslau, Msgr. v. Diepenbröck, vestigde Reinkens zich als privaaticent in de kerkgeschiedenis te Breslau. In het jaar 1851 gaf hij eene latijnsche verhandeling uit over Clemens Alexandrinus. In 1853 werd hij benoemd tot buitengewoon, en in de lente van 1857 tot gewoon hoogleeraar in de kerkgeschiedenis aan de academie te Breslau. Als docent geliefd, als domprediktor gevierd om den ernst zijner prediking, de levendigheid zijner voordracht en de klassieke soberheid van zijn stijl, bracht hij aan de zijde van zijn geestverwant en ambtgenoot Baltzer aanvankelijk eenige ge-

lukkige, ten minste tamelijk rustige jaren door. Wel sloeg hij met een bekommerd oog de woelingen en de toenemende aanmatiging van het ultramontanisme gade, wel ontbrak het ook hem niet aan allerlei kleine verdrietelijkheden, — maar toch, zoolang Msgr. Diepenbrück ¹ den bisschoppelijken zetel bekleedde en de liberale richting begunstigde, konden bedenkelijke conflicten ten minste voorkomen worden.

Toen na den dood van Diepenbrück het Ultramontanisme in den persoon van Msgr. Förster zijn intocht hield in het bisschoppelijk paleis, gevoelde Reinkens reeds meer den belemmerenden invloed van het Jezuïetisme. Hij legde in 1858 zijne betrekking als domprediker neder, en in den strijd tusschen den Vorst-bisschop en prof. Baltzer, die van ketterij beschuldigd op allerlei wijze geplaagd werd, schaarde Reinkens zich openlijk aan de zijde van Baltzer. Toch werd een openbaar conflict tusschen hem en den bisschop nog vermeden. Hij trok zich zooveel mogelijk van het openbare leven terug, en arbeidde aan zijne monographiën over “Hilarius von Poitiers”, “die Einsiedler des H. Hieronymus”, “Martin von Tours” en “die Geschichtsphilosophie des H. Augustinus”, die achtereenvolgens in 1864, 1865 en 1866 het licht zagen.

Den winter van 1867—1868 bracht Reinkens te Rome door. De indruk dien hij daar van het romanisme ontving was zoo onverkwikkelijk, dat hij behoefte gevoelde om voor een oogenblik althans de geheele christelijke wereld te vergeten en zijn geest te verfrisschen door de studie der Ouden. Zijne oude liefde voor Grieksche wijsbegeerte en kunst deed hem Aristoteles ter hand

¹ De Curie, die met de liberale richting van Diepenbrück natuurlijk niet onbekend was, poogde hem door eerbewijzen, zoo niet te winnen, dan toch in toom te houden. Toen hij den Kardinaalshoed ontving, riep hij uit: Goddank! dat ik nu niets meer worden kan!

nemen. Het resultaat van zijn onderzoek gaf hij aan het publiek in zijn geschrift: "*Aristoteles über Kunst*", dat in Mei 1870 verscheen, en ten gevolge waarvan de philosophische faculteit te Leipzig hem *honoris causa* tot *doctor philosophiae* benoemde. Intusschen, terwijl Reinkens met zijne verbeelding zich in het oude Griekenland bewoog, vergat hij zijn vaderland en den tijd waarin hij leefde niet. Trouwens de Curie tikte luidruchtiger dan ooit op de deur van zijn studeervertrek, en dwong hem zijne aandacht te wijden aan de ernstige gebeurtenissen die op handen waren. Het concilie boeide aller aandacht. Het Jezuitico-romanisme zou officieel voor de leer der katholieke Kerk verklaard worden. Maar het Jezuitico-romanisme, dat was het graf van alle vrijheid, van alle wetenschap, van alle zedelijkheid, van allen godsdienst. Met eigen oogen had Reinkens nog onlangs te Rome het diepe bederf leeren kennen, waarmee het Pausdom de katholieke Kerk verontreinigd had. In zijne onmiddellijke omgeving had hij jaren lang den verlamdenden invloed van het ultramontanisme gadeslagen. Het was hem niet onbekend hoe de giftige adem eener "heilooze moraal" zich over de geheele Kerk in al hare vertakkingen verspreid had. Hij wist "dat de Kerk in zulk een toestand verkeerde, dat ieder nadenkende een schrik om 't hart moest slaan, als hij den afgrond zag, waarheen men haar voerde"; dat de Jezuïeten-moraal het geweten der jongere geestelijken bedierf; dat zij geen onderscheid meer maakten tusschen kerkelijke voorschriften en geboden Gods, dat zij dezelfde waarde en onveranderlijkheid toeschreven aan de bevelen der hiërarchie als aan de stem van God in geweten en Evangelie. "De Jezuïeten-moraal", riep hij uit ¹, "richt door den biechtstoel eene verwoesting aan, welker omvang niemand kent dan zij die, zooals ik, jaren lang in den biechtstoel gezeten en

¹ Dr. Reinkens, *Ursprung der jetz. kirchl. Bewegung* p. 18. Dr. von Schulte, *Denkschrift über das Verhältniss des Staates* u. s. w. pag. 36.

gezien hebben hoe het geweten van het volk door haar vergiftigd wordt. Bovendien, de legende en de fabel gaat door onzen geheelen eeredienst. Wij vieren heiligenfeesten van heiligen die nooit geleefd hebben. De legenden zijn zelfs tot de gebeden van de mis doorgedrongen en het brevier dat onze geestelijken bidden vloeit over van fabelen. Inderdaad, stof in overvloed voor een oecumenisch concilie om te arbeiden en te hervormen"! Hervormen...? Maar dat lag immers geenszins in het plan der Curie? De beste en edelste vertegenwoordigers der Kerk gevoelden wel dat het Katholicisme dringender dan ooit behoefte had aan eene reformatie in hoofd en leden, maar de Jezuiteten waren van een ander gevoelen. Ze waren van oordeel dat men zich juist nu op den goeden weg bevond. Men behoefde slechts voort te gaan in dezelfde richting, nog meer heiligenfeesten te wijden aan heiligen die nooit geleefd hebben, nog meer wonderdadige bronnen te openen, den godsdienst nog meer te verzinnelijken, de laatste kiemen van verstand en geweten te dooden, de koorden nog vaster te snoeren, nog één schakel, een enkelen slechts, te smeden aan den keten waarin de vrijheid gekneld was, dan zou het verstand, het geweten en de wil van 180 millioen katholieken met cadaver-gehoorzaamheid nedergelegd zijn voor den troon van den onfeilbaren Opperpriester¹.

Onder deze omstandigheden had Reinkens nog iets anders te doen dan over de drie éénheden der kunstleer van Aristoteles te denken en te schrijven. Het woelige Rome ontrukte hem aan de classieke rust van Athene. In het besef dat zwijgen misdaad is, als plicht en geweten tot spreken roepen, wierp hij zich met al de energie van zijn geest en de macht zijner kerkhistorische wetenschap in de eerste gelederen dergenen, die vóór en tijdens en na het

¹ De lezer die belang stelt in de hedendaagsche Pausvergoding, vergelijkte: Reinkens, *Die Papistische Unfehlbarkeit*, 16; Dupanloup, *Avertissement à L. Veuillot*, L. Veuillot: *l' Illusion libérale*, p. 149.

concilie het onfeilbaarheidsdogma bestreden. In zijn geschrift "*Papst und Papstthum nach der Zeichnung des H. Bernhard von Clair-veaux*", ontwierp hij in sprekende trekken een beeld van de treurige ontaarding van het Pausdom. Daarop verscheen in den herfst van 1870 zijn boek: "*Ueber päpstliche Unfehlbarkeit*", een geschrift dat voor de niet-katholieken wel is waar eene onnoodige weerlegging bevat van eene voor hen zeer duidelijke en zeer ergerlijke ongerijmdheid, maar dat niettemin eene zeer te waardeeren bijdrage bevat voor onze kennis van de ontwikkeling van het onfeilbaarheidsdogma en van de eigenaardige beginselen van het Katholicisme.

Onvermoeid als schrijver en redenaar, gunde hij zich zelve geen rust. Achtereenvolgens hield hij in verschillende steden van Duitschland en Zwitserland zeven en twintig voordrachten, om het geweten van het katholieke volk wakker te schudden, terwijl hij tevens nog tijd vond om in 1871 zes meesterlijke brochures te schrijven, die onder den titel: "*Die päpstliche Decrete vom 18 Juli 1870*" het licht zagen, en ongetwijfeld tot het beste behooren, dat over en tegen het concilie geschreven is. Helder en degelijk van inhoud, beschaafd en boeiend van vorm, niet zonder humor, maar nooit triviaal, niet zonder toorn, maar nooit zonder waardigheid, jaagt hij in zijne geschriften het Ultramontanisme tot in zijn laatsten schuilhoek na, ontrafelt hij hun weefsel tot op den laatsten draad. Men ontvangt bij de lezing zijner verhandelingen en brochures den indruk, dat Bisschop Reinkens niet slechts een beschaafd auteur is, die de geschiedenis van zijn kerkgenootschap kent en zijne heerlijke Deutsche taal weet te gebruiken, maar dat tevens een ernstig gevoel van roeping en plicht zijne pen bestuurt, en eene vurige liefde voor zijne Kerk en zijn godsdienst het hart van den schrijver vervult. "Indien mijn oog mij niet bedriegt", getuigde een Zwitser, die op het congres der Oud-katholieken te München Reinkens gehoord had, "dan is hij een man van wien het volk moet gevoelen, dat hij het goed met hen meent. Hij is geen

polemicus; geen blinde ijver, maar het zachte licht der waarheid spreekt uit zijn woord. Hij heeft onmiskenbaar talent, maar hij heeft nog meer vroomheid, hij is de Melancton van het gezelschap. Reinkens is te meer een man voor het volk, omdat hij geen gevaar loopt met het onkruid, dat zoo welig op den akker der ultramontaansche Kerk is opgeschoten, ook de goede tarwe van ware vroomheid uit te rukken" ¹.

Ziehier een paar aanhalingen uit den herderlijken brief, waarmee Reinkens zijn ambt als Bisschop aanvaardde:

“Wat behoort tot mijne bediening? Dit: te verkondigen wat God aan de kinderkens geopenbaard heeft. Het Evangelie is geen strafwetboek, nog veel minder een doodvonnis, als een vervloeking uitgesproken. Immers de schuldbrief der menschheid is aan het kruis genageld en uitgewischt door het bloed van Hem, die niemand veroordeelde maar zijn leven voor ons ten offer gebracht heeft. Het Evangelie is eene blijde boodschap, niet de schrik maar de vreugde der menschheid. Het is de waarheid die omdat zij vrijmaakt, ook slechts in de vrijheid haar licht verspreiden en als een licht des vredes schitteren kan. Daarom predikt de verkondiger van het Evangelie zich zelven niet, noch de belangen van zijn stand, maar hij begeert niets anders te weten dan Christus en dien gekruist. Het is de roeping van een bisschop, om den godsdienst van Jezus Christus, d. w. z. het rijk des lichts en der liefde, in den geest en de harten der geloovigen te doen heerschen. Al beweert Pius IX dat het niets baat of de mensch de wet der liefde tot het beginsel van zijn leven maakt, indien hij hem in zijne “goddelijke praerogatieven” niet erkent, — toch blijft het woord van Paulus eeuwig waar: de liefde doet geen kwaad, de liefde is de vervulling der wet. Zij is één met de liefde voor God, gelijk deze één is met de liefde tot den naaste. Liefde tot den naaste is godsdienst, de godsdienst van Jezus Christus. God te verheerlijken en vrome offers te plengen heeft slechts dan waarde, wanneer de lofzang oprijst uit een liefderijk gemoed. Wie de liefde smaadt, die lastert God. Aan onze liefde voor den naaste moeten de men-

¹ Nippold, in de “*Deutsche Zeit- und Streitfragen*” van Fr. v. Holtzendorf, Jahrgang II Heft 21, pag. 4.

schen zien of wij volgelingen van Jezus zijn. Zij is het eenige kenmerk dat Jezus Christus voor zijne discipelen heeft aangegeven.

“Twee machtige vijanden staan aan de vervulling mijner taak in den weg: het kerkelijke materialismus en het indifferentismus, beiden geteeld en gekweekt door het verderfelijke romanismus in de Westersche Kerk. Het kerkelijke materialismus lost den godsdienst op in prikkeling der zinnelijkheid en het mechanismus van den ritus; het bindt het goddelijke aan plaatsen en toevallige personen, die het tot een voorwerp van eeredienst maakt; het wordt gevoed door de onverzadelijke wonderzucht van het volk, dat van Schrift en traditie opzettelijk vervreemd wordt. Dan heeft alle godsdienstig leven opgehouden en is de geest geweken. Prediken wij nu aan de schare, die in dit materialismus verzonken is, het woord van Christus: “de geest is het die levend maakt, het vleesch is tot niets nut; wat ik u zeg is geest en leven,” dan worden wij niet meer verstaan. Daarnevens is het aantal legio der indifferenten, die te midden van het gedruisch des levens doof geworden zijn voor de stemmen Gods, die door het Evangelie tot ons komen, en voor de harmonieën, die uit hooger sferen tot ons getuigen van een eeuwigen vrede en van het rijk der liefde. Boveudien staan nog ter rechter en ter linkerzijde van onzen weg de “halven,” van wie deze ons toeroepen: gij gaat ons misschien te ver! gene: gij gaat ons misschien niet ver genoeg! Beiden antwoord ik: wij zullen zoo ver gaan als de geest van Christus ons voeren zal, niet verder; meent gij door dezen geest meer beziel en gedreven te worden dan wij, welnu, komt tot ons over en helpt ons, of weest onze leidlieden.”¹

Mij dunkt vele niet-katholieken zullen deze woorden met instemming lezen, ten minste eerbied gevoelen voor den gemoedelijken ernst waardoor ze zijn ingegeven. Ze zijn het beste bewijs voor de waarheid, dat de oud-katholieke beweging iets meer is dan een hartstochtelijk gekrakel van altijd twistende professoren en godgeleerden, dat zij haar ontstaan dankt, niet in de eerste plaats aan eenige dogmatische abstracties of reglementaire

¹ *Deutsche Mercur* N° 33. 1873.

wanordelijkheden, maar aan eene diep gevoelde behoefte aan eenvoudiger, inniger, ernstiger godsdienst.

Intusschen zijn wij op de gebeurtenissen reeds vooruit gelopen, en behooren wij den draad onzer vluchtige schets weer op te nemen. Had Reinkens, ondanks dat hij in den strijd van Baltzer met de Curie openlijk de zijde van zijn ambtgenoot gekozen had, tot nog toe de vervolging van het Ultramontanisme ontgaan — toen het onfeilbaarheidsdogma aan de orde gesteld werd was het conflict onvermijdelijk. Nadat hij met Döllinger, in Augustus 1870, de bekende Neurenberger verklaring tegen het concilie afgelegd, en de Vorst-bisschop van Breslau, Msgr. Forster, hem deswege geschorst, en de ultra-orthodoxe minister van eeredienst von Mühlner hem eene vaderlijke vermaning toegediend had, trad hij geheel aan de zijde der allengs zich uitbreidende oud-katholieke beweging. Aanvankelijk was het Oud-katholicisme niet veel meer dan eene beweging aan de universiteiten. Nogtans te midden van het doffe zwijgen der lagere geestelijkheid, die zich om redenen van zelfbehoud onderwierp aan hetgeen men het "hongerdogma" noemde, verhief zich gelukkig de kloeke pastoor Rentfle van Meringen. Zijne stem was wel die eens eenzamen ¹ onder de duizende geestelijken van Duitschland, maar nogtans geenszins die eens roependen in de woestijn. Hij had zijne gemeente achter zich, die hem steunde en die hem ook daarna in zijn ambt handhaafde, toen hij door den bisschop van Augsburg geëxcommuniceerd en ontzet werd. — "Een enkel pastoor met zijne gemeente", verklaarde Bismarck, "is meer waard dan 100 professoren." — Natuurlijk! Niet slechts uit het oogpunt der politiek beschouwd, maar ook met het oog op de toekomst van het Oud-katholicisme

¹ Behalve Rentfle, verzette zich ook pastoor Tangermann van Unkel, die door zijn bisschop geëxcommuniceerd werd en thans aan het hoofd staat der oud-katholieke gemeente te Keulen.

was de daad van pastoor Rentfle van het hoogste belang. Het Oud-katholicisme was daardoor genoodzaakt van den kathedr af te dalen, zijne ooren voor de stem, en zijne oogen voor de behoeften van het volk te openen. In één woord in plaats van een verschijnsel in de literatuur, moest het een verschijnsel in het leven, in plaats van een geleerden pennestrijd, moest het eene religieuse organisatie worden. Maar met de uiterste omzichtigheid wenschte men daarbij te werk te gaan. Men was Katholiek, en men wilde Katholiek blijven. In geen geval wilde men zelfs in de verste verte den schijn aannemen van een negentiende-eeuwsch Protestantisme, eene nieuwe secte te zijn, die de historische continuïteit verbrak en den rug aan de oude kathedraal toewendde, om op eigen gelegenheid de wijde wereld in te gaan. Met grooten nadruk werd op het eerste congres der Oud-katholieken te München (22—24 September 1871) het standpunt en het recht der tegenstanders van het concilie als Katholieken gehandhaafd. Het voorstel van prof. v. Schulte, om tot het vormen van gemeenten over te gaan, werd aangenomen; maar niet dan na eene zeer levendige discussie tusschen v. Schulte en Döllinger, die vreesde dat men daardoor de historisch-dogmatische en staatsrechterlijke continuïteit verbreken zou. Indien de al te groote angstvalligheid van Döllinger door de meerderheid van het congres gedeeld ware, zou uit den aard der zaak het Oud-katholicisme van stonde aan niet veel meer dan een zwak en tenger universiteiten-kind geweest zijn, dat na eenige krachtige verklaringen afgelegd, en eenige geleerde protesten uitgevaardigd te hebben, ten slotte vergeten en onbeweend een eenzaam graf gevonden zou hebben in den protocollen-kelder van het Vatikaan. Thans, nu door de kloeke en krachtige taal van v. Schulte het congres 't besluit genomen had, tot het vormen van gemeenten over te gaan, ontving het Oud-katholicisme een gestalte, een vorm, waarin men de uitgesproken beginselen kon toepassen.

Om het standpunt waarop de Oud-katholieken zich plaatsen te kenschetsen, kunnen wij niet beter doen dan hen met hunne eigene woorden te doen spreken.

Ziehier eenige der stellingen, op het eerste Congres te München 22—24 September 1871 aangenomen:

I. In het bewustzijn onzer godsdienstige plichten houden wij vast aan het oude katholieke geloof, en aan den ouden katholieken eeredienst, zoo als die door Schrift en traditie geleerd wordt. Wij beschouwen derhalve ons als volkomen gerechtigd tot het lidmaatschap der katholieke Kerk, en laten ons noch uit de kerkgemeenschap verdringen, noch de burgerlijke en kerkelijke rechten ontnemen, die uit deze gemeenschap voortvloeien. Van uit het standpunt der geloofsbelijdenis, zooals dat nog in het symbolum van Trente beschreven is, verwerpen wij de leerstukken, die onder het Pontificaat van Pius IX zijn vastgesteld in strijd met de leer der Kerk en de grondbeginselen, die sinds het Apostel-convent zijn opgevolgd. In het bijzonder verwerpen wij het dogma van het onfeilbare leeraamt en van de hoogste, gewone en onmiddellijke jurisdictie des Pausen.

II. Wij houden vast aan de oude inrichting der Kerk. Wij verwerpen elke poging om aan de bisschoppen het onmiddellijke en zelfstandige bestuur der afzonderlijke kerken te ontnemen. Wij verwerpen de in de Vatikaansche besluiten verkondigde leer, alsof de Paus de eenige door God geordende drager van alle kerkelijke gezag en macht zijn zou. Wij verwerpen haar als in strijd met den Canon van Trente, volgens welken er eene door God ingestelde hiërarchie van bisschoppen, priesters en diakenen bestaat. Wij erkennen het Primaat van den bisschop te Rome, zooals dat op grond der Schrift door de patres en de conciliën der oude christelijke Kerk erkend is.

a. Wij verklaren dat leerstukken niet beschreven mogen worden uitsluitend door een Paus en de uitdrukkelijke of stilzwijgende toestemming van bisschoppen, die zich bij eede tot onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan den Paus verbonden hebben; maar dat dit slechts geschieden kan in overeenstemming met de H. Schrift en de oude kerkelijke traditie, zooals deze neergelegd is in de erkende patres en conciliën. Ook een concilie, aan hetwelk niet, gelijk aan het Vatikaansche, wezenlijke uitwendige vereischten voor een oecumenisch concilie ontbreken, hetwelk evenwel met algemeene toestemming zijner leden in strijd handelde met den grondslag

en het verleden der Kerk, — ook de besluiten van zulk een concilie zouden geen verbindende kracht hebben voor de leden der Kerk.

b. Wij verklaren met nadruk, dat de leerstellige bepalingen van een concilie moeten blijken in overeenstemming te zijn met het onmiddellijke geloofsbewustzijn van het katholieke volk, en met het oorspronkelijke overgeleverde geloof der Kerk, volgens de onderzoekingen der theologische wetenschappen. Wij handhaven bij het vaststellen van geloofsregelen het recht om mede getuigenis af te leggen voor de katholieke leeken, de geestelijkheid en de theologische wetenschap.

III. Onder medewerking van de wetenschap der theologie en van het kerkrecht, beoogen wij eene hervorming in de Kerk, in den geest der oude Kerk, ten einde de tegenwoordige gebreken en misbruiken op te heffen, en in het bijzonder de rechtmatige wenschen te vervullen van het katholieke volk, om op wettige en geregelde wijze deel te nemen aan de aangelegenheden der Kerk, waardoor, zonder dat de eenheid van leer schade lijdt, op de nationale behoeften en denkbeelden acht geslagen kan worden.

V. Wij handhaven de staatsinstellingen van onze landen, waardoor de burgerlijke vrijheid en de humanitaire beschaving gewaarborgd is; daarom verwerpen wij ook om staatsrechterlijke en cultuur-historische redenen het dogma der machtsvolkomenheid des Pausen, waardoor de staat bedreigd wordt, en wij verklaren dat wij onze regeeringen getrouw en standvastig ter zijde zullen staan in haar strijd tegen het in den Syllabus tot leerstelsel verheven Ultramontanisme.

In deze stellingen, waaraan nog drie andere van minder belang werden toegevoegd, sprak het Oud-katholicisme zijne geloofsbelijdenis uit. In plaats van de persoonlijke onfeilbaarheid des Pausen, werd de onfeilbaarheid der Kerk op den voorgrond gesteld. Slechts *de Kerk*, niet de persoon des Pausen, ook niet een concilie, is onfeilbaar. De Kerk bezit in Schrift en traditie de bovennatuurlijke waarheid. Maar de traditie is in den loop des tijds door allerlei toevoegsels verontreinigd. Zal nu de geloovige volledige verzekerdheid bezitten dat een leerstuk tot de goddelijke waarheid behoort, dan dient het getoetst te worden aan

den bekenden regel der traditie: *wat overal, wat altijd en wat door allen geloofd is, is onfeilbare waarheid*. Slechts de leerstukken die aan dien eisch beantwoorden zijn voor zijn geweten verbindend. Zijn ze naar zijne meening in strijd met den traditie-regel, dan kan de Katholiek ze verwerpen en toch in gemoede Katholiek blijven, ook al waren ze door een onberispelijk concilie overeenkomstig al de regelen van het canonieke recht voor verbindend verklaard. — De traditie vervult bij de Oud-katholicken denzelfden rol als bij de Protestanten “Gods woord.” Beiden zijn even elastiek en zwevend. Men gevoelt, op dit standpunt had de cadaver-gehoorzaamheid aan het woord des Pausen plaats gemaakt voor het historische onderzoek, en was speelruimte genoeg gevonden voor de vrijheid en het zelfstandige oordeel van rede en geweten, dat Reinkens in eene zijner redevoeringen spreken kon “über den Ursprung der jetzigen kirchl. Bewegung aus dem Gewissen der Katholiken”. Daarmede was tevens de mogelijkheid geopend voor eene hervorming der Kerk en eene meer geestelijke opvatting van den godsdienst. Aan de traditie der apostolische en na-apostolische gemeenten getoetst, vertoonde de hedendaagsche katholieke Kerk een treurig beeld van verbastering en ontaarding, terwijl tevens het Pausdom, de groote oorzaak van die jammerlijke verbastering, eerst sinds de 6de eeuw den godsdienst van Hem die gezegd had: “mijn koninkrijk is niet van deze wereld”, met afwisselende kansen en steeds klimmende hardnekkigheid had omgezet in dat geestdoodende, kerkelijke en wereldlijke absolutisme, dat noch overal, noch altijd noch door allen gehuldigd was en, getoetst aan den regel der traditie, niets anders was dan eene giftige woekerplant, die zich in den loop der eeuwen om den ouden stam van het Katholicisme geslingerd had, de toekomst der Kerk op het spel zette en het katholieke geloof tot den gezworen vijand der moderne wereld gemaakt had. Verwerping der blinde cadaver-gehoorzaamheid van het Ultra-

montanisme, handhaving, binnen zekere grenzen, van de vrijheid van onderzoek, van het recht der critiek en van de zelfstandigheid des gewetens, hervorming van Kerk en godsdienst in den geest van de oud-katholieke Kerk der eerste eeuwen, scheiding van godsdienst en politiek, verwerping van het Papalimus — ziedaar de beginselen waarvan men uitging, en die Reinkens, Friedrich, Michelis, Huber e. a. alom in de Rijnprovinciën, in Westfalen, in Beieren, in Baden, met geestdrift verkondigden, toen het Münchener congres tot het vormen van gemeenten besloten had. Zoo ontstonden allengs in Duitschland een vijftigtal oud-katholieke gemeenten, zelfs in overwegend ultramontaansche steden als Keulen, Crefeld en Bonn. Langzaam doch zeker verbreidde zich de beweging in steeds ruimer kringen, en toen in den herfst van 1872 het tweede congres in het centrum van het Ultramontanisme, te Keulen, gehouden werd, konden de leiders der beweging met zelfvoldoening-terugzien op hun arbeid, die boven verwachting gezegend was. Niet slechts waren vertegenwoordigers uit alle duitsche landen aanwezig, en werd het congres bijgewoond door den hoogerwaarden Bisschop der Oud-katholieken in Nederland, maar ook de Protestantsche, de Anglikaansche, de Russische, zelfs de bisschoppelijke Kerken van Amerika, deden door hunne gedelegeerden van hunne belangstelling in het hervormingswerk der Oud-katholieken blijken.

Intusschen was men door de omstandigheden genoodzaakt nog een stap verder te gaan in de organisatie der beweging. Men was Katholiek, en wilde in elk geval Katholiek blijven. Maar men was geëxcommuniceerd, en daardoor buitengesloten van die sacramenten, die volgens het katholieke geloof slechts kunnen worden toegediend door de hand eens bisschops, die, door tusschenkomst eener wettige hiërarchie, zijne wijding als het ware rechtstreeks van Christus en de Apostelen ontvangen had. Gelukkig bestond in ons vaderland nog het schamel overschot der

bisschoppelijke Clerezij, die aan die vereischten voldeed, en door wier tusschenkomst men in gemeenschap kon blijven met de wettige hiërarchie. Met de meeste bereidwilligheid had Msgr. Loos de uitnoodiging van pastoor Rentfle opgevolgd en in den zomer van 1872 eene apostolische reis door Duitschland volbracht, ten einde aan de jeugdige leden der Kerk het sacrament toe te dienen. Doch Duitschland, dat thans reeds 50.000 Oud-katholieken telde, had behoefte aan een eigen bisschop, en het congres te Keulen beantwoordde slechts aan de behoeften van het oogenblik, door eene commissie te benoemen, die de keus van een eigen bisschop moest voorbereiden. In den zomer van 1873 was zij met hare voorbereidende werkzaamheden gereed, en op den 4den Juni had in eene kapel der Pantaleonskerk te Keulen de verkiezing van Reinkens tot eersten Bisschop der oud-katholieke Kerk van Duitschland plaats. Vijf en vijftig gedelegeerden en twee en twintig geestelijken namen aan de verkiezing deel, en benoemden met negen en zestig stemmen Dr. Reinkens tot den grootwaardigheids-bekleeder hunner Kerk. Reinkens aarzelde, in het besef der groote verantwoordelijkheid die op hem rusten zou, indien hij de hem opgedragene taak aanvaardde; doch de vriendelijke aandrang der vergadering en de ernstige taal van prof. ridder v. Schulte deden hem zijne bezwaren overwinnen. Hij nam den bisschopsstaf aan, onder de uitdrukkelijke verklaring dat de band tusschen hem en de gemeenten niet op blinde gehoorzaamheid, maar naar oud-christelijke wijze op liefde en toegenegenheid rusten moest.

Nadat hij op den 11den Augustus 1873 te Rotterdam door Msgr. Heykamp, bisschop van Deventer gewijd was, omschreef hij in den herderlijken brief, waaraan wij reeds eenige zinsneden ontleend hebben, het standpunt waarop hij zich als bisschop plaatste, en de taak die hij als zoodanig te vervullen had. Spoedig daarop werd hij door de regeering van Pruisen en Baden erkend en beëdigd, en vestigde hij zich te Bonn, om van daar uit de ge-

meenten, die zijne hulp behoeven, te bezoeken, en op de vergaderingen der jaarlijks te houden synoden en congressen de zaak van het Oud-katholicisme te bevorderen. De beweging aan wier hoofd hij thans staat neemt met ieder jaar in omvang toe, zoodat op het laatste congres te Freiburg (1874) het cijfer dergenen, die zich aan het Oud-katholicisme hebben aangesloten, tot meer dan 100,000 geklommen is.

Ziedaar eene wel zeer vluchtige, maar zoo wij hopen niet geheel onbevredigende schets van het Oud-katholicisme en de persoonlijkheid van zijn eersten Bisschop. Binnen de beperkte ruimte waarover wij te beschikken hebben is het niet mogelijk, een verschijnsel volledig te beschrijven, dat in zulk een nauw verband staat met allerlei politieke, godsdienstige, historische en kerkelijke vraagstukken. — De lezer der "Mannen van Beteekenis" zal dan ook wel goedgunstig genoeg zijn om de leemten onzer schets te versoonen, en ons van eene uitvoerige beoordeeling te ontslaan. Aan anderen de verleidelijke taak overlatende om het verschillende standpunt te beschrijven, dat het Oud-katholicisme en het Ultramontanisme inneemt, tegenover de Kerk, de geschiedenis, het Christendom, de gewetensvrijheid en den modernen staat, behooren wij ons te vergenoegen met dit weinige aan te stippen.

Ongetwijfeld is het voor het Oud-katholicisme van het hoogste belang, dat een man als bisschop Reinkens met de hoogste waardigheid bekleed is. Allen die hem ontmoet en gehoord hebben, ontvangen een weldadigen indruk, niet slechts van de macht van zijn woord en den omvang zijner historie-kennis, maar boven alles van den eenvoud, den ernst en de oprechte vroomheid die hem bezielt. Meer dan anderen legt hij telkens nadruk in al zijne toespraken en redevoeringen, hetzij hij de sacramenten bedient, of jeugdige priesters wijdt, of herderlijke brieven uitvaardigt, op het geestelijke karakter van den godsdienst en op den levensernst,

die den Katholiek behoort te kenmerken. De verbroedering der verschillende kerkgenootschappen — nog onlangs verklaarde hij het op het congres te Freiburg — kan slechts door de ontwikkeling van den christelijken geest in de verschillende Kerken tot stand gebracht worden. Op de vervloeking hem en de zijnen in den Encycliek van 21 Nov. 1873 naar het hoofd geslingerd, antwoordt hij, zonder een oogenblik zijne waardigheid te vergeten, in dien geest van zachtmoedigheid, die hij geleerd heeft van een die meer was dan “aller knechten. knecht” in het Vatikaan.

“Wat zullen wij doen, broeders in den Heer! indien Pius IX de taal uitput, om woorden van hoon en smaad ons naar het hoofd te slingeren; indien hij ons zelfs “de ellendigste zonen des verderfs” noemt, om de onkundige menigte tegen ons te verbitteren? Indien wij ware volgelingen van Jezus zijn, dan bezitten wij ook den vrede dien Hij geeft, en dan zal ons hart niet vreesachtig en onrustig in ons zijn. Hoe liefelijk klinkt het woord: zegent ze die u vervloeken, zegent en vervloekt niet. Vergeldt niemand kwaad met kwaad. Indien het mogelijk is, zooveel in u is, houdt vrede met alle menschen. Hebt uwe vijanden lief, doet wel dengene die u haat, bidt voor die u vervolgen, opdat gij kinderen moogt zijn van uwen Vader die in de hemelen is, die zijne zon laat opgaan over boezen en goeden. Laat ons zien op Christus, ons voorbeeld, die als hij gescholden werd, niet weder schold”¹.

Indien de Curie niet reeds sinds lang aan alle schaamtegevoel ontwassen ware, zou ze alle reden hebben om bij het lezen van den herderlijken brief van “dezen ellendigsten van alle zonen des verderfs” de oogen schaamrood neer te slaan. De Monseigneurs curialistische aartsbisschoppen en bisschoppen van Duitschland, die bij het graf van den H. Bonifacius thans telkens hunne driftige anathema's tegen de Oud-katholieken de wereld inslingeren, behooren niet te vergeten dat in het Vatikaan nog altijd een treurig *documentum perenne* ligt, en dat het van daar telkens te voor-

¹ *Deutsche Mercur*, 20 Dec. 1873.

schijn gehaald en hun onder de oogen gehouden kan worden, als een eeuwigdurend getuigenis van de trouweloosheid, waarmee de duitsche bisschoppen in het jaar 1870 plicht en geweten hebben opgeofferd aan de violette soutane. Bisschop Reinkens kan deze heeren vrijmoedig in de oogen zien. Hij heeft voor zijne overtuiging zijne toekomst op het spel gezet, en wordt in zijn strijd tegen de Curie en het Jezuetisme ongetwijfeld door de eerbiedwaardigste beginselen geleid.

Over het Oud-katholicisme zelve en zijn levenskracht voor de toekomst kan uit den aard der zaak een zeer uiteenlopend oordeel geveld worden. Profeteeren is de benijdenswaardige gaaf der natuurkundigen, die met vaste gegevens arbeiden en al de omstandigheden kennen, waaronder sommige verschijnselen zich openbaren, maar dan ook moeten openbaren wanneer al de gegevens voorhanden zijn. De verschijnselen op het gebied des geestes zijn veel ingewikkelder en ook veel willekeuriger. De factoren waarmee men te rekenen heeft zijn menschen, en menschen met eene zeer uiteenlopende ontwikkeling en eene oneindige verscheidenheid van behoeften en karakters. Voor duizende katholieken kan het Oud-katholicisme wellicht een bron van kracht en troost worden, omdat het ernstig en godsdienstig is en zich aansluit aan de traditie.

Of Bisschop Reinkens, zooals een gevierd vaderlandsch publicist¹ meende te mogen voorspellen, de eerste zijn zal van eene nieuwe reeks Germaansche Pausen, en zijne Kerk te eeniger tijd het toevluchtsoord van het Protestantisme worden zal...? Niemand kan het natuurlijk met genoegzamen grond verzekeren. Toch zijn er redenen in overvloed om de juistheid dezer profetie te betwijfelen. Onmiskienbaar heeft het Oud-katholicisme in zijne organisatie twee tegenstrijdige elementen opgenomen: de hiërarchie,

¹ Prof. A. Pierson in het "Vaderland".

die met haar Bisschop en hare geestelijken door de wijding van Godswege is aangesteld, en de vertegenwoordiging der leeken op de synode, die langs den gewonen weg der verkiezing hun mandaat ontvangen. 't Is een vergelijk even onlogisch, maar wellicht ook even onschadelijk als de constitutioneele erfelijke monarchie, die te gelijktijd het legitimeits-beginsel *par droit divin* en de volkssouvereiniteit huldigt. Mocht vroeger of later in het Oud-katholicisme een conflict tusschen deze beide tegenstrijdige beginselen ontstaan, en tengevolge daarvan een germaansch Papalisme geboren worden, dan zou het Oud-katholicisme zich zelve feitelijk den genadeslag toebrengen en opgehouden hebben katholiek te zijn.

En wat het andere aangaat: de oplossing van de protestantsche kerkgenootschappen in het toekomstige germaansche Pausdom, — ook voor de vervulling dezer voorspelling staan de kansen voorshands tamelijk ongunstig. Immers voor een groot gedeelte der protestanten is in deze Kerk geen plaats. Het Oud-katholicisme huldigt nog altijd het standpunt van gezag. Het gezag berust wel niet bij één persoon, ook niet bij een concilie, maar bij de Kerk, die in Schrift en traditie de onfeilbare waarheid bezit. Voorzeker, het gezag aldus opgevat is elastiek, het laat eenige speelruimte voor de ontwikkeling van een eigen, persoonlijk geestesleven, meer speelruimte zelfs dan het orthodoxe Protestantisme, maar toch voor hetgeen overal en altijd en door allen geloofd is, behoort de Oud-katholiek het hoofd te buigen. Daar heeft de critiek haar grens, en mag van geen verder onderzoek sprake zijn. Ook op het Oud-katholicisme is het puntdicht van de Genestet van kracht:

Critiek mag alles onderzoeken,
Want onbegrensd is haar gebied,
Zelfs de inhoud der gewijde boeken,
Alleenig maar 't critiekste niet.

Dit autoriteits-beginsel is natuurlijk een 'onoverkomelijk bezwaar voor de liberale protestanten.

Bovendien heeft het Oud-katholicisme geen gemeenschap met de nieuwe wereldbeschouwing. Het leeft *en plein surnaturel*. Het Christendom en de Kerk zijn geen historische, zuiver meuschelijke verschijnselen, langs den weg eener natuurlijke ontwikkeling ontstaan. Beiden zijn rechtstreeksche bovennatuurlijke scheppingen van God, die op wonderdadige wijze door Christus en de Apostelen de onfeilbare waarheid aan de Kerk heeft toevertrouwd. Natuurlijk is deze beschouwingwijze geen bezwaar in het oog der conservatieve protestanten, maar niet minder natuurlijk is het tevens dat vele anderen, die eenige waarde toeschrijven aan hunne wereldbeschouwing en in hun denken geen plaats meer hebben voor geloof aan het bovennatuurlijke in geschiedenis en natuur, aan de levenskracht van het Oud-katholicisme twijfelen, omdat zij twijfelen aan de deugdelijkheid van zijn grondslag.

Hoe dit ook zij. De nauwgezette ernst en de zelfopofferende trouw, waarmede Bisschop Reinkens en zijne geestverwanten zich ten strijde hebben aangegord tegen de geestdoodende macht van het Papalimus, verdient onzen eerbied. Hunne ijverige poging om, zij het dan ook in den verouderden en gebrekkigen vorm van hun Oud-katholicisme, den edelen geest des Christendoms op te wekken in de harten der Katholieken, heeft aanspraak op de belangstelling van allen, die het Jezuitico-romanisme hebben leeren kennen als den vloek der volken, maar die toch ook niet wenschen mogen dat de katholieke wereld, door het Jezuetisme gé-ergerd, van allen godsdienst vervreemde, en te midden van den walm onzer fabrieken en het geraas onzer stoomwerktuigen niet meer luistere naar "de harmonieën, die uit hooger sferen tot ons komen en getuigen van een eeuwig en eene reine liefde" ¹.

¹ Reinkens' Herderlijke brief.

DON CARLOS.

DON CARLOS.

“Sinds ik hier woon,” schreef ruim 40 jaar geleden de Mar-
kies de Custine aan Jules Janin, “ben ik onder den indruk van
een onoverkomelijken schrik. Het is of ik over een vulkaan loop,
die wel is waar uitgedoofd is, maar steeds op het punt staat
weer in werking te komen, en wiens werking te vreeselijker
zijn zal, naarmate hij langer gesluimerd heeft.”

Indien de schrijver van het boek “*l’Espagne sous Ferdinand VII*”
thans nog in Spanje vertoefde en zijne indrukken teruggaf, wel-
licht zou hij dienzelfden volzin woordelijk kunnen herhalen. Mis-
schien ook warè het gevoel van onoverkomelijken schrik, dat zich
destijds van hem meester maakte, vervangen door den kalmer en
zwaarmoediger indruk, dien men ontvangt als men wandelt tus-
schen de ruïnen van een middeleeuwsch ridderlijk kasteel.

Spanje een vulkaan . . . ? Ja, maar dan toch een uitgebrande vul-
kaan, die nu en dan nog wel een aschregen opwerpt en eene aard-
schudding veroorzaakt, maar die toch voor de aangrenzende lan-
den geheel en al onschadelijk geworden is, en wiens voormalige

kracht nog slechts berekend kan worden uit de ontoegankelijke ravijnen die hij geopend, en de reusachtige rotsblokken die hij opgeworpen heeft.

Zóóver is het reeds gekomen, dat het Iberische schiereiland in de schatting van het beschaafde Europa op ééne lijn gesteld wordt met Turkije, Griekenland en al die zuidelijke en oosterse volken, die hun rol op het wereldtooneel uitgespeeld en geen andere toekomst hebben dan allengs terug te keeren tot den staat van barbaarschheid, waaruit zij zich een tijdlang hadden opgeheven.

“De geheele Romaansche volken-familie,” zeggen sommigen, “zieltoogt. Immers, de wereldgeschiedenis wordt beheerscht door het ethnologisch verschil tusschen de verschillende volken-familiën. Ieder volk heeft eene *faculté maitresse*, een overheerschenden karaktertrek, die de bron zijner grootheid en kracht wordt, wanneer de voorwaarden aanwezig zijn, die de ontwikkeling van zijn volksgenie vereischen, maar die tevens de kiem van zijn ondergang in zich bevat, wanneer in den loop des tijds de toestanden der wereld veranderen. Zoo-lang nu de eene of andere volken-familie haar type niet verwezenlijkt, haar individueelen aanleg niet volledig ontwikkeld heeft, is haar toekomst verzekerd, beheerscht zij met haar geest een tijd lang den gang der wereldgebeurtenissen. Maar eens bereiken zij een toppunt van bloei. Het tijdperk van ontwikkeling is dan afgesloten en wordt door eene periode van stilstand opgevolgd. De mannelijke leeftijd maakt plaats voor den ouderdom. Dan treden nieuwe, frissche volken-familiën met jeugdige kracht bezield, met eene andere *faculté maitresse* bedeed, op den voorgrond. Ze werpen een anderen blik op de wereld, gevoelen andere behoeften, vormen zich andere idealen, worden door andere adspiraties gedreven, en uit de botsing die daarvan het gevolg is, ontwikkelt zich een hardnekkige strijd om het bestaan, die den

«ondergang van de eene volken-familie en de zege harer jeugdige mededingers ten gevolge heeft.»

Volgens deze beschouwingwijze is wat men *de* beschaving en *de* beschaafde wereld noemt een afgetrokken begrip zonder eenigen zin. Men behoort dan niet te spreken van *de* beschaving maar van de *Romaansche*, de *Germaansche*, de *Oostersche* beschaving en zoo vervolgens. Ieder ras heeft dan zijne eigene, individueele, scherp afgeteekende ontwikkeling. In elk geval zou de beschaving dan de wisselvalligheid en de ongedurigheid zelve zijn. Nergens vestigt zij een blijvend tehuis, altijd houdt zij haar reiszak gepakt om, als het getij verloopt, de bakens te verzetten en, als haar tijd gekomen is, naar andere volken of andere werelddeelen te verhuizen.

En ten bewijze hiervoor beroepen ze zich op de feiten. «De beschaving,» zeggen ze, «ging van het Oosten naar het Westen. Eeuwen lang was het Oosten hare bakermat, maar eindelijk, toen het Oosten zijn genie had uitgeput, stak zij de Middellandsche zee over, en sloeg ze haar zetel op te Athene. Van de bloeiende en welvarende steden in het Oosten bleef niets anders over dan eene treurige ruïne, die thans tot verblijfplaats strekt voor den zwerfenden Bedouin. Nadat de geest van Griekenland tot vollen wasdom gekomen was, en de wonderen van Grieksche kunst en wijsbegeerte de wereld in verrukking gebracht hadden, keerde de beschaving ook aan dit zeldzaam bevoorrechte volk den rug toe, en vestigde zij hare woonstede te midden der Latijnsche volken. Meer dan duizend jaren waren nu de Romaansche volken de leidlieden der menschheid. De middeleeuwsche wereld- en levensbeschouwing, de middeleeuwsche theocratie, de middeleeuwsche priesterheerschappij, de middeleeuwsche literatuur en kunst, een Gregorius VII, een Bernhard van Clairveaux, een Dante, een Michel Angelo is hun blijvende roem. Van af Karel de Grootte tot Lodewijk XIV hebben zij de wereldgebeurtenissen beheerscht,

maar met de 16e eeuw hadden ze hun kracht uitgeput, en trad de Germaansche volksstam op den voorgrond. De onmondige knaap, opgegroeid tot volle mannelijke kracht, was de suprematie van den Romaanschen geest moede, en na een langdurigen strijd tusschen de middeleeuwen en den nieuweren tijd, veroverden de Germanen hun recht op een eigen zelfstandig geestesleven. Thans behoort het terrein ontegenzeggelijk aan de Germaansche volken, tot tijd en wijle zij, even als hunne voorgangers, hun rol afgespeeld, hun genie uitgeput hebben, en de beschaving den Atlantischen Oceaen zal oversteken, waartoe zij reeds de noodige voorbereidende maatregelen schijnt te nemen."

"Wel raapt de Romaansche geest, in de gestalte van een Chambord, don Carlos, Pius IX en Veillot, zijne laatste krachten bijeen, of het mogelijk zij het verloren terrein te herwinnen, — maar de Germaansche volken kunnen den uitslag van den strijd rustig afwachten. Geen fanatisme hoe driftig ook kan den stroom der wereldontwikkeling bergopwaarts wentelen, geen wapengeweld is in staat de onwrikbare wetten der geschiedenis te niet te doen. Eene onloochenbare wet der geschiedenis nu is *deze*, dat alle volkenfamiliën met hun eigenaardig genie hun tijd hebben, een tijd van komen en van gaan, en dat de romaansche geest, als een spooksel uit de middeleeuwen in onze 19e eeuw verdwaald, zichzelf overleefd heeft."

"Van alle zijden door de Germaansche beschaving overvleugeld, en door den geheelen aanleg van hun geest onvatbaar om de levensbeschouwing, de denkebeelden en instellingen van onzen tijd in zich op te nemen, behooren de volken van Latijnschen oorsprong, Frankrijk, Italië, Spanje, tevreden te zijn met hetgeen ze in het verleden gedaan hebben, en voor het overige gelaten het hoofd te buigen onder hun noodlot, dat hen veroordeelt om allengs af te dalen tot den staat van barbaarschheid, waartoe de volken der oudheid gezonken zijn."

Zoo zou ook op het gebied van den geest dezelfde "*Kreislauf des Lebens*" worden aangetroffen, dien de natuurkundigen in de stoffelijke wereld meenen te hebben opgemerkt. De wereldgeschiedenis is dan een eeuwige Saturnus, die onophoudelijk zijne eigene kinderen verslindt.

Anderen daarentegen meenen, dat ter verklaring van een volk niet in de eerste plaats het oog moet worden gevestigd op het ras waaruit het is ontsproten, maar op de natuur die het omringt, het klimaat waarin het leeft, het voedsel dat het gebruikt, het bedrijf dat het beoefent, in één woord op de physische omstandigheden waarin het verkeert. Wederom anderen — noemen hen, zoo ge wilt, de idealisten van den ouden stijl — wenschen dit alles geenszins over het hoofd te zien, maar meenen nogtans tegenover dit bloot physische fatalisme nadruk te mogen leggen op de macht van den geest, die de natuur beheerschen en haar schadelijken invloed keeren kan; en terwijl zij een geopend oog hebben voor de eigenaardige verscheidenheid der verschillende volkenfamiliën, meenen ze toch ook te mogen volhouden, dat de mensch geenszins in de eerste plaats een voortbrengsel van zijn grond of eene copie van zijn ras, maar dat hij een individu, dat hij mensch is, en dat boven alle volken en volkenfamiliën staat: de ééne ongedeelde menschheid, geroepen en ook in staat om in verscheidenheid van vormen en talen de rein menschelijke idealen in zich op te nemen en te verwezenlijken.

Doch hoe dit ook zij, onverschillig of men aan de toekomst der Romaansche volken geloof of twijfelt, — niemand is er, op wien de hedendaagsche toestand dier natiën, in het bijzonder van Spanje, geen treurigen indruk maakt. Zoozeer hebben we ons reeds gemeenzaam gemaakt met het denkbeeld dat Spanje niet meer medegerekend kan worden onder de beschaafde natiën, dat de berichten, die uit dat ongelukkige land tot ons komen, bijna met dezelfde kalmte gelezen — of overgeslagen — wor-

den als tijdingen uit China of Abyssinië. Indien de telegraaf ons heden het bericht bracht dat Castelar, morgen dat Sagasta, overmorgen dat don Alfonsus of Isabella de teugels van het bewind uit de handen van Serrano had overgenomen, — ik vrees dat we al deze verrassingen met dezelfde kalmte, om niet te zeggen apathie, voor kennisgeving zouden aannemen.

Immers een volk leeft niet bij de gratie van liberale of conservatieve staatsinstellingen, maar door de degelijkheid en den ernst van den volksgeest. Wetten en reglementen behooren slechts tot het buitenste lof- en pleisterwerk, hetwelk het gebouw niet tegen instorten zal vrijwaren, indien de muren gescheurd en de grondslagen ondermijnd zijn. Slechte staatsinstellingen — Duitschland heeft het bewezen — kunnen een gezond volk niet te gronde richten; en de voortreffelijkste wetten — Frankrijk heeft het met zijn voorbeeld aangetoond — zijn niet in staat een volk, dat in de hartader van zijn geestesleven doodelijk gewond is, te redden. Ook van de volken geldt het bekende woord: de geest is het die het levend maakt. Is de geest uit een volk geweken, begraaft dan ook gerust het lichaam.

Verkeert Spanje wellicht in dien hopeloozen toestand....?

Vier eeuwen geleden was het de machtigste mogendheid van Europa. Na door de Mohammedanen tot in de ontoegankelijke bergen van het Noorden verdreven te zijn, heroverden de Spanjaarden, in een krijg die acht eeuwen duurde, voet voor voet al de provinciën die de halve maan aan de belijders van het kruis ontrukkt had. De oorlog tegen Granada voltooide de zege, en tegen het einde der 15e eeuw waren alle Spaansche landen onder één scepter en in één geloof vereenigd. Van zijne burgeroorlogen verlost, zette het vereenigde koninkrijk nu onafgebroken zijne veroveringstochten voort. Portugal, Navarre, Rousillon werden aan de Spaansche kroon toegevoegd. Door diplomatie of wapengeweld maakte het zich meester van Artois, Franche-Comté, de Nederlanden,

Milaan, Napels, Sicilië, Sardinië en de Balearische eilanden. Het Spaansche zwaard stuitte de ontzagwekkende macht der Turken, en de Spaansche legers voerden een koning van Frankrijk gevangelijk in hunne gelederen weg. Fier, moedig, onverwinnelijk, waren Spanje's soldaten de schrik der natiën, terwijl tevens zijne dichters, een Cervantes, een Lopes de Vega, een Calderon, aan hunne melodieuze taal tonen wisten te ontlokken, die de fijnste snaren van het gemoed in beweging brachten. Bovendien als een parel van onschatbare waarde drijvende tusschen twee zeeën in den glans eener tropische zon, was het door zijne ligging met zijne voortreffelijke havens en bloeiende steden de stapelplaats van den handel tusschen de oude en de nieuwe wereld, en werden de voortbrengselen van zijn grond en van zijne industrie naar alle windstreken uitgevoerd. Met kwistige hand door de natuur bedeed, bevatte het in zijn schoot schatten in zeldzame verscheidenheid. In de onmiddellijke nabijheid der zee kostbare marmergroeven, bovendien zilver, tin, ijzer en steenkolenmijnen in overvloed. — Het strekte zijn machtigen arm uit over alle werelddeelen. In Amerika veroverde het eene landstreek die meer dan 60 graden breedte besloeg. Behalve Mexico, Centraal-Amerika, Venezuela, Nieuw-Grenada, Peru en Chili, ook nog Cuba, St. Domingo en Jamaica. In Afrika: Ceuta, Melilla, Oran, Bougiah en Tunis. In Azië: Malacca, de Specerij-eilanden en den Archipel der Philippijnen. In één woord, Spanje was eene wereld-monarchie waarover de zon niet onderging!

En thans ligt daar dat eens zoo rijke en machtige land aan de uiterste punt van ons werelddeel als een naakt rotsblok in zee, waarover de dood zijn valen sluier heeft uitgebreid. Arm, uitgeput, overgeleverd aan militaire en civiele intriganten, die met eene schaamteloze gemakkelijkerheid heden de Republiek, morgen don Carlos, overmorgen Isabella dienen. Door jaarlijks terugkeerende burgeroorlogen verscheurd, zonder hoop en zonder toekomst, wordt het volk uit zijne dofheid en apathie slechts voor een oogen-

blik wakker geschud, wanneer het opschrikt door het bericht eener Carlistische overwinning, of geprikkeld wordt door het bloed-dorstige tooneel zijner stierengevechten.

Ook de volken hebben hunne Nemesis. De Spaansche geest, die het volk groot en machtig gemaakt heeft in de middeleeuwen, heeft Spanje te gronde gericht toen de middeleeuwen voorbij waren. Te trotsch op zijne tradities om de bakens te verzetten toen het getij verlopen was, heeft het zijne kracht uitgeput in een hopeloozen strijd tegen de moderne wereld, en zijne overmacht op de Europeesche beschaving nog pogen te handhaven toen de menschheid behoeften gevoelde, die in de middeleeuwsche kathedralen niet bevredigd konden worden.

De Spaansche geest, dat is wat men heden ten dage noemt de solidariteit van troon en altaar in den geest van den Syllabus, dat is priesterheerschappij en vorstelijk absolutisme.

De omstandigheden hebben de ontwikkeling van dien geest in de hand gewerkt. Spanje heeft het ongeluk gehad, dat bijna al de oorlogen, die het voor de onafhankelijkheid van het vaderland gevoerd heeft tevens godsdienstoorlogen geweest zijn.

Na den val van het Romeinsche rijk vestigden zich de West-Gothen op het Iberische schiereiland, en 150 jaar lang was Spanje de hoofdzetel van het Ariaansche Christendom. Doch tegen het einde der 5e eeuw toog Koning Chlodwig der Franken, door de priesters opgezet, in naam van het orthodoxe geloof ten heiligen krijg tegen zijne naburen, en meer dan eene eeuw lang werd tusschen Frankrijk en Spanje een godsdienstoorlog gevoerd, waardoor het rijk der West-Gothen meer dan eens op den rand van een afgrond gebracht werd.

Nauwelijks was de vrede teruggekeerd, of in het jaar 711 landden de volgelingen van Mohammed in het zuiden van Spanje, en veroverden binnen een tijdsverloop van drie jaren het geheele land, met uitzondering der ontoegankelijke bergen in het Noorden.

Nu woedde acht eeuwen lang een wanhopende strijd op leven en dood tusschen de halve maan en het kruis, en andermaal was in de geschiedenis van Spanje een onafhankelijkheidsoorlog tegelijk een godsdienstoorlog geweest. Onder deze omstandigheden moesten voor het gevoel van het volk de woorden "geloof en vaderland" allengs zoo onafscheidelijk met elkander verbonden worden, dat het eene de levensvoorwaarde van het andere scheen te zijn. Op het concilie van Toledo van het jaar 638 werd dan ook reeds bepaald "dat voortaan geen koning den Spaanschen troon beklimmen zou, dan na vooraf de belofte te hebben afgelegd dat hij het katholieke geloof zou handhaven." Natuurlijk verhief zich de priester tot eene macht en een aanzien zooals in geen ander land der wereld. Was de priester voor het gevoel van den Spanjaard niet de ware patriot? Had hij niet tot den onafhankelijkheidsoorlog aangevuurd? Was hij in den krijg niet voorgegaan? De priesterheerschappij had in de 7^e eeuw dan ook reeds zulke diepe wortels geschoten, dat een Spaansch koning op een ander concilie te Toledo, in 't jaar 681, voor de bisschoppen nederknielde, *zooals de gewoonte was*, en hun een verzoekschrift aanbodt waarin hij hun smeekte, "hem te handhaven op den troon, dien hij aan hunne stem te danken had."

Toen Granada gevallen was, vaardigden Ferdinand en Isabella in het belang van vaderland en geloof het bevel uit, dat alle Joden uit het land verbannen zouden worden, indien zij zich niet tot het ware geloof bekeerden, "opdat de Spaansche grond niet langer door de tegenwoordigheid van ongeloovigen bezoedeld zou worden." De heilige rechtbank der Inquisitie werd ingesteld als een vast bolwerk tegen de onschendbaarheid van den vaderland-schen bodem. Zoozeer waren door den loop der gebeurtenissen voor den Spanjaard en de Spaansche koningen, vaderland en katho-licisme vereenzelvigd, dat elke aanval op het geloof voor hun gevoel eene beleediging was voor Spanje, een greep naar de macht en de vrijheid van het vaderland.

Geen wonder, dat een volk met zulke historische tradities zich met al de verwoedheid van een ongezeggelijk fanatisme en een halsstarrigén nationalen trots verzette, toen in de 16e eeuw van uit Duitschland een nieuwe geest over de wereld begon te ruischen. Spanje had de ongeloofige Mooren uit zijn provinciën verdreven, het had den Spaanschen grond gezuiverd van de besmetting der Joden. Thans achtte het zich door traditie en belang geroepen, niet slechts om de bergpassen der Pyreneën te verdedigen tegen de voortwoekerende Luthersche ketterij, maar om tevens met zwaard en brandstapel den doemwaardigen opstand tegen den heiligen godsdienst, die al wederom te gelijkertijd een opstand tegen het Spaansche vaderland geworden was, te verpletteren. Maar thans ook zou blijken, dat geen menschelijke macht den stroom der wereldgebeurtenissen in zijn vaart stuiten kan, en dat elk volk dat den geest der middeleeuwen nog aankweeken, de toestanden der middeleeuwen nog vasthouden wil in een tijd waarin hogere behoeften gevoeld worden, zichzelf ten doode wijdt; in één woord dat de middeleeuwsche politiek van den Syllabus de ondergang der moderne natiën is.

Dezelfde godsdienstijver, die de Spaansche legers onweerstaanbaar maakte en van overwinning tot overwinning voerde, had den krijgsmansgeest aangekweekt, de priesterlijke macht versterkt, en daardoor het land uitgeput. Bovendien, de zegevierende soldaten van Karel V stuitten thans, op de slagvelden in Duitschland en Nederland, op de ontwaakte vrijheidsliefde der Germanen. De almacht van het Spaansche zwaard sprong stuk op de mannelijke kracht, de vurige geestdrift, de zelfverloochenende toewijding, waarmede de volken van Duitschen bloede zich ten strijde aangordden voor den Duitschen geest, zich wijdden aan hunne nieuwe idealen. Stuk voor stuk verloor het zijne schoonste gewesten. Wel flikkerde de houtmijt, wel vlamde de auto-da-fé, wel toonde Philips dat het hem ernst was met zijne verklaring: "dat het beter is in het ge-

heel niet dan over ketters te regeeren," wel gelukte het de priesters alle sporen van verzet tegen de middeleeuwen op het schiereiland uit te roeien, — doch met geen andere vrucht, dan dat het land verarmde, zijne rijke hulpbronnen verloren gingen, en het met eene ongelooflijke snelheid wegzonk in een nacht van onwetendheid en slaafschheid van geest.

De laatste eeuwen van Spanje's geschiedenis hebben onweersprekelijk getoond, welk een vloek de dusgenaamde solidariteit van troon en altaar, de politiek van den Syllabus, het geloofs-fanatisme der middeleeuwen is.

Ziehier eenige feiten. In het jaar 1602 overhandigde de aartsbisschop van Valencia aan Philips III eene memorie waarin hij den Koning mededeelde, dat al de ongelukken die de Monarchie in de laatste halve eeuw getroffen hadden, aan de tegenwoordigheid der ongeloovige Moorsche volksplanters op Spaanschen bodem te wijten waren, en dat het noodzakelijk was hen uit te roeien, gelijk Saul de Amalekieten en David de Philistijnen uitgeroeid had. Dientengevolge vermaande de bisschop den koning om al de Mooren te verbannen op eenige weinigen na, die hij gedeeltelijk naar de galeien, gedeeltelijk als slaaf naar de mijnwerken in Amerika zenden kon. Een gedeelte der priesterpartij kon zich met dit welwillende advies niet vereenigen. De Dominikaner monnik Blela meende dat de Koning, om een vaderlandslievend voorbeeld te geven, alle Mooren¹, mannen, vrouwen en kinderen, over de kling behoorde te jagen. Immers men kon onmogelijk weten, wie der gedoopte Mooren werkelijk christenen waren; ook behoorde men deze zaak aan God over te laten, die de zijnen kent en in de andere wereld diegenen wel beloonen zou, die in deze wereld van harte het katholieke geloof omhelsd hadden.

¹ Na den val van Granada waren de Mohammedanen door de Spaansche regeering met geweld gedoopt.

In het jaar 1609 verscheen nu het koninklijk besluit, waarbij alle Mooren uit het land gebannen werden. Met één pennestreek verloor Spanje ongeveer een millioen van zijne beste en ijverigste inwoners. De Spanjaard was krijgsman of priester; hij was te trotsch en te onwetend om de rijke hulpbronnen van zijn land te exploiteeren. — De gevolgen konden niet achterwege blijven. Weinige jaren na het vertrek der vreemde kolonisten ontdekte de Koning dat er geen geld meer van het volk te krijgen was. Alles was in verval geraakt. Alleen de monniken tierden. Op de puinhoopen der Moorsche industrie en van Spanje's welvaart hieven niet minder dan 9000 mannenkloosters met even zoovele nonnenkloosters hunne sombere spits ten hemel.

Cijfers zijn welsprekender dan woorden. Welnu dan, ziehier eenige cijfers, die ons doen zien wat het clericalisme en geloofs-fanatisme van Spanje gemaakt heeft.

Madrid telde in den aanvang der 17^e eeuw 400,000 inwoners — eene eeuw later was dat getal tot beneden 200,000 gedaald.

Sevilla, een der rijkste steden van Spanje, bezat in de 16^e eeuw 16,000 weefstoelen — onder de regeering van Philips V waren ze tot 300 verminderd en de bevolking tot op een vierde ingekrompen.

Te Toledo bloeiden in het midden der 16^e eeuw 50 fabrieken — in het jaar 1665 was hun aantal tot 13 verminderd.

De heerlijke gewesten van zuidelijk Spanje, eens zoo welvarend dat in tijden van nood hunne bijdrage alleen voldoende was om de schatkist te vullen, verarmden met zulk eene schier ongelooftelijke snelheid, dat ze in het jaar 1640 bijna geen penning konden opbrengen.

In de laatste helft der 17^e eeuw werden de dorpen in de omstreken van Madrid door gebrek gedecimeerd, de hoofdstad zelve door hongersnood bedreigd. Geheele dorpen waren verlaten, en in verschillende steden lagen twee derden der woningen in puin.

In het aangezicht van zulke feiten heeft de Syllabus zeker

recht om de geloofs- en gewetensvrijheid der moderne wereld, als een "doemwaardige pest" te veroordeelen. Spanje heeft de beginselen van den Syllabus toegepast; de ijver voor het huis des Heeren heeft het in den letterlijken zin van het woord verteerd. Stoffelijk en geestelijk is het door den priester te gronde gericht.

De welvaart van een volk berust op de kracht van het individu en het persoonlijk initiatief. Maar absolutisme en clericalisme vormen geen individuen, slechts soldaten en priesters, slaven en ziellooze werktuigen.

De toekomst van een volk hangt af van de mate zijner kennis en geestelijke ontwikkeling. Maar absolutisme en clericalisme, dooden alle onderzoek, alle nadenken, alle zelfstandig oordeel, alle eigen krachtsinspanning.

Terwijl sinds de 16e eeuw de Germaansche volken, door den levenwekkenden geest van godsdienstige en politieke vrijheid, van jaar tot jaar hun gezichtskring verruimden, hunne kennis vermeerderden, en ondanks den in menig opzicht ondankbaren grond dien zij bewoonden, en te midden van een onophoudelijken strijd tegen de weerbarstige natuur, duizende nieuwe bronnen van welvaart openden, ontdekking op ontdekking deden, de eene al verrassender dan de andere, schatten van kennis en wetenschap vergaderden — sliep Spanje ongestoord, trotsch op zijne vervlogene grootheid en blind voor zijne hopelooze toekomst.

De priester, die de stoffelijke welvaart van Spanje vernietigde, had ook den geest van het volk gedood. Ziehier wederom eenige feiten. Tot in het begin der 18e eeuw bezat Madrid geen enkele openbare bibliotheek. Boeken, met uitzondering van het getijboek, hield de Spanjaard voor volkomen overbodig. Niemand gebruikte ze, en niemand kocht ze. De Torres had reeds 5 jaar te Salamanca, den zetel der oudste en beroemdste Spaansche universiteit, gestudeerd eer hij te weten kwam, dat er iets in de wereld bestaat, hetwelk men wiskunstige wetenschappen noemt. Nog in

1717 verbood de Universiteit te Salamanca, de ontdekkingen van Newton te onderwijzen, omdat het stelsel van Newton niet zoo goed met den geopenbaarden godsdienst overeenkwam als het systeem van Aristoteles. Honderd vijftig jaar nadat Harvey den bloedsomloop reeds bewezen had, werd die in Spanje nog geloofchend. In het jaar 1760 wekte een voorstel om de straten van Madrid van alle onreinheid te zuiveren, de algemeene verontwaardiging. De commissie van geneeskundigen, wier advies de regeering inriep, was eenstemmig van oordeel, dat het voorstel verworpen behoorde te worden. Het reinigen der straten was eene nieuwigheid, waarvan men onmogelijk de gevolgen voorzien kon. De vaderen hadden in die onreine straten geleefd, de kinderen behoorden niet wijzer te willen zijn dan het voorgeslacht, dat zeker wel zijne goede redenen gehad zou hebben waarom het aan onreine straten de voorkeur gaf. Zelfs de stank was, naar het oordeel der geleerde heeren, hoogstwaarschijnlijk zeer bevorderlijk voor de gezondheid. Ensenade, minister van Ferdinand VI, verklaarde, toen hij omstreeks het midden der 18e eeuw aan het bewind kwam, dat in gansch Spanje geen professoraat bestond voor het publiek recht, voor de physica, de anatomie en de botanie. Hij voegde er bij, dat er geen goede kaarten van Spanje bestonden, en dat niemand ze maken kon. Alle kaarten die men had kwamen uit Frankrijk en Holland, zoodat de Spanjaarden zonder de hulp der Franschen en Hollanders onbekend zouden zijn met den toestand hunner vaderstad en de geographische gesteldheid van hun land.

Wil men nog een laatste voorbeeld? Tegen het einde der 18e eeuw verminderde de opbrengst der rijke kwikzilvermijnen van Alameda in la Mancha. Eindelijk hield de toevoer nagenoeg geheel op. Op uitnoodiging der Spaansche regeering stelde de Engelsche natuurkundige Bowles een onderzoek naar den toestand der mijn in. Al spoedig ontdekte hij dat de Spaansche mijnwerkers de

gewoonte hadden rechtstandig te graven, in plaats van den loop der kwikzilver-ader te volgen. Deze onzinnige handelwijze verklaarde natuurlijk volkomen de beweerde uitputting der mijn. Toch waren de Spaansche mijnwerkers niet gezind het voorschrift van Bowles op te volgen. Hunne vaderen hadden rechtstandig gegraven, en de zonen mochten niet wijzer willen zijn dan het voorgeslacht. De regeering was genoodzaakt Duitsche mijnwerkers te ontbieden, door wier arbeid de opbrengst der mijn spoedig verdubbelde.

Ziedaar nog slechts enkele proeven van den staat van stoffelijke ellende en geestelijke stompzinnigheid, waartoe het Spaansche volk onder den invloed van clericalisme en absolutisme verviel.

Zijne Koninklijke Hoogheid Don Carlos de Bourbon, Hertog van Madrid, Koning Karel VII in eene gelukkig zeer problematische toekomst, heeft op vijf en twintigjarigen leeftijd de edele taak op zich genomen deze verhevene staatkundige en godsdienstige beginselen — waarvan Spanje al den zegen in ruime mate mocht ondervinden, en die het thans geleerd heeft te haten met een doodelijken haat — in het Iberische schiereiland te doen herleven.

Toen Z. M. in de maand Juli 1873 den Spaanschen grond betrad, om zich aan het hoofd zijner edelaardige Carlisten in de Baskische provincien te stellen, vaardigde zijne Koninklijke Hoogheid de navolgende proclamatie uit:

Voluntarios! Met het oog op den Heer der Legerscharen, en het oor leenende aan den noodkreet van het vertwijfelende Spanje, kom ik mij in uw midden vertoonen, rekenende op uw moed en uw trouw. Arm in hulpmiddelen, maar rijk in geloof en heldenmoed, hebt gij u glorierijk gehouden in een fabelachtigen kampstrijd, en te midden van allerlei gevaren, vermoedens en ontbering, hebt gij slechts om één ding gevraagd, namelijk om wapens.

Ik vertrouw dat mijne pogingen om in dien nood te voorzien, niet

geheel ijdel zullen zijn geweest. Doch nu ik, voor zoover mogelijk, dien plicht heb volbracht, kom ik ook nog eene andere, een schooner taak op mij nemen. Ik kom evenals gij en met u strijden voor het Vaderland en voor God. Door geen enkele staatkundige beweegreden zal ik mij langer laten dwingen, met saamgevouwen handen dezen heldenstrijd gade te slaan. Ik bejammer het, dat er nog menschen te vinden zijn, bereid om strijd te voeren tegen u en mij, die zij maar al te weinig kennen. Wij allen zouden hen met open armen ontvangen hebben, wanneer zij maar één oogenblik van doorzicht hadden gehad, en hadden willen begrijpen, dat de vlag van het Koningschap het leger vijftien eeuwen lang ter overwinning heeft gevoerd, en dat de eenige ware, koninklijke vlag de mijne is, de banier van de legitimiteit en van het recht.

Daar men dit echter nog niet duidelijk begrijpt, zijn wij wel genoodzaakt met geweld de omwenteling te onderdrukken, die zich zelve door geweld en niets anders dan geweld zoekt te bestendigen. Met diepe aandoening heb ik de oprechte hulde mijner dierbaren en getrouwen ontvangen, innig geroerd heb ik den voet gezet op den Baskisch-Navarreeschen bodem, en het is van daar uit dat ik aan de wakkere verdedigers onzer zoo heilige zaak mijn hartelijken dank breng, en aan alle Spanjaarden mijn vriendschappelijken groet.

Gansch Spanje roept tot ons om verlossing!

Vrijwilligers voorwaarts!

Vrijwilligers, Spanje zegt dat het 't besterft!

Vrijwilligers laat ons Spanje redden!

CARLOS.

Zugarramundy, 16 Juli 1873.

Deze woorden zijn ongetwijfeld zeer plechtig en zeer indrukwekkend! 't Is waar, eene koninklijke proclamatie is altijd een zeer eigenaardig voortbrengsel van letterkunde. Breed,forsch, fier en hol behoort ze te klinken. Ze moet niet al te letterlijk opgevat, niet al te kalm, maar als het ware bij trommelslag gelezen en aangehoord worden. Toch behooren we toe te zien, dat de martiale toon, dien don Carlos aanslaat, ons de edelaardige bedoelingen niet doe vergeten, waarmede de Pretendent den gevaarlijken

sprong over de grenzen gewaagd, en zijne gedwongen rust in de Fransche Pyreneeën aan de voltooiing zijner vaderlandlievende reddingsplannen opgeofferd heeft. De Rubicon moest overgetrokken worden. Generaal Elio, de veteraan van den zevenjarigen oorlog, had met onmiskenbaar talent de zwervende Carlisten-benden tot een eenigszins toonbaar leger van ongeveer 30,000 man georganiseerd; de legitimistische vrienden in Frankrijk en elders hadden — dank zij de goedhartigheid der Fransche regeering — eene genoegzame hoeveelheid wapenen en ammunitie over de grenzen gesmokkeld; de opstand der *intransigentes* had de kracht der regeering te Madrid verlamd, het republikeinsche leger gedemoraliseerd; — thans is dus het geschikte oogenblik gekomen waarop de Held zelf zich op het *campo del honor* vertoonen zal.

't Begon tijd te worden. Onder de lichtgeloovige bergbewoners waren allerlei ongunstige geruchten aangaande de eigenlijke reden van zijne afwezigheid verspreid. De een geloofde dat don Carlos dood was, en dat men een Italiaanschen goochelaar in zijne plaats gesteld had; een ander had gehoord, dat hij te Parijs een niet al te ingetogen leven leidde; allen waren van oordeel, dat de Koning toch wel eens over mocht komen om zich te laten zien aan zijne getrouwe hooglanders, die zoo bereidvaardig hunne levens en hunne zwaar verdiende *pesetas* offerden, en om tevens onder hun eeuwenouden eik te Guernica, op het voetspoor der Spaansche koningen, de *fueros* der Basken te bezweren.

Nu was de langverwachte dan eindelijk in hun midden, en terwijl zij met eene aan waanzin grenzende opgewondenheid hunne *viva la Religion, viva el Rey, viva dona Margarita!* aanhieven, konden mannen, vrouwen en kinderen aan hunne geestdrift voldoen, door alles te kussen wat aan don Carlos toebehoorde, van zijne handen af tot den staart van zijn paard toe.¹

¹ Azamat Batuk. Spanje en-de Spanjaarden pag. 163.

Intusschen, niemand denke dat don Carlos slechts ten tooneele verschenen was om deze hulde te ontvangen, al nam hij haar ook met eene recht kinderlijke blijdschap aan. Immers we mochten uit de koninklijke proclamatie reeds vernemen, dat hij van grootscher en belangeloozer gedachten vervuld was.

Z. M. had het niet langer kunnen uithouden den heldenstrijd van pastoor Santa-Cruz en dergelijken, met saamgevouwen handen aan te zien. Spanje, gansch Spanje, — met de beuzelachtige uitzondering van bijv. twee en veertig provinciën, gelegen tusschen de Ebro en de Kaap van Gibraltar, — gansch Spanje dan heeft hem gezegd, heeft uitgeroepen, heeft uitgedild, dat het vertwijfelt, dat het 't besterft; het heeft tot hem om verlossing geschreeuwd . . . en dus . . . vrijwilligers! voorwaarts *pro Dios, Patria y Rey!* Don Carlos is geen vorstelijk avonturier, die eene kroon zoekt en het geluk en den vrede van een geheel volk roekeloos opoffert aan zijne oude, versleten documenten; verre van dien, hij wordt slechts gedreven door de edele eerzucht om Spanje te redden, en dus . . . vrijwilligers in Godsnaam voorwaarts! Met geopende armen . . . ? Voor eerst nog niet. De koninklijke Redder is in de droevige noodzakelijkheid om met behulp van kanonnen en petroleum zich eerst nog een weg te banen tot het hart van die zeldzaam onwetende Spanjaarden, die zoo ten eenemale van alle doorzicht ontbloot zijn, dat ze niet eens begrijpen, dat de vijf en twintigjarige don Carlos de eenige man in de wereld is, die het stervende Spanje redden kan; — en dat nog wel ondanks dat hij de ongemeene verdienste heeft de zoon van zijn vader, don Juan de Bourbon, en een kleinzoon te zijn van dien anderen don Carlos, die 40 jaar geleden de aanvoerder was der reactionaire priesterpartij, met wier hulp hij zeven jaren lang in deze zelfde Baskische provinciën den eersten Carlistenkrijg gevoerd had.

Toch behoeven de *Voluntarios* den moed niet op te geven, of het hun wel gelukken zal die 42 onwetende provinciën tot beter inzicht te

brengeu. Straks, als de dorpen in genoegzame hoeveelheid afgebrand, de krijgsgevangenen in genoegzame hoeveelheid afgeslacht, en de Spaansche vrouwen, die zich een oneerbiedig woord over de legitimiteit laten ontvallen, in genoegzame hoeveelheid gevederd zullen zijn, — dan zal Spanje wellicht te bewegen zijn om don Carlos en zijne legitimistische banier te zegenen. Maar tot zoolang moet het geweld ter hulp komen.

“Zoo is nu eenmaal de oorlog” naar het gevoelen van Zijne Koninklijke Hoogheid; ook is Z. M. van oordeel “dat men geen omelet kan bakken zonder een ei te breken.”¹

Inderdaad, zoo is de oorlog, vooral de burgeroorlog, niet 't minst de Carlistische opstand: bloedig, onmenschelijk, wreedaardig, fanatiek. Wee! den mensch die lichtvaardig de hand aan zijn zwaard slaat, en die zich niet duizendmaal bedenkt eer hij ter wille van eene vlag, of van versleten, en dan nog zeer betwistbare aanspraken, den fakkel van den burgeroorlog in zijn vaderland slingert.

Doch don Carlos, is niet lichtzinnig! Integendeel, hij bezit allerlei gaven van geest en gemoed, die hem, met behulp zijner oude papieren, tot den aangewezen man verheffen, die in de verwarde huishouding van Spanje orde brengen kan.

Vooreerst is Z. M. moedig, zeer moedig zelfs. Zijne partijgangers verzekeren, “dat hij niets liever doen zou, dan aan het hoofd zijner *voluntarios* zich op den vijand te werpen, indien zijn verstand de aandrift van zijn hart niet in toom hield.” We mogen dan ook niet verzwijgen, dat hij in een vijftigtal proclamaties reeds als zijn onherroepelijk besluit heeft medegedeeld, dat hij voor het heil van Spanje wenscht te sterven. Ook zou hij dit zijn voornemen zeker reeds ten uitvoer gebracht hebben, indien een grillig toeval hem niet telkens een vijftigtal mijlen van de

¹ Ibid pag. 77.

plaats waar gestreden werd verwijderd gehouden had, zoodat hij nog juist tijdig genoeg op het *Campo del Honor* aankwam, om zijne partijgangers voor te gaan in de vlucht naar het gebergte, of aan het hoofd van het zegevierende leger, de lauweren en bloemkransen te ontvangen, die zijne krijgsknechten voor hem verdiend hadden.

Z. M. is dus zeer moedig. Nu is moed onmiskkenbaar eene niet te versmaden deugd in een koning, vooral indien men met den Pretendent in het koningschap eene instelling ziet, die zich voornamelijk ten doel behoort te stellen, soldaten naar de overwinning te voeren. Mocht intusschen iemand van oordeel zijn, dat eenige kennis en wetenschap een niet geheel overbodig vereischte zou zijn in den toekomstigen, legitiemen koning van het hedendaagsche Spanje vooral, — welnu, ook uit dit oogpunt beschouwd zouden de Spanjaarden don Carlos en zijne vlag zeer zeker met geopende armen ontvangen, indien zij, met name een Castelar, Figueras, Pi y Margall e. a., slechts niet zoo wanhopend onwetend waren.

Immers Z. M. is, indien men de Carlistische dagbladen mag gelooven, niet slechts een held maar een geleerde tevens. Hij beraamt middelen om eene katholieke universiteit op te richten, ook is hij geheel en al verdiept in de studie van het sociale vraagstuk, hetwelk hij tot aller bevrediging wenscht op te lossen. Men gevoelt, slechts in het hart van zulk een oneerbiedig en ongeloovig wezen als een duitsch dagblad-correspondent kan, bij het lezen van deze mededeeling, de zondige gedachte opkomen, om onwillekeurig te neurien:

God zegene uwe studia
Van u groeit niets, Halleluja!

Z. M. is dus een geleerde. Hij bezit nog meer voortreffelijke

¹ De correspondent der Cöln. Zeitung.

eigenschappen. Z. M. is tevens een zeer godsdienstig man. Met het oog op den Heer der Legerscharen gevestigd, is hij de Spaansche grenzen overgetrokken met het bepaalde doel om te strijden voor God en het vaderland. Mitsdien verzuimt hij geen dag de mis bij te wonen. Zelfs heeft generaal Elio, bij gemis van een geestelijke, meermalen in volle uniform voor hem en zijn koninklijke hofhouding de mis gelezen. Toch is don Carlos geen fanaticus, als wijlen zijn grootvader. Hij is vroom, minder naar 't schijnt ten gerieve van zich zelve, als ten gerieve van zijn vaandel en zijne vaandeldragers. In de getrouwe Baskisch-Navarreesche provinciën heeft de priester de macht, die hij in de overige provinciën van Spanje sinds eene halve eeuw onherroepelijk verloren heeft, weten te behouden. De Bask is ook eigenlijk geen Spanjaard. Van de overige provinciën scherp afgescheiden door afkomst en tradities, zeden en gebruiken, najveilig op zijne *fueros*, zijn privilegiën en zelfbestuur, eene taal sprekend die geen de minste overeenkomst heeft met het Spaansch — is de geestelijke de eenige tusschenpersoon, door wien hij met de overige wereld in gemeenschap staat. Opgesloten tusschen zijne dorre en woeste bergen, waar de verbeelding onophoudelijk door angstige spookgestalten verontrust wordt, is de Bask bovendien bijgeloovig en fanatiek, somber en trotsch. Hij gelooft, want de geestelijkheid heeft het hem van de jeugd af ingeprint, dat de Republiek en de liberale Monarchie den ondergang zijner oude patriarchale staats-instellingen beoogen, en dat met de zaak van don Carlos, zijn oude godsdienst en zijne oude privilegiën staan of vallen. Legitimiteit beteekent voor hem handhaving zijner oude republikeinsche gebruiken en handhaving van het oude geloof. Beiden zijn voor zijn gevoel onafscheidelijk. Als don Carlos eerst zijne privilegiën onder den ouden eik van Guernica bezworen heeft, zal hij hem erkennen als *Senor* der Baskische provinciën, en daarna goed en bloed ten offer brengen, opdat don Carlos over de 42

provinciën beneden de Ebro heersche als absolutistisch Koning in den geest van den Syllabus.

Van den tegenwoordigen Pretendent weten de Basken en het volk van Navarre zoo goed als niets. 't Is hun genoeg, dat hij *el Rey* is en don Carlos heet. Ze hebben in hem hunne oude overlevering van den zevenjarigen oorlog lief, toen *Senor Carlos Maria Isidora de Borbon y Borbon* bij den dood van Ferdinand VII de banier van den opstand voor het eerst ontrolde, om als Karel V zijn recht op den troon van Spanje tegenover Ferdinands dochter, de gewezen koningin Isabella, te handhaven. Fanaticus tot in merg en been, gedreven en gesteund door de "Apostolische partij", die in de poging om de liberale monarchie in Spanje te vestigen den ondergang van het clericalisme zag, — had Karel V in het jaar 1832 de legitimistische bannier ontplooid, en de welbekende solidariteit der conservatieve belangen, de éénheid van geloof en vaderland, van troon en altaar in zijn vaandel geschreven. Met aandoening herinneren zich de hedendaagsche Basken nog hoe Karel V, de grootvader van den huidige Pretendent, in zijn ijver om den uitslag van den strijd te verzekeren, op het groot-sche denkbeeld kwam om de heilige Maagd tot generalissima van zijn leger te benoemen. Zoo is voor den Bask het Carlisme geen strijd over de rechtsgeldigheid van eene oude wet op de troonsopvolging, maar een strijd tegen de ongeloovige liberalen, die hem zijne oude rechten en zijn oud geloof willen ontnemen, en telkens als don Carlos door de Baskische dorpen trekt, weergalmt de lucht van een oorverdoovend *Viva el Rey*, maar die juichtoon wordt toch onmiddellijk voorafgegaan of gevolgd door een vooral niet minder hartstochtelijk *Viva la Religión!*

En dus — Z. M. Karel VII is ook een zeer vroom man. De godsdienstige hartstocht is een niet te versmaden bondgenoot, en het is niet meer dan een blijk van politiek doorzicht en plichtmatige dankbaarheid, dat *El Senor nuestro* den ijver van den geeste-

lijke, die zijne soldaten met onverzettelijke doodsverachting vervult, van zijn kant beloont, door de goede zaak der priesterheerschappij te steunen met zijn koninklijk gezag. Ook vergenoegt de Koning zich niet met vrome ontboezemingen. Hij heeft de hand aan 't werk geslagen, en aan zijn besluit om de doemwaardige pest der gewetensvrijheid uit te roeien, klem bijgezet door eene "voorloopige commissie der Inquisitie" te benoemen, die de bezittingen van al die "heiligschennende liberalen en vervloekte vrijmetselaars" behoort verbeurd te verklaren. Gezworen vijand van alle lichtzinnigheid met woord of daad, heeft don Carlos bovendien door tusschenkomst van generaal Lizarraga het bevel uitgevaardigd, dat "ieder die den heiligen naam van God, van de heilige Maagd of van de heiligen misbruikt, terstond gevangen genomen en gestraft zal worden. Bij eene eerste overtreding zal de misdadiger gedurende acht dagen, telkens twee uur vóór en twee uur na den middag, aan een paal gebonden en te pronk gesteld worden. Bij herhaling van het heiligschennend bedrijf zal hem zonder verschooning door de hand des scherprechters de tong met een gloeiend ijzer doorboord worden."

Zoo veel over de intellectueele en andere eigenaardigheden van don Carlos, Koning Karel VII.

Naar het vleesch is don Carlos de zoon van don Juan, broeder van den graaf de Montemolin, wiens titulatuur als Karel VI slechts *pro memorie* in het stamboek der Bourbons wordt uitgetrokken, en die op zijn beurt de zoon is van den ouden don Carlos, broeder van Ferdinand VII, held van den zevenjarigen Carlistenkrijg, waaraan Espartero in September 1839 een einde maakte.

Graaf de Montemolin is overleden en van de aanspraken op den troon, die thans zijn overgegaan op don Juan, heeft deze afstand gedaan ten gerieve van zijn oudsten zoon, den huidige Pretendent. Deze don Carlos nu, is vijf en twintig jaar oud (geb. Maart 1848) kloek van bouw, zes voet lang, in zijne manier van doen vrij en kort af. Zonder twijfel mag hij een knap man heeten,

ofschoon de zwaar nederhangende lippen (een erfelijk gebrek van den Spaanschen tak der Bourbons) zijn schoon mannelijk voorkomen bederven en den eersten gunstigen indruk weg nemen. Hij is volstrekt niet ongenaakbaar of hooghartig. Als gij hem op een afstand te paard ziet zitten, en vooral als hij de lieden groet en gemeenzaam de Baskische muts afneemt, ziet hij er teekenachtig uit. Van een krijgsman, staatsman of vorst heeft hij niets. Toch speelt hij gaarne Koning, dat wil zeggen: hij houdt er veel van alle menschen met "jij" en "jou" aan te spreken, zocals de koningen van Spanje dat van ouds gewoon zijn, en hij maakt hierop geen uitzondering ter wille van raadsleden of ministers, al hebben zij driemaal zijn leeftijd. Ook is het eene liefhebberij van don Carlos zich te omringen van een aantal kamerheeren, officieren en secretarissen en meer dergelijke menschen, die geene andere plichten of verdiensten kennen, dan zijn trots te streelen.

Azamat Batuk, aan wiens geestig boek ¹ wij deze bijzonderheden ontleenen, heeft met eigen oogen echte Spaansche edellieden handdoeken zien dragen, waarmee hij zich gewasschen had, en hij heeft hen bespied, terwijl zij ijverig verdiept waren in het onderzoek of zijne laarzen of sporen wel goed waren schoon gemaakt. Hij slaapt lang, rookt geducht, is een goed vader en zit een weinig onder de pantoffel van Dona Margarita, Prinses van Parma, met wie hij in 1867 gehuwd is, en die hem twee dochters schonk en één zoon: Infante Jaime-Charles, die nu vier jaar telt, en zoo hij aan de verwachting zijns vaders beantwoordt, op het wereldtooneel zal optreden in de rol van Karel VIII.

Met niet al te groote onnauwkeurigheid zal nu, hopen wij, het beeld van don Carlos de Bourbon den lezer voor den geest staan. Al de Engelsche, Amerikaansche en Duitsche dagblad-corresponden-

¹ Spanje en de Spanjaarden, naar het Engelsch bewerkt door Jo. de Vries. Haarlem, Kruseman en Tjeenk Willink.

ten, die de eer hadden don Carlos te ontmoeten, zijn eenstemmig van oordeel, dat Z. M. even ongeschikt is een volk te regeeren, als een liberaal dagbladschrijver voor de betrekking van aartsbischop of kardinaal¹. Ook zouden wij den lezer verschooning moeten vragen, dat we voor dezen onbeduidendsten van alle vorstelijke fortuinzoekers eene plaats hebben afgestaan in de "Mannen van Beteekenis", indien don Carlos niet bescheiden genoeg ware de ondubbelzinnige verklaring af te leggen, dat het belangwekkende zijner verschijning niet in zijne persoonlijkheid, maar in de vlag waarin hij zich gewikkeld heeft, moet worden gezocht; in één woord, indien hij niet de vertegenwoordiger ware van een beginsel, dat schoon door de Fransche revolutie in de gestalte van Lodewijk XVI onttroond, — helaas! ook onthoofd, — nogtans telkens weer opstaat, en zich uitput in de hopelooze poging om het verloren terrein te herwinnen: het beginsel der legitimiteit.

De godsdienstige en staatkundige denkbeelden van don Carlos zijn — hetgeen bij iemand van zijne gaven niet anders te verwachten is — tamelijk zwevend. De priesterpartij, die hem drijft en draagt, bepaalt ook de richting van zijn denken en handelen. Don Carlos is niet de ziel, maar het ziellooze werktuig van het Carlisme, de onmisbare vlaggestok waaraan de banier moet worden vastgehecht. — En toch, ondanks al het zwevende zijner godsdienstige en staatkundige denkbeelden, bezit hij in één opzicht eene afgeronde en zeer besliste overtuiging: hij is ten stelligste verzekerd, dat niemand anders dan hij de legitieme Koning, de van Godswege aangestelde Heer en Meester van Spanje en de Spanjaarden is. Op gevaar af ons aan onbescheidenheid schuldig te maken, behooren we dus even te onderzoeken of de papieren van Z. M. wel in goede orde zijn.

Zijne genealogische tabellen zijn inderdaad onberispelijk. Daar

¹ Azamat Batuk, pag. 172.

is geen twijfel aan, don Carlos, koning Karel VII, is de zoon van don Juan, eenig overgebleven broeder van den graaf de Montemolin, koning Karel VI; deze was wederom de zoon don Carlos Maria Isidore de Bourbon, koning Karel V. — Aangenomen eenmaal, dat koninklijke aanspraken uitsluitend van genealogische becijferingen afhangen, dan is de legitieme vaan van don Carlos zonder vlek of rimpel; ten minste indien de don Carlos van 1832 recht had met te beweren, dat bij den dood van Ferdinand VII, niet 's konings dochter, Isabella, maar hij, 's konings broeder, aanspraak had op de kroon van Spanje. Doch hier verrijzen onmiskenbaar eenige moeielijkheden.

Het voorwendsel tot den eersten Carlistenkrijg was, gelijk men weet, de dusgenaamde Salische wet, waarbij de troonsopvolging in de vrouwelijke lijn werd uitgesloten. Met den dood van Karel II, die kinderloos was, eindigde het Oostenrijksche huis, en ging de kroon van Spanje, na een twaalfjarigen successie-oorlog, op den hertog van Anjou over, die met den vrede van Utrecht, als koning Philips V erkend werd. Ten einde den Spaanschen troon zoo vast mogelijk te grondvesten, nu hij den Franschen voor goed opgegeven had, en tevens de inmenging der vreemde mogendheden in de Spaansche aangelegenheden te voorkomen, beraamde Philips V het plan, de wet van erfopvolging in zóó verre te wijzigen, dat de vrouwelijke linie, zoo niet geheel uitgesloten, dan toch hier en daar in hare rechten verkort werd. Zonderling genoeg, door deze regeling, vernietigde Philips V de wetten, volgens welke hij zelf op den troon van Spanje gekomen was; want hij zelf dankte zijn koninkrijk aan zijne grootmoeder Maria Theresia, zuster van Karel II en gemalin van Lodewijk XIV. De *Pragmatieke Sanctie* van Carlos IV (1789) vernietigde daarna de *Lei Nueva* van Philips V, en herstelde de oude Spaansche troonsopvolging ook in de vrouwelijke lijn; en toen Ferdinand VII na de geboorte zijner dochter Isabella (1830) de *Pragmatieke Sanctie* op nieuw in de Staats-

courant bekend maakte, en dientengevolge na Ferdinands dood Maria Christina, in naam der onmondige prinses van Asturië (Isabella), de teugels van het bewind in handen nam, ontrolde don Carlos (Karel V), met behulp der "Apostolische partij", de banier van den Carlistischen opstand, om in naam der ingetrokken Salische wet zijn legitiem Koningschap te veroveren.

Men ziet, met de legitieme rechten van den tegenwoordigen Pretendent is het bedenkelijk genoeg gesteld. Immers, indien Philips V de oude Spaansche grondslagen van het erfrecht veranderen mocht door zijne Salische wet, die nog wel bij koninklijk besluit uitgevaardigd en niet op Spaansche wijze aan de Cortes voorgelegd, behoorlijk besproken en eindelijk goedgekeurd was, — dan is er geen enkele reden, waarom men dat zelfde recht aan Karel IV en Ferdinand VII, die het erfrecht weder op den ouden voet brachten, zou kunnen ontzeggen. Houden we bovendien nog in het oog, dat de vader van don Carlos, don Juan, in 1860 afstand van zijne beweerde rechten heeft gedaan ten behoeve van Koningin Isabella, en dat don Carlos in Oostenrijk en niet, gelijk de Salische wet eischt, op Spaansch grondgebied geboren is, — dan kunnen we ons niet meer ontveinzen, dat don Carlos, ondanks zijn smetteloos geslachtregister, alle gevaar loopen zou zijn legitimiteitsproces voor de vierschaar van recht en geschiedenis te verliezen. Met de onwetende 42 provinciën beneden de Ebro ontbreekt het ons voor alsnog aan het noodige doorzicht, om te erkennen dat de "eenige, ware, koninklijke, legitieme vlag de vlag van don Carlos is."

De vlag dekt schip en lading. In meer dan één opzicht is dat woord ook hier van toepassing. De persoonlijkheid van don Carlos is niets, en de vlag is wederom niets in vergelijking met de partij *waardoor* en de omstandigheden *waaronder* zij ontrold werd. Het Carlisme is iets meer dan een juridische strijd over oude documenten en wetsartikelen. Het vertegenwoordigt een beginsel; daarom

boezemt het zoowel vurige geestdrift, als doodelijken haat in. Het strijdt *pro Dios Patria y Rey*. — In 1832 door de "Apostolische partij" als stormram tegen de liberale Monarchie gebruikt, is het in zijn beginsel en in zijn historisch verband, evenals de legitimiteit van een Chambord, in den grond der zaak een strijd van de middeleeuwen tegen den nieuweren tijd, van de theocratie tegen den wereldlijken staat, van priesterheerschappij en absolutisme tegen gewetensvrijheid en democratie.

Het ligt niet op onzen weg, de kronkelgangen te schetsen van den Carlistischen strijd, die reeds meer dan 2 jaar het ongelukkige Spanje teistert, en waarin somtijds duizend patronen verschoten werden om 2 of 3 tegenstanders te dooden, maar die toch in meer dan één bloedig gevecht wonderen van dapperheid ten toon gespreid en stroomen bloeds gekost heeft. Met de inneming van Portugaleta en de algeheele insluiting van Bilbao was de Carlistische opstand het dreigendst voor de Republiek. Vier maanden lang (Januari — Mei 1874) trotseerden de kloeke inwoners der hoofdstad van Biskaye de ellende van een beleg en de vernieling, die 5200 bommen en 1500 granaten over de geteisterde stad verspreidden. Toen de mannen wankelden en meer dan één regiment van capitulatie sprak, deed een optocht der fiere Spaansche vrouwen, door de gevaarlijkste wijken der stad, den verflauwendenden moed der bezetting herleven.

De dapperheid, de fierheid, de geestdrift en opgewektheid van het Spaansche karakter openbaarden zich ook thans weer in meer dan één voorbeeld, zoowel bij de Carlisten als bij de Republikeinen; maar niet minder duidelijk bleek ook, dat het Carlisme buiten de grenzen der Baskische provinciën in het eigenlijk gezegde Spanje geen toekomst heeft. Nauwelijks was het bericht der inneming van Portugaleta bekend, of de twist tusschen de Republikeinen was in het aangezicht van het dreigende gevaar voor een oogenblik bijgelegd, en in betrekkelijk korten tijd kon Serrano aan het hoofd

van 40,000 man en 90 kanonnen, Bilbao, de onverwinlijke, ontzetten.

De zonderlinge wijze van oorlog voeren, waarbij een Concha, Serrano en Laserna wel weten te overwinnen, maar naar het schijnt van de behaalde zege geen gebruik kunnen maken; het fanatisme waarmee men strijdt; de Spaansche trots die tot het uiterste volhardt; boven alles de ontoegankelijke bergen van het Noorden, die zelfs het krijgstalent van een Napoleon I trotseerden, — dit alles maakt dat het einde van den rampzaligen burgeroorlog nog niet te voorzien is.

“De onderlinge haat en ijverzucht der Spaansche gewesten ¹ is in de Basco-Navarreesche gedeelten van het schiereiland tot zulk eene hoogte geklommen, dat het Carlisme alleen dan kan gefnuikt worden, wanneer de een of andere Madridsche geweldenaar den moed heeft het Amerikaansche beginsel: “goede Indianen zijn alleen doode Indianen”, als het zijne aan te nemen. Als deze stelregel, hoe barbaarsch ook, van beide zijden trouw werd nageleefd, zou er een einde aan de zaak kunnen komen; doch zoolang de zaken gedreven worden, gelijk zij sedert Zumalacargui's ² dood gedreven zijn, zal vrede eene onbekende zaak in Spanje zijn.”

Wel een treurig dilemma! Of eindeloos herhaalde oorlog, of eens voor altijd een verdelgingskrijg op leven en dood! Wellicht zou die noodlottige keus ontweken kunnen worden, indien de Baskische provinciën van Spanje gescheiden konden worden. Zoolang beiden vereenigd blijven, is de botsing tusschen Spanje *boven* en Spanje *beneden* de Ebro naar het schijnt onvermijdelijk. 't Zijn niet slechts twee verschillende volken, maar twee verschillende beginselen die hier op elkander stooten. De Bask is fanatiek

¹ Azamat .Batuk.

² De opperbevelhebber in den Zevenjarigen oorlog.

hartstochtelijk vereerder van Ignatius Loyola, wiens beeltenis in alle hutten wordt aangetroffen, maar het overige Spanje heeft zich aan de priesterheerschappij ontworsteld. Wil men het bewijs? Ziehier eenige getuigenissen :

“Mijn geneesheer,” schreef voor 40 jaar de markies de Custine, die zelf conservatief was, “is een geleerd man, zijne beginselen zijn gematigd. Gisteren was hij bij mij. Wij praatten zoo min mogelijk. Plotseling staat de doctor op; hij verwijdert zich van het venster met eene uitdrukking van afschuw, loopt als dol door de kamer, hij verbleekt en zijn mond is krampachtig samengetrokken, zijne knieën knikken; een papier dat hij in de hand heeft, en waarop hij een recept geschreven had, wordt in de gebalde vuist inéén gefrommeld, eindelijk stoot die man, zoo even nog zoo voorzichtig en zoo staatkundig, met bevende lippen deze woorden uit, afgebroken door snikken en gesmoorde kreten: “Kijk, mijnheer, daar hebt ge ze... Zie ze maar eens aan, dat is onze schande! Dat zijn onze Koningen! Ja, mijnheer, daar hebt gij een van de tegenwoordige koningen van Spanje, meer Koning dan de Koning zelf, maar hun rijk zal van korten duur zijn! -- o ja! — dat zweer ik! — Het zal van korten duur zijn en het zal — het zal treurig eindigen! Ziet gij! minder nog omdat het ons onderdrukt, dan omdat het ons onteert. Dit afschuwelijke juk zou reeds verbrijzeld zijn, zoo de Spanjaarden minder laf waren. Maar onze kinderen zullen er genoeg van hebben de soldaten der monniken te zijn, en met nieuwe geestdrift zullen zij Spanje de plaats doen hervinnen, die het in de achting van Europa verloren heeft.”

“Op dat oogenblik hoorde ik buiten een roffel slaan; ik keek uit het raam naar het plein, en ik zag onder mijn raam voorbijgaan pater Cirillo, generaal der Franciscanen, die op eene doorreis door de provincie Grenada was gekomen. Het komt mij voor dat de gevoelens van mijn geneesheer tegenwoordig (1831) de middelklassen en gedeeltelijk ook de hogere standen beheerschen.”

Ongeveer 40 jaar na de verschijning van Custine's *l'Espagne sous Ferdinand VII*, gaf Gustav Rasch den indruk terug, dien hij van Spanje ontrangen had. Van Sevilla schrijft hij o. a. :

“Alleen dat wat Sevilla ten tijde van Isabella de Katholieke was, de katholieke stad van Spanje bij uitnemendheid, is het tegenwoordig in het geheel niet meer. De kerkelijkheid heeft, even als in geheel Spanje, een einde genomen. Priesters en koorknopen zingen op het marmeren koor van den Dom, maar er is niemand die luistert. Het *ayuntamiento* van Sevilla weigerde, toen ik in de stad vertoefde, elke geldelijke ondersteuning voor de processie op Goeden Vrijdag. Mag de *gitano* in de Zigeuner voorstad nog aan amuletten en wonderen gelooven mag Christina's dochter, de hertogin van Montpensier, in het paleis San Telmo nog de onbevleete ontvangenis huldigen, — de burgerij van Sevilla heeft zich van de Kerk afgewend, er is op staatkundig gebied republikeinsch. Wie van eene andere meening is, luistere naar de vreeselijke vloeken, die de Sevillaan uitspreekt, als het gesprek op de monarchie en op de geestelijkheid komt, of hij ga heen en beschouwe de ruïnen der nonnenkloosters, die door de Sevillanen terstond na de revolutie met den grond gelijk gemaakt zijn.”

Ten slotte voegen we hier nog bij de woorden van den republikeinschen afgevaardigde Pi y Margall, gesproken in de vergadering der Cortes van 3 Mei 1869.

“Het Katholicisme, mijne heeren afgevaardigden! is dood in het gemoed van Spanje. Ziet deze kamer, waar zich de vertegenwoordigers bevinden van bijna alle staatkundige partijen. Deze kamer glimlacht, wanneer gij haar spreekt over de mysteriën van uwen godsdienst, over de maagden des Heeren, over de mirakelen en dogmen. Wanneer wij daarentegen tot haar spreken, dan luistert de kamer naar ons, ik zal niet zeggen met ingenomenheid, maar zij toont toch duidelijk, dat zij niet geheel en al tegen onze denkbeelden gekant is. Voor weinige dagen deed eene welsprekende stem (Castelar) deze zaal weerklinken van hartstochtelijke beschuldigingen tegen het Katholicisme; welnu, gij zijt allen getuigen, dat deze geheele vergadering beefde van geestdrift. Meer dan eens werd de rede afgebroken door toejuichingen. Wat is de beteekenis van die toejuichingen? O, zoo gij het Katholicisme nog liefhadt, mijne heeren! zoudt gij dan een redenaar toejuichen, die het met zooveel vuur aanvalt?”

Deze woorden, die bevestigd worden door allen die Spanje in

de laatste 50 jaar bereisd hebben, ¹ teekenen den toestand, en verklaren de machteloosheid van het Carlisme aan gindsche zijde van de Ebro.

Is Spanje gered en zijne toekomst verzekerd, indien het 't Carlisme ten onder brengt en den boozen geest van clericalisme en absolutisme voor goed van de borst schudt? Die nog haten kan, kan ook nog liefhebben. En toch... Het hedendaagsche Spanje heeft gebroken met zijne eeuwenoude tradities; het haat den ouden Spaanschen geest, maar heeft het trotsche Spanje, dat minachtend op den vreemdeling nederziet, ook uit eigen boezem nieuwe idealen doen geboren worden, waarvoor het van liefde ontgloeid is...? Of verwacht het uitsluitend alle heil van wetten en reglementen? Treuriger nog: is het wellicht tot volslagen apathie vervallen?

Nog eens: ook van de natiën geldt het bekende woord: de geest is het die levend maakt. Is de geest van een volk geweken, begraaf dan gerust het lichaam.

N. C. BALSEM.

¹ Verg. Azamat Batuk; Gustav Rosch, Kijkjes in Spanje; Cöln. Zeit., Briefe aus Spaniën 1873-74 passim.

MANZONI.

ALESSANDRO MANZONI.

Naar niet vele zaken plegen wij met meer verlangen uit te zien, dan naar een eerste kennismaking met natuurtooneelen of kunstwerken die een grooten en gevestigden naam hebben. Met een brandende begeerte om te weten, welken indruk wij op onze beurt zullen ontvangen van wat reeds zoo menigeeen bewonderd heeft, treden wij een beroemd schilderijenkabinet of een theater van den eersten rang binnen. Zoo trekken wij naar de meren van Lombardije: zoo naderen wij den dom van Milaan. En niet minder groot is de weelde, die de eerste lectuur van een dichter ons biedt, van wiens groote gaven de roep reeds dikwijls tot ons gekomen is. Eindelijk hebben wij hem in handen — een fraai gebonden boek of een op een stalletje bemachtigd exemplaar — en volkomen bereid ons door hem te laten leiden, zijn wij in gespannen verwachting, waarheen hij ons wel voeren zal. Dit alleen weten wij, dat wij des te meer genieten zullen, naarmate wij ons ernstiger verdiepen in den geest, die het kunstwerk ingegeven heeft. Onder de schrijvers, die wij met zulk een belangstelling ter hand nemen,

behoort ook Alessandro Manzoni, dien men — met welk recht, laten wij voor het oogenblik daar — somtijds vergeleken heeft bij de witmarmeren cathedraal van zijne vaderstad Milaan.

Voor velen ten onzent is, wat Manzoni betreft, het genot eener eerste kennismaking nog altijd te smaken. "Wie is Manzoni?" werd mij onlangs door iemand gevraagd, die niet alleen de italiaansche taal machtig was, maar zelfs bleek den beroemden roman van dezen dichter gelezen te hebben. Hem was alleen de naam des auteurs ontgaan, en hij maakte zodoende een uitzondering op den regel, volgens welken bij ons beschaafd publiek de namen en de roem der beste dichters van Italië bekend genoeg, maar hun werken door zeer weinigen gelezen zijn. De meesten, die de taal van Dante en Tasso verstaan, hebben, zoo ik mij niet bedrieg, de vriendschap van deze schoone alleen gezocht, opdat zij hen bij den chef van een kantoor of een bureau aanbevelen zou. Stellig is ten onzent het getal betrekkelijk gering van hen, die te gelijk de macht en den lust hebben om de meesterstukken der italiaansche letterkunde in het oorspronkelijke te genieten. Vertaald zijn, voor zoover mij bekend is, Manzoni's verzen en treurspelen niet: zoo al enkele zijner weinige oden in gebonden stijl mochten zijn overgebracht, dan zijn ze zoo verschoolen, dat niemand ze vindt. Manzoni's roman *I Promessi Sposi* is in onze taal, gelijk in die van de meeste beschaafde natien, vertolkt: de begaafde P. van Limburg Brouwer heeft aan "de Verloofden" indertijd een, natuurlijk passend en uitstekend, hollandsch kleed gegeven. Er zijn, meen ik, nog meer nederlandsche vertalingen van dit werk. Geen wonder: in 1827 verschenen, is het al spoedig ver buiten Italië beroemd geworden, en zulke romans bleven ook toen ten onzent niet onvertaald. Maar niet dikwijls komt men een exemplaar dier vertalingen meer tegen, en even zelden ontmoeten wij menschen, althans van het jongere geslacht, die dezen roman gelezen hebben. Ook zij, die thans

niet meer tot de jongeren behooren, hebben wel reeds in hunne jeugd Manzoni's naam met eerbied hooren noemen en al vroeg vernomen, dat de oude Götthe een hoogst gunstig oordeel over hem had geveld, maar Manzoni's roman kregen zij niet in handen. Toch zou hij voor menig jong gemoed een gezonder lectuur geweest zijn, dan vele andere buitenlandsche voortbrengselen der fantazie, die hun wel niet bepaald in handen gegeven, maar evenmin onthouden werden.

Dat Manzoni's werken in Nederland weinig gelezen worden, kan slechts een rede te meer zijn om van hem te spreken. Zoo iemand het feit dat deze Italiaan, in Mei 1873 gestorven, thans eerst in dit tijdschrift ter sprake komt, symbolisch wil noemen voor de geringe belangstelling, die de italiaansche letterkunde in Nederland vindt, dan zal ik — men heeft reeds bespeurd — de eerste niet zijn om dat tegen te spreken. Troostrijk is echter voor den schrijver de gedachte dat Manzoni niet behoort tot hen, wier beteekenis maar één dag duurt. Hij heeft werken van blijvende waarde geleverd. Zoo er onder mijn lezers zijn, die *I Promessi Sposi* hebben begonnen te lezen, maar dien roman — het geval is mij meermalen voorgekomen — als gerekt en weinig boeiend ter zijde hebben geschoven, dan zal het hun stellig aangenaam zijn een blik te slaan op het eigenaardig karakter van Manzoni's talent. Zodoende zullen zij o. a. ook misschien begrijpen, hoe zulk een indruk door hen ontvangen worden kon van een werk, dat door Götthe zoo hoog geprezen werd. Dat gansch Italië bij Manzoni's overlijden ten vorige jare aan des dichters nagedachtenis de grootste hulde bewezen en ook den patriot in hem geëerd heeft, is uit de couranten van Mei 1873 aan velen gebleken. Deze of gene heeft toen echter wellicht met verwondering gevraagd, hoe het mogelijk was dat Manzoni door alle partijen, zoo door de clericalen als door de liberalen, tot de hunnen gerekend werd: en waarom hij, die nooit een zweem van martelaar-

schap had gedragen voor de zaak van Italië's eenheid en onafhankelijkheid, en die de laatste vijfenveertig jaren zijn dichtertlijk talent in de aarde begraven had, kon voorgesteld worden als een krachtig kampioen voor die beide. Ook die vragen zullen niet zonder antwoord blijven, wanneer wij aantonen wat Manzoni voor zijn vaderland geweest is.

Maar eer wij stilstaan bij de beteekenis van Manzoni voor Italië en bij de blijvende letterkundige waarde zijner geschriften, willen wij zoo veel mogelijk aanwijzen hoe hij werd wat hij geweest is. Ook naar kennismaking van dezen aard wordt dikwijls met gespannen verwachting uitgezien. Zij, die ons den levensloop en den gang van de ontwikkeling der begaafdsten van ons geslacht verhalen, doen aan ons een goed werk. Het is een genot zooveel mogelijk te ontdekken, welke plaats de kunst in het leven eens dichters heeft ingenomen, welk deel van zijn wezen hij in zijn werken heeft nedergelegd, hoe zij in een bepaalde periode van zijn ontwikkeling in zijn geest zijn geboren. Wij leeren daardoor die werken beter begrijpen. Maar ook geheel afgezien daarvan heeft karakterstudie een eigenaardige bekoorlijkheid, en het is sommiger vreugde, uit de hun bekende gegevens — helaas! dikwijls te schaarsch en gebrekkig — zoo goed mogelijk een beeld van een beroemd man te ontwerpen. Een raadsel bijvoorbeeld, als dat van Manzoni's zwijgen gedurende de laatste vijfenveertig jaren zijns levens boezemt hun op zich zelf reeds groote belangstelling in.

I.

Toen ik onlangs in dit tijdschrift een opstel over Fritz Reuter leverde, drong zich terstond de vraag aan ons op, waarom die platduitsche humorist, met zoo uitnemende gaven toegerust, eerst op zijn drieënveertigste jaar begon te schrijven. Thans doet zich juist het omgekeerde probleem aan ons voor. Manzoni telde achtentachtig jaar

toen hij stierf, maar heeft na zijn drie en veertigste jaar geen kunstwerk meer voortgebracht. In 1827 is zijn eerste en laatste roman verschenen: zijn verzen en treurspelen zijn van vroeger datum. Ruim vijf en veertig jaren zijn er dus verlopen, waarin, naar men oppervlakkig zeggen zou, niets den dichter verhinderen kon, zich aan poëtischen arbeid te wijden. Ontmoedigd kon hij niet zijn, want wat hij geleverd had, was uitstekend gelukt en door de beste beoordeelaars hoog gewaardeerd: zijn laatste werk had een zeer buitengewonen opgang gemaakt. De hooge ouderdom, dien hij bereikt heeft, doet reeds gissen dat het aan levenskracht en gezondheid hem niet haperde. Met geen vervelenden arbeid behoefde hij zich af te tobben om zijn dagelijksch brood te verdienen. In den regel kon hij elken morgen het voor den literator zoo heerlijk woord spreken: deze dag is mijn. Gewis had hij geen prikkel als dien, welke een Walter Scott gedurende zijn laatste levensjaren zoo rusteloos romans deed voortbrengen, opdat hij zijn schulden mocht betalen, en die Reuter naar de pen deed grijpen, om te kunnen leven. Maar ook zonder dien prikkel der noodzakelijkheid, door inwendigen drang gedreven, had Manzoni zijn werken vroeger geschreven. Een ambt bekleedde hij niet: zijn tijd werd hem door geen politieke bezigheden ontfroefd. De kunst was zijn eerste liefde, en hij had het steeds ernstig met haar gemeend. Waarom bleef dan het speeltuig, dat hij reeds vroeg gehanteerd had, steeds aan den wand hangen, en hoe was het mogelijk, dat geen enkele inspiratie hem dwong het stilzwijgen te verbreken? Er moeten natuurlijk — al schijnt het oppervlakkig beschouwd anders — reëgeerende elementen zijn geweest, die den drang, welke hem vroeger tot scheppen dreef, van zijn kracht beroofd en verhinderd hebben, dat hij, gelijk Göthe, ten einde toe vruchtbaar bleef. Als wij een blik slaan op de eerste helft van zijn leven, op zijn aanleg en karakter, op de personen en omstandigheden die invloed op hem uitoefenden, op de richting

van zijn denkbeelden en studiën, dan zullen wij wellicht reeds eenigzins leeren begrijpen, waarom hij in de laatste helft zijns levens gezwezen heeft. Mocht iemand dat probleem niet belangwekkend genoeg vinden, of ten slotte van oordeel zijn, dat het niet is opgelost, dan zal hij toch misschien met eenige belangstelling den gang van Manzoni's ontwikkeling hebben gevolgd.

Reeds vroeg maakten Manzoni's vrienden zich ongerust over een neiging, die bij hem bestond, om de scheppingsgaven, die hij bezat, niet te gebruiken. In 1811 schreef een hunner uit Italië aan iemand te Parijs omtrent hun wederzijdschen vriend: "Alessandro en zijn huisgezin zijn welvarende. Maar geheel opgaande in zijn huiselijk leven, schijnt hij maar al te zeer de Muzen te verwaarloozen, die hem toch zoo mild hebben beedeeld."

Twee zaken blijken onder meer uit deze regelen. Vooreerst, dat Manzoni nooit een van die mannen geweest is, die een fransch schrijver met een inktkoker in het hoofd geboren acht, en die niet nalaten kunnen te schrijven, daar hun, zoodra zij er mede ophouden, de inkt door het bloed gaat. Het schijnt hem zeer goed mogelijk geweest te zijn, letterkundigen arbeid een tijd lang te laten rusten en zich geheel te wijden aan het besturen van zijn landgoed, het huiselijk leven en dergelijke zaken. Maar de aangehaalde zinsnede bewijst tevens, dat Manzoni's dichterlijke gaven door zijn vrienden hoog werden geschat.

In 1811, toen deze brief geschreven werd, had Manzoni, toen 26 jaar oud, nog niet veel laten drukken. Maar wat hij geleverd had, droeg inderdaad het kenmerk van waarachtig poëtisch talent. Hij was dan ook in een omgeving opgegroeid, die allezins geschikt was, om iemand van veel letterkundigen aanleg te ontwikkelen. Den 7den Maart van het jaar 1785 te Milaan, uit een oud adellijk geslacht geboren had hij — zijn vader, graaf Pietro Manzoni, was een man van weinig beschaving — eene moeder die uitstekend berekend was,

om de schoone gaven, die hij krachtens de wet van de erfelijkheid der eigenschappen haar te danken had, te leiden en te ontwikkelen. Een goed menschenkenner is er licht van overtuigd, dat de aangeborene gaven, in bijna alle opzichten, het meest be- teekenen, en dat men door opvoeding en leiding den van nature daartoe niet geschikten evenmin een dichter maken kan als een muzikant of een held. Maar in elk geval wordt toch door de opvoeding de ontwikkeling der door de natuur geschonken talenten tijdelijk tegengehouden of begunstigd. De aanleg is als een vaas die gevuld kan worden met allerlei vloeistof, doch ook ledig blijven en zelfs verbrijzeld worden kan. De vatbaarheid b. v. voor enthousiasme, het gevoel voor het schoone en verhevene zijn aangeboren gaven: gij kunt ze aan een koele, stugge, platte natuur evenmin mededeelen als muzikaal gehoor. Maar zijn zij eenmaal aanwezig, dan hangt het van de omgeving, waarin het kind opgroeit af, aan welke zaken het zijn geestdrift — voorshands ten minste — wijden en voor welke schoone en verhevene denkbeelden zijn geest ontgloeien zal. Ware Manzoni opgevoed door een zeer vrome moeder, waarschijnlijk zou hij reeds van zijn vroege jeugd af even vurig met den godsdienst gedweept hebben, als hij het thans deed met poëzie en met de theorieën van vrijheid, algemeene broederschap, humaniteit en verlichting. Deze vertegenwoordigden het ideale element in de denkbeelden die voor waarheid doorgingen in den kring, waarin zijn moeder, de dochter van den beroemden rechtsgeleerde Beccaria, zich be- woog. Zij stond, waarschijnlijk ten gevolge van den naam en de positie van haar vader, in vriendschappelijke betrekking met allerlei geleerden en letterkundigen in Milaan. Deze mannen dweepten met de denkbeelden van de tweede helft der achttiende eeuw. Onder hen heerschte de geest, die van Voltaire en Rousseau en van de school der parijsche encyclopaedisten was uitgegaan. Zij hadden in het klein een dergelijke school te Milaan gesticht. Een

min of meer materialistisch gekleurde filosofie, minachting jegens den godsdienst, geestdrift voor de staatkundige theorieën die aan de fransche revolutie ten grondslag hadden gelegen, waren kenmerkende trekken van dien geest. Zij hadden met de oude idealen gebroken, doch zich nieuwe gemaakt. De ontgoocheling was nog niet daar, al was zij op komende wegen. Het lot der fransche republiek was nog niet beslist en men wist nog niet wat men van Napoleon te wachten had. Het kan ons dan ook niet verwonderen, dat de overwinning door Napoleon bij Marengo behaald den vijftienjarigen kuaap aanleiding gaf, tot het vervaardigen van een gedicht met den titel: *Il trionfo della liberta*. Napoleon was toen nog eerste consul der republiek, de oogen der vrijheidsmänner in Italië waren nog steeds naar Frankrijk gericht, van waar hun de hulpe moest komen, en misschien zal zich het vrijheidsideaal voor de verbeelding van den jongen dichter in Bonaparte belichaamd hebben. Het blijft trouwens bij gissen, want dit gedicht heeft nooit het licht gezien. In Manzoni leefde alles behalve het stoute zelfvertrouwen van een Victor Hugo, die op dien leeftijd deelnam aan het concours van de Fransche Academie en een vers inzond dat aldus eindigde:

Moi, qui toujours fuyant les cités et les cours,
De trois lustres à peine ai vu finir le cours.

Een kenmerkende karaktertrek van Manzoni was juist een zekere angstvallige voorzichtigheid. In 1847, toen onze dichter dus reeds vele jaren lang het stilzwijgen had bewaard, schreef Giusti, die toen tot de jongere dichters behoorde en met den ouderen poet zeer vriendschappelijk verkeerde, aan Manzoni o. a. het volgende: "Als wij nauwkeurig nagaan, wat wel de geheime reden mag zijn, die u zoo traag en schuw maakt, meenen wij den sleutel te hebben gevonden. Hoor nu eens, of wij den spijker op den

kop hebben geslagen. Gij behoort tot de moedelooze lieden, die hoe verder zij het in de kunst brengen, des te angstvalliger en behoedzamer worden; terwijl de meeste schrijvers, stoutmoediger den steilen weg, die naar het hoogste punt van de kunst leidt, opstormen, naarmate zij verder van dat punt verwijderd zijn, fladdert gij traag en bedachtzaam, als 't ware terugdeinzend voor uw eigen schaduw, om die hoogte. Aan enkele geesten, welke zij bijzonder rijk heeft bedeed, heeft de natuur tevens een lastig ondier willen medegeven, de ziekte namelijk om zich zelve niet te vertrouwen, terwijl zij velen, die veel stiefmoederlijker bedeed zijn, als 't ware tot vergoeding een gelukkig zelfvertrouwen schonk en de begeerte om hun eigen onmacht voortdurend voor het publiek te doen blinken. Gij gelijkt op iemand die geboren is om in schitterende gebouwen en trotsche paleizen te wonen en ook wenscht om iets groots en schitterends te doen, maar zich toch terugtrekt in lage vertrekken, als vreesde hij zich met eeuwenoud stof en smerige spinraggen te zullen bezoedelen, wanneer hij naar de bovenste verdieping opsteeg."

Wat bedoelt Giusti met die "lage vertrekken"? Waarschijnlijk de taalkundige en historische studiën, waarin Manzoni zich naarmate hij ouder werd, hoe langer hoe meer verdiepte. Giusti betreurt het, dat een man, die getoond had, in de poëzie te kunnen voortbrengen, wat anderen niet vermochten, zich met zaken bezig hield, die even goed door mannen van minder dichterlijk talent konden worden volbracht. Gelijk uit het citaat blijkt, waren Giusti en zijn vrienden van oordeel, dat Manzoni van nature te weinig zelfvertrouwen had en zijn ideaal zoo hoog stelde, dat hij er zelf voor terugdeinsde. Dergelijke menschen hebben een neiging om andere dingen te doen, die hun gemakkelijker van de hand gaan. Uit een karaktertrek van dezen aard is misschien het verschijnsel te verklaren, dat sommige groote geesten zich op het terrein der kritiek gehouden hebben, in plaats van scheppende op te treden.

Stellig heeft Manzoni's schroomvalligheid er toe bijgedragen om hem na zijn tijd van vruchtbaarheid zoo lang te doen zwijgen. En indien aan den dichter op die jaren en na zooveel roem, door hen die hem goed kenden gebrek aan zelfvertrouwen werd toegeschreven, dan kunnen wij gerust aannemen, dat dit gebrek hem van nature eigen was.

Wij gaan thans na, welke invloeden op hem in den bloeitijd, die aan het vruchten dragen voorafging, hebben gewerkt. Terwijl hij van jongeling tot man rijpte, was voor den loop zijner ontwikkeling, voor de richting, die zijn talent genomen heeft, zijn verblijf in Frankrijk beslissend.

In 1805 ging de gravin Manzoni voor een geruimen tijd derwaarts en vertoefde meestal, in de nabijheid van Parijs te Auteuil. Daar pleegde in die dagen dikwijls een uitgelezen kring samen te komen; gewoonlijk in la Maisonnette, het buitenverblijf van Condorcets schoone en begaafde weduwe. Manzoni kwam in 1805 zijn moeder daar bezoeken en bleef er ook geruimen tijd. Cabanis, Madame de Stael, Destutt de Tracy, Volney, en andere min of meer bekende en beroemde personen kon hij daar aantreffen. Maar in den kring van uitstekende mannen en vrouwen vond hij — altijd eenigzins tot een meer vertrouwelijken omgang met enkele uitverkorenen geneigd — één man, aan wien hij zich bijzonder aansloot, die een zeer grooten invloed op hem heeft uitgeoefend en dien hij later zijn leermeester pleegde te noemen. Dat was Claude Fauriel.

Menig lezer hoort wellicht hier dezen naam voor het eerst. Deze uitstekende geleerde heeft dan ook inderdaad geen werken van een omvang en beteekenis geleverd als zij, die hen kenden, van hem verwachten. Hij had te worstelen met een paar booze geesten, die in den kring, waarvan wij spraken, somtijds aangeduid werden als: "le démon de l'incapacité" en "le démon de la procrastination." Met andere

woorden, hij was nooit tevreden met den schat van kennis, dien hij verzameld had, meende altijd dat hij nog dieper en grondiger moest onderzoeken en nasporen, en stelde daarom een eindredactie van het resultaat zijner studiën altijd uit. Bovendien maakte hij, die zich wat den inhoud betref zoo hooge eischen stelde, in den regel te weinig werk van den vorm, waarn hij zijn denkbeelden en slotsommen aan het publiek aanbood: de steiger werd niet weggebroken voor het nieuwe huis dat hij gebouwd had. Die onverschilligheid omtrent den vorm heeft Manzoni volstrekt niet van hem overgenomen. Maar de degelijkheid van Fauriel, zijn liefde voor historische studie — daaraan had Fauriel zich vooral gewijd — hebben zeer krachtig op Manzoni gewerkt. Van deze kennismaking dagteekent de voorkeur van onzen dichter voor de beoefening der geschiedenis. De omgang met Fauriel heeft hem voorbereid om twee historische treurspelen en een historischen roman te scheppen, van alle welke een groote geschiedkundige nauwgezetheid het kenmerk is.

Dat in dezen kring Manzoni een historicus zou worden, was oppervlakkig beschouwd niet te vermoeden. De leidende geesten der achttiende eeuw hechtten niet veel aan de historie en verwaarloosden de geschiedkundige zijde der problemen. Van het betrekkelijk recht van allerlei meeningen, van waardeering van hetgeen voorheen voor waar gehouden was, wilden zij niet hooren: de middeleeuwen waren voor hen een tijd van rampzalige onkunde en bijgeloof. Maar de negentiende eeuw met haar zin voor historie, haar waardeering, haar scepticisme en critiek stond reeds op den drempel. Een reactie tegen die verachting van al wat vroeger bestaan had en geloofd was kon niet uitblijven. Fauriels omzigtige, sceptische en toch ook poëtische natuur maakte hem bijzonder geschikt om een van de eersten te zijn, die begon te reageeren en de waarde, de belangrijkheid van het verleden te zien. Hij was — schoon

dertien jaren ouder dan Manzoni — toen de revolutie allerlei teleurstellingen bracht en tot nadenken riep, nog jong genoeg om onder den indruk daarvan zijn denkbeelden te wijzigen. Tegenover de denkbeelden der achttiende eeuw, stond hij vrijer dan zij, die veel ouder waren en zich meer met lijf en ziel daaraan hadden overgegeven. Hij was een *trait-d'union* tusschen het gaande en het komende geslacht. Groot was zijn invloed op de letterkundigen met wie hij in aanraking kwam en zijn zin voor historie wist hij aan velen mede te deelen. Zijn karakter en talent oefenden een groote aantrekkingskracht uit: hij was geboren om veler vertrouwde te zijn.

Ook Manzoni voelde zich door den nederigen en beminnelijken geleerde aangetrokken. Het was in Februari van het jaar 1806 dat hij aan hem het eerst zijn gedicht op den dood van Carlo Imbonati voorlas. Fauriel was een uitnemend kenner der italiaansche taal en behoorde, al had hij zich vooral aan historie- en taalstudie gewijd, volstrekt niet tot hen, die de poëzie minachten. Hij zou van den gebonden stijl nooit gezegd hebben "l'idée, qu'un ouvrage a été fait au cloche-pied, peut-elle ajouter au plaisir qu'elle produit?" of in verzoeking gekomen zijn, om een kop erwten present te doen aan hem, die zijn denkbeelden door den nauwen ring van maat en rijm weet heen brengen, gelijk Alexander de Groote deed aan den kunstenaar, die het ver gebracht had in het werpen van erwten door een ring. Maar wel prees hij het terstond in Manzoni, dat deze zijn gedicht in *versi sciolti* d. i. in rijmlooze verzen, had geschreven. Hij meende, dat zodoende de dichter zich niet zoozeer van een belemmering ontslaat, als wel van een steun, van een hulpmiddel, dat hem gedachten doet vinden, vrijwillig berooft. Indien hij rijmlooze gedichten schrijft blijkt het beter, of hij werkelijk iets te zeggen heeft, of er beelden en vernuftige wendingen bij hem opkomen, ook zonder dat het rijm hem die aan de hand doet. Fauriel was dus

eenigszins van de meening, die Musset uitdrukt, als hij Manzoni's tijdgenoot Leopardi toezingt:

Telle fut la vigueur de ton sobre génie,
 Tel fut ton chaste amour pour l'âpre vérité
 Qu'an milieu des langueurs du parler d'Ausonie
 Tu dédaignas la rime et sa molle harmonie.

Dat de macht van het genie en de liefde voor waarheid beter uitkomen in rijmlooze dan in berijmde verzen, en dat het rijm den dichter meer steun dan moeite geeft, zijn natuurlijk zeer betwistbare stellingen. Maar niemand zal Fauriel ongelijk geven als hij aan de poëzie den eisch stelde, dat zij uit het hart welle en de dichter iets van belang te zeggen hebbe. En dat was inderdaad met Manzoni het geval. Is het talent om in den gebonden stijl te schrijven een op zich zelve staande aangeborene gave, gelijk het muzikaal gehoor? Er zijn bevoegde beoordeelaars — Sainte Beuve b.v. — die het gelooven. Hebben zij gelijk, dan was Manzoni een geboren dichter, voor zooverre de poëzie bestaat in het uitwendig kleet van rijm en maat. Een aandrift om in verzen te spreken, openbaarde zich — wij zagen het reeds — bij hem al vroeg. Maar dichter was hij evenzeer geboren, wat het beste deel, het wezenlijke betreft: fijn en diep gevoel, een levendige verbeelding, een gemoed vol geestdrift voor al wat edel en groot is.

Het gedicht, dat hij Fauriel voorlas, droeg er de blijken van en moest den ouderen vriend wel bevallen. Manzoni had daarin werkelijk uitgesproken wat er leefde in zijn ziel. Carlo Imbonati, een kort te voren gestorven voortreffelijke vriend zijner moeder, verschijnt hem in den droom en vermaant hem zich toch voor het vulgaire en gemeene te wachten, deel te blijven uitmaken van die keurbende, wier bestaan het eenige is, wat waarde aan de menschheid bijzet en die haar den rechten weg wijst. Op de

vraag des dichters, of het waar is, wat hij van Imbonati heeft hooren zeggen, dat deze de poëzie nooit hoog geschat heeft, glimlacht de afgestorven vriend en antwoordt hem dat hij steeds diepen eerbied heeft gehad voor hen, die met hun dichterlijke gaven der menschheid werkelijk tot een zegen zijn geweest. Maar hij heeft alleen hen veracht, die met hun gemeenen zin, hun ondeugden de dichtkunst hebben ontheiligd en onverdiende loftuitingen listig plegen te verwerven of te koopen:

Geen schaduw van een machtigen beschermer,
 Geen omgekochten vleier had die eedle,
 Die blind van oog, maar lichtglans in de ziele,
 Als beedlaar ging door 't land, zijn liedrend zingend.

Zulk een echt dichter te zijn als Homerus op wien Imbonati hem hier wijst, niet naar bijval te vragen, maar zelfstandig zijn weg te gaan, dat is ook Manzoni's eerezucht. Hij vraagt hoe hij het moet aanleggen om dien top te bereiken, of zoo hij vallen moet bij het opstijgen, althans te vallen op zijn eigen spoor. Het antwoord van Imbonati is:

Neem waar en overdenk: stel u tevreden
 Met weinig; wend van 't groote doel uw oogen
 Niet af: houd rein uw hand en uwe ziele:
 Laat niet meer met de dingen dezer wereld
 U in dan noodig is om u te leeren
 Ze niet te tellen: wees nooit slaaf van iemand;
 Sluit met de boozen geen verdrag: verloochen nimmer
 De heilge waarheid: en laat nooit een woord ontglippen,
 Waarmee gij d'ondeugd huldigt of de deugd verraadt.

Ziedaar het zedelijk ideaal, dat Manzoni zich toen stelde en dat hij werkelijk levenslang heeft nagestreefd. Het was zijn vaste

overtuiging, dat alleen hij, die zulke gezindheden in zich kweekt, in de scheppingen zijner fantazie dingen te zeggen heeft, die het de moeite waard is te doen hooren. Misschien gaat het niet aan, Manzoni in alle opzichten bij den dom van Milaan te vergelijken. Maar de reinheid van het witte marmer is stellig een goed beeld voor den adel der ziel, die uit al zijn werken spreekt. Opmerking verdient het intusschen ook, dat hij hier in zijn ideaal opneemt een zekere minachting voor de "umane cose", 't welk ik vertaald heb door "dingen dezer wereld." Een zekere trek tot stille, min of meer hooghartige afzondering lag niet enkel in zijn natuur, maar reeds vroeg achtte hij het plicht die neiging bij zich aan te moedigen. Ook daaraan heeft hij zich gehouden en Faurel, die reeds vroeg de staatsbetrekking, die hij bekleedde, had nedergelegd, was de man niet, om die neiging tot een kalm, bespiegelend, aan kunst en wetenschap gewijd leven in zijn jongen vriend te bestrijden.

De band tusschen hen beiden werd dagelijks inniger. Te zamen rondwalende door de schoone omstreken van Auteuil en langs de oevers der Seine, verdiepten zich de jonge dichter en de rijpere criticus in eindelooze gesprekken. Hoe de poëzie een hervorming moest ondergaan: haar eerste gebod natuur en waarheid moest eischen: dat zij de oude kraam der mythologie moest wegwerpen en afstand moest doen van alle valsche en opgeschroefde beelden en nietszeggenden rhetorischen praal — dat alles werd tusschen hen besproken. Dat de poëzie niet sterven kan en haar eigen gebied en recht van bestaan heeft, werd door Manzoni met jeugdige geestdrift beweerd. Faurel sprak het niet tegen, maar wees op de heerlijkheid zijner geliefde historische studie, die ons op het gebied der werkelijkheid doet blijven en voor romaneske onwaarheid behoedt. Hij richtte de oogen van zijn jongen vriend op het onmetelijke veld, dat voor den historicus te ontginnen is, waar hij overal kans heeft een rijken bodem te vinden: hij kon

niet dan minachtend spreken over die romanschrijvers en tooneeldichters, die de groote werking der geschiedenis op den achtergrond schuivende, altijd weer uitsluitend met liefdesintriges de verbeelding van het publiek bezig houden. En is er — dus kon hij vragen — is er een beter middel om een volk te veredelen en het nationaal gevoel te wekken, dan tot de natie te spreken van haar vaderen en hun daden, van het verleden en het moeielijk maar dikwijls glorieus pad, waarop zij haar levensvatbaarheid getoond heeft en gekomen is tot het punt, waarop zij thans staat. Zulke vragen en redeneeringen moesten weerklank vinden in Manzoni's solide natuur. Die voorstelling der historie als middel om het nationaal gevoel te wekken — moest een zoon van het verdeelde Italië, niet met afgunst zien op het machtige en ééne Frankrijk? — die degelijkheid en waarheidszin van den beoefenaar der geschiedenis, Fauriel's diepe en grootsche opvatting zijner studie, werkten machtig op Manzoni's verbeelding en gevoel zoowel als op zijn verstand. En de poëzie stond in Frankrijk en in Italië niet hoog in die dagen. Als Fauriel soms zoover ging van te beweren, dat de ernstige studie der historie het onware spel der poëzie verdringen zou, scheen hij tegenover de gekunstelde verzen van Delille en Monti eenigszins gelijk te hebben. Maar toch kon Manzoni dat niet van harte toestemmen. En als hij op zijne beurt vroeg of het dan niet een schoone taak voor den dichter was om zich streng aan historische gegevens houdende, daaruit af te leiden, wat er in de ziel van de helden der geschiedenis is omgegaan, wat zij gedroomd en gedacht, genoten en geleden hebben, dan gaf Fauriel hem dat gaarne toe. Evenzoo erkende hij, dat een roman, waarin naar aanleiding van een verdichte intrige een tafereel werd geschetst van den toestand der maatschappij een historisch tijdvak, een tegelijk uit geschiedkundig en poëtisch oogpunt voortreffelijk werk zou kunnen zijn. Onder zulke gesprekken werden in Manzoni's ziel de

zaden gestrooid, die later welig zouden opschieten. Zoo werd zijn talent voorbereid om die eigenaardige richting te nemen, die Göthe zoo goed gezien en gewaardeerd heeft. Zoo werd hij in Frankrijk, waar toen nog Delille, — de vertegenwoordiger van de oude classieke school en van haar groote gebreken — den scepter zwaaide, langzamerhand een echt kind der romantiek, gelijk hij in den kring van de mannen der achttiende eeuw tot een zoon der negentiende rijpte.

Heilzaam werkten voorzeker op hem het verblijf in Frankrijk en de invloed van Fauriel. Maar of nu de omgang met dien man der historie, met dien critischen geest, een gelukkigen invloed had op zijn scheppend talent, is een andere vraag. Wel spoorde de vrienden elkaar tot voortbrengen aan. Manzoni trachtte de bovenvermelde demonen die zijn vriend kwelden te verbanen, en Fauriel wekte hem tot dichten op. Doch er is reden om hier het spreekwoord toe te passen dat van “wekkende leer-ingen” en “trekkende voorbeelden” spreekt. Ware Manzoni van een zeer stout en ondernemend karakter geweest, dan zouden Fauriel's kritiek, degelijkheid en hooge eischen in alle opzichten gunstig gewerkt hebben. Nu had de zaak hare schaduwzijde. De vrienden hadden te veel van elkander. Manzoni's aangeboren gebrek aan zelfvertrouwen werd er natuurlijk niet minder op.

In 1809 gaf hij echter zijn tweede gedicht *Urania* uit, dat reeds in 1807 begonnen was. Wegens de rol, die de mythologie daarin speelt, hebben de meeste critici gemeend, dat het reeds lang te voren door Manzoni vervaardigd was. Het komt mij voor, dat de inhoud overigens voor die meening niet pleit. De grieksche dichter Pindarus heeft in een wedstrijd met de dichteres Corinna de nederlaag geleden. Hij had niet op het altaar der Gratiën geofferd, en deze hadden zich op hem gewroken door Corinna zoo te be- gunstigen dat zij de overwinning behaalde. Pindarus is diep ter nedergeslagen. *Urania*, zijn beschermster, komt hem troosten en

hij verzoekt haar een lied voor hem te zingen. Zij voldoet aan zijn wensch, en verhaalt in haar zang, hoe de Muzen de schoone taak, haar door Jupiter opgedragen, hebben vervuld, en hoe zij de Deugd, die voorheen door de aardbewoners verwaarloosd en weinig geteld werd, bij hen in eere gebracht hebben. Urania belooft ten slotte aan Pindarus een schitterende toekomst: zoo hij althans niet vergeten wil, dat die liederen en zangen alleen waarlijk onsterfelijke levenskracht hebben, waarin de dichter toont bij het uitspreken zijner verhevene gedachten de gunst der Gratiën niet te hebben geminacht. In mythologischen vorm spreekt Manzoni hier uit, dunkt mij, wat er in dien tijd omging in zijn ziel, omtrent de beteekenis en de roeping der poëzie. En uit het hart van Manzoni schijnt mij, juist in dien tijd, de vergelijking gegrepen, waarmede Urania van Pindarus afscheid neemt:

Soms durft een stoute varenplant zich plaatsen
 Vlak naast een jongen eik, en groeit met korte glorie,
 Hem over 't hoofd: haar weelderige waaiers
 Bedekken gansch zijn hongerige takken.
 Maar d'adem van den winter doet haar sterven:
 En ongemerkt blijft zich de boom ontwikkelen,
 Hij voert naar alle kant aan duizend takken
 Zijn levenssappen toe. Met koele schaduw
 Zal hij den dankbren reiziger verkwikken.

Met zulk een hoop moet Manzoni zich, dunkt mij, getroost hebben, als hij zich verweet nog niets meer op het gebied der poëzie te hebben geleverd. Anderen mochten meer voortbrengen: hij voelde zich langzaam rijper worden. Diep was hij doordrongen van de roeping der kunst om de edelste deugden te kweken en te steunen. Aan de historie onderwerpen te ontleenen, en daarop het licht der poëzie te laten schijnen: zoo rechtstreeks te werken op zijn volk; het nationaal gevoel en liefde tot al wat

rein en groot is bij de Italianen te wekken; diepe gedachten hun aan te bieden in een kleet de Gratiën niet onwaardig, dat was het ideaal, dat hij toen in zich omdroeg.

Maar intusschen vervlogen de dagen; hij maakte wel plannen voor gedichten van grooter omvang: b.v. een epos "De stichting van Venetië", maar van de uitvoering kwam niet veel. Er was nog iets, dat niet gunstig op zijn productief vermogen werkte: het feit namelijk dat in de verschillende landen van Italië allerlei dialecten gesproken worden, en dat dus de schrijver, die de taal der letterkundigen en der dichters — het toscaansche dialect — gebruikt, het gevoel van volkomen gemeenschap met vele zijner lezers mist. Niet zonder eenige afgunst kon hij te Parijs Molière's meesterstukken door het gansche publiek zien genieten en toejuichen. In brieven aan Fauriel klaagt hij dikwijls zijn leed. "Een italiaansch auteur," zoo schrijft hij, na er op gewezen te hebben, hoe zeker een Franschman weten kan, wat goed fransch is — een italiaansch auteur, die niet in Toscane geboren is, schrijft in een taal, die hij bijna nooit gesproken heeft. En zoo hij al uit het bevoorrechte Toscane afkomstig is, dan moet hij toch een taal gebruiken, die slechts door een klein aantal Italianen gesproken wordt; en die bovendien in den laatsten tijd bedorven en misvormd is juist door die schrijvers, die de gewichtigste onderwerpen hebben behandeld. Laat hij zich afvragen, of de zinsnede, die hij daar nederschreef, goed italiaansch is. Hoe zal het hem mogelijk zijn een stellig antwoord te geven op die vraag? Want de vraag zelve is hem niet duidelijk: wat toch beteekent dat "goed italiaansch?" Iets verder lezen wij in denzelfden brief: "Zeg mij nu, wat moet een Italiaan doen, die, niets anders wetende te beginnen, als schrijver wil optreden? Ik wanhoop aan het vinden van een vasten maatstaf, maar ik geloof dat hij benadering een zekere volmaaktheid te bereiken is. Men geve zeer nauwkeurig op al zijn uitdrukkingen acht; leze

getrouw de classieke Italianen en de beste fransche schrijvers, men hebbe veel omgang met Florentijners — deze spreken het toscansch het volmaaktst — en dit alles in praktijk brengende zal men met oneindig meer moeite op de minst gebrekkige wijze in het italiaansch doen, wat aan een fransch auteur, als hij in zijn moedertaal schrijft, bijna geen moeite kost.”

Dat een italiaansch schrijver, die een teer geweten heeft, zoo tobben moet met de taal, is misschien voor sommige Nederlanders een “onthulling”. Maar stellig bewijst Manzoni's ontboezeming hoe nabij teerheid van geweten met tobbelij verwant is, en even zeker helpt zij het feit verklaren, dat Manzoni niet licht tot schrijven overging. Al sprak Fauriel hem ook nog zoozeer moed in; al wees hij Manzoni op andere italiaansche schrijvers, die met dezelfde onvolkomenheid der stof, waaruit zij beitelten moesten, hadden te worstelen, en toch zooveel hadden gedaan: Manzoni bleef op dit punt zeer moeilijk te bevredigen. Het lag niet enkel aan de stof, maar ook aan den beeldhouwer: omdat hij zijn heerschappij over de stof wantrouwde, was hij geneigd den definitieven arbeid uit te stellen. Als Manzoni aan Fauriel verweet, dat hij “incontentable” was, kon deze gerust antwoorden “Je le suis peut-être sur le fond, mais toi, tu l'es sur le style.”

De zucht om degelijke historische studie ten grondslag te leggen aan werken van poëzie: bijzonder hooge eischen op het punt van de taal: de begeerte om met zijn werken een verheven zedelijk doel te bereiken, ziedaar allerlei varenkruid, dat met zijn weelderige waaiers den jongen eik — in casu: Manzoni's scheidend vermogen — verhinderde zich te ontwikkelen. Tegenover dat alles stond geen voldoende prikkel; hij had gebrek aan zelfvertrouwen, zijn eerzucht was gewis in den omgang met den nederigen en stoicijnschen Fauriel niet toegenomen. En nu ging hij trouwen en zich op zijn landgoed vestigen, en het liet zich

voorzien, dat deze verandering in zijn leven hem hoe langer hoe meer van de Muzen zou aftrekken. Het "egoïsme du grand travailleur" was hem vreemd. In 1808 huwt hij Henriette Louise Blondel, de dochter van een rijken Geneefschen bankier: hij gaat op zijn villa Brusuglio verblijf houden en begint bijzonder veel belang te stellen in den landbouw. Natuurlijk kunnen wij ons een man als Manzoni niet zonder lectuur of literarische bezigheid denken. Doch te zitten schrijven en dichten, en daarvoor, ik zeg niet zijn jonge vrouw, maar het bestuur van zijn landgoed in het minst te verwaarloozen komt niet bij hem op. Plannen tot vernieuwing van zijn villa houden hem bezig, en van Fauriel ontvangt hij thans uitnemende... tuinzaden, en zoodra de Junimaand in het land is, wijdt hij alle zorg aan zijn zijdewormteelt en zijn moerbeziënboomen.

Maar de groote verandering, die intusschen in zijn gemoedsleven had plaats gehad, werd hem een prikkel tot dichten. De belangrijke omkeering, die er in zijn overtuiging ten aanzien der godsdienstige vraagstukken voorviel — hij werd streng katholiek — ging natuurlijk niet buiten zijn gemoedsleven om. Was zijn bekeering — laat ons dat woord gebruiken — een van die, waarbij na een lichtzinnige en baldadige jeugd, de mensch zijn zedelijk leven verandert en de verwijtingen des gewetens zich eenvoudig aan die godsdienstige denkbeelden aansluiten, die hem in zijn vroege kinderjaren ingeprent, en in theorie nooit door hem ontkend zijn? Van uitspattingen zijn Manzoni's jonge jaren gewis niet vrij te pleiten. Van zijn vijftiende tot zijn twintigste jaar was hij een hartstochtelijk bezoeker van speelhuizen, en had hij allerlei amourettes. Maar welke verwijten zijn geweten hem daarover moge gedaan hebben, zij konden zich niet aansluiten aan een godsdienstige overtuiging, omdat deze niet bij hem bestond. In een tijd geboren en in een kring opgevoed, waarin men met den godsdienst niet veel ophad en dien als verouderd beschouwde, had Manzoni veel

van die beschouwing overgenomen. Hij was natuurlijk op zijn tijd lidmaat der katholieke kerk geworden, maar noch van zijn moeder, noch in haar kring had hij liefde of eerbied voor het katholicisme kunnen leeren. In sommige artikelen over Manzoni vindt men vermeld dat hij tot zijn vijf-en-twintigste jaar een volslagen vrijdenker was. Pikanter wordt dan zijn bekeering, maar misschien is dat minder juist en stond hij alleen sceptisch tegenover den godsdienst. Het enthousiasme, waarvoor hij zoo vatbaar was, de zin voor het ideale, die zoo sterk in hem leefde, had zich aan andere dingen gewijd. Met zijn liefde voor de beoefening der historie, ontwikkelde zich waarschijnlijk ook meer eerbied bij hem voor den godsdienst als historisch verschijnsel. Uit brieven tusschen Fauriel en Cabanis blijkt dat zulk eenwaardeering der oude godsdienstige stelsels ook Fauriel eigen was. Meer dan dergelijke waardeering kon men gewis van Fauriel niet leeren: van een stellig christelijk geloof scheidde hem een diepe kloof. Manzoni stond tot omstreeks 1808 nog aan den kant van Fauriel. Toch was die geest van waardeering — waaraan zich bij hem een groote bewondering voor de christelijke moraal paarde — het punt, van waar uit een brug over de kloof kon worden geslagen. Hoe is Manzoni nu werkelijk aan dien overkant gekomen; hoe is de brug voor hem gelegd?

De gegevens ontbreken mij, om op die vraag een afdoend antwoord te geven. Op twee zaken kan ik echter wijzen, die hier iets verklaren: Manzoni's huwelijk en de geest des tijds.

De vrouw, die Manzoni in 1808 huwde, was zeer ernstig en vroom, en andere dan louter conventioneele redenen schijnen bij haar in het spel geweest te zijn, toen zij, die orthodox protestantsch was, kort na haar huwelijk tot de katholieke kerk overging. Het laat zich gissen, dat zij vurig verlangde ook haar echtgenoot over den godsdienst te zien denken, gelijk zij zelve deed: dat hunne gesprekken dikwijls over dat onderwerp liepen,

en dat in elk geval het feit alleen van een dergelijken overgang Manzoni's diepdenkenden en ernstigen geest meer dan voorheen bij de godsdienstige quaestien bepaalde.

Waren er — dus kon hij zich vragen — niet zeer goede redenen voor een overgang als die hij thans van zijn vrouw had gezien? Ligt het niet — daargelaten de aantrekkelijkheid van den katholieken eerdienst voor een poëtische ziel — ligt het niet voor de hand, dat het beginsel van gezag, waarvan de orthodoxe protestant uitgaat, eerst volkomen is in de kerk van Rome? In haar schoot alleen komt een einde aan al dat vragen en worstelen van onzen geest, dat — de geschiedenis van het protestantisme leert het — door het geloof aan het gezag des bijbels niet weggenomen, maar slechts op een ander terrein wordt overgebracht. En waarom zou men zich niet ootmoedig en nederig buigen voor het gezag der kerk, de uitlegster van het goddelijk woord? Het materialisme der fransche encyclopaedisten was de soi-disant oplossing van het wereldraadsel, waaraan velen zich hielden in den kring, waarin Manzoni was opgegroeid. Niet voor het verstand en noch veel minder voor het hart was dat bijzonder bevredigend. Juist het geheel afloopen van het pad des twijfels maakt den mensch het meest geneigd tot een volslagen omkeering. Zoolang men meent de kern van den godsdienst ongeschonden te kunnen bewaren, en de oude gezagsleer verwerpende, alleen eenige vooroordeelen en een goede hoeveelheid bijgeloof vaarwel te zeggen, zoolang staat men vast in de vrijheid. Doch naar den berg, op welks kruin de banier van het onfeilbaar gezag waait, ziet men licht weemoedig om, naarmate men zich op de helling met onweerstaanbaarder vaart voelt voortgedreven en de grond onder de voeten losscher wordt. Manzoni had voorheen in zijn jonge geestdrift gemeend dat ten minste de zedeleer vaststaat; daaraan zou hij zich houden, dat zou hem genoeg zijn. Niet gaarne zou ik beweren, dat de menschheid, op hare eigen wieken drijvende, ten

opzichte der moraal evenzeer in het duister rondtasten moet als ten aanzien der eigenlijk gezegde religieuze quaestien. Doch hetzij Manzoni den sceptischen Montaigne of wel den geloovigen Pascal ter hand nam, moest hij niet erkennen, dat er in elk geval nog al iets te zeggen viel voor hun beider beweren, volgens hetwelk wij ook op het gebied der moraal in volslagen onzekerheid leven, zoodra wij het richtsnoer van een bijzondere openbaring, van een goddelijk gezag laten varen. Later, in zijn geschrift "Opmerkingen over de katholieke moraal" heeft Manzoni dat inderdaad uitvoerig betoogd. Zulk een beschouwing kon hem lichtelijk tot de leer van het gezag doen overhellen.

Alleen grondige historische studie van de oude oorkonden, van de wording der bijbelboeken, van de geschiedenis der kerk, maakt het hoogst moeilijk tot de gezagsleer terug te keeren. Heeft men het niet slechts van hooren zeggen, maar is het door ons met eigen oogen aanschouwd, hoe de bijbelboeken in alle opzichten lijden aan dezelfde onvolmaaktheden als andere oude geschriften, en legende, sage en mythe daarin haar rol spelen; hebben wij in de geschiedenis der kerk onder talloze twisten en op zeer "menschelijke" wijze zich de leer der kerk en de theorie van haar onfeilbaar gezag zien vestigen, dan is het bijna — laat ons omzichtig spreken — bijna volstrekt ondenkbaar, dat wij ons weer buigen voor het gezag van bijbel, kerk of priester. Althans zoolang ons hoofd helder, en wat wij eenmaal gezien en begrepen hebben, ons eigendom blijft. Maar Manzoni had dergelijke historische en kritische studie niet achter den rug; wellicht had hij *la Bible enfin expliquée* van Voltaire gelezen, maar de frivole wijze, waarop daarin veel waars wordt gezegd en de daarin voorkomende onjuistheden moesten de bewijskracht voor een ernstig man als Manzoni zeer verminderen.

Met diepe wijsgeerige studie had zich Manzoni, ofschoon hij zich ook daardoor wel aangetrokken voelde, niet bezig gehouden.

En had hij het ook gedaan, zijn niet de stelsels der schranderste koppen vol ongerijmdheden, zoodra zij het terrein der metaphysica betreden? Zijn hunne oplossingen van het wereldraadsel zoo veel helderder en beter bewezen dan die van den godsdienst, en doen zij ons het eigenlijke "wezen der dingen" beter verstaan? Het resultaat is steeds: Allah is groot, en wij begrijpen hem niet. Meent iemand, dat het kwaad en de ellende, die in de wereld heerschen, ons verhinderen moeten te gelooven in het wereldbestuur eener hoogste wijsheid en liefde? De oude orthodoxe leer is diepzinnig genoeg, om met dat verschijnsel te rekenen. De eerste van Manzoni's "gewijde hymnen" vangt aldus aan:

Qual masso, che dal vertice
Di lunga erta montana
Abbandonato all' impeto
Di romorosa frana,
Per lo scheggiato calle,
Precipitando a valle
Batte sul fondo e stà;

Là dove cadde, immobile
Giace in sua lenta mole;
Nè per mutar di secoli
Fia che riveggia il sole
Della sua cima antica,
Se una virtude amica
In alto nol trarrà:

Tal si giaceva il misero
Figliuol del fallo primo,
Dal di, che una ineffabile
Ira promessa all'imo
D'ogni malor gravollo,
Onde il superbo collo
Più non poteva levar.

Gelijk een rotsblok van den top
Eens hoogen bergs komt storten,
In wilden loop, de helling langs,
Voortrott met dondrend horten,
Verbrijzelend en vellend,
Zijn vaart al meer versnellend,
En eindelijk ploft in 't dal;

Daar blijft het log gevaarte staan
Als aan de plek geklonken:
En, schoon ook de eeuwen wisselen,
Het ziet de zonnevonken
Op d'oude kruin nooit weder,
Tenzij een hand zoo teeder
Als machtig, 't heft omhoog:

Zoo lag 't beklagenswaardige kroost
Van d'eersten zondaar neder;
't Zag na den vreeselijken vloek
Het paradijs niet weder;
't Kon in zijn diepe ellenden
Den trotschen nek wel wenden
Omhoog, maar opstaan niet.

Ziedaar, in prachtige verzen ¹ het antwoord, dat de orthodoxe kerkleer geeft op de vraag, waarom er zooveel ellende en lijden op aarde worden geleden. Men kan dat antwoord hoogst onvolgende en den oorsprong van het kwaad door Adams val alles behalve behoorlijk verklaard achten. Maar daar eigenlijk nergens eene "behoorlijke verklaring" te vinden is, zoo laat het zich begripen, dat Manzoni op het voetspoor van mannen als Augustinus, Pascal en zoovele andere groote geesten in het dogma van den zonderval der eerste menschen een oplossing meende te vinden van het raadsel. Wat Stuart Mill verhindert om te gelooven aan het wereldbestuur eener hoogste liefde, die tevens almacht is; wat Schopenhauer noopt om het bestaan der wereld te wijten aan een misgreep van den blinden levenswil; dat kan voor anderen een reden zijn om te vluchten naar het dogma der kerk. Of Manzoni Pascal in 1810 reeds gelezen had is mij onbekend, maar dat Manzoni reeds vroeg geen zeer helderen blik op de wereld sloeg, blijkt genoegzaam uit de volgende regels, die hij in zijn eerste gedicht aan den afgestorven vriend Imbonati in den mond legt:

Wat zoudt ge mij beklagen? is 't wellicht
 Omdat ik heengegaan ben uit een wereld,
 Waar goed te doen een wonder, en van feilen
 Zich vrij te houden 't allerhoogste heet?
 Waar 't woord en de gedachte steeds verschillen:
 De deugd door ieders mond zeer hoog verheven,
 Maar in het harte wordt bespot; de schaamte
 Niet meer bestaat: waar elke schijnbre weldaad
 Een listig doel heeft: waar tot lage wellust

¹ Men zal mij, hoop ik, eenigzins dankbaar zijn voor de zelfverloochening, die er noodig was, om mijne vertaling naast het oorspronkelijke te plaatsen.

De liefde zonk; waar wie aan grove misdaad
 Niet schuldig is, alleen zich noemt een zondaar;
 Waar 't misdrijf, mits voorspoedig, wordt gehuldigd:
 De schurk in eer is, d'eedle wordt vertreden.

Wie op zijn twintigste jaar zulke onthoezeringen neerschrijft, draagt, dunkt mij, een grooten pessimist in zich om. Dat zulk een man bij het klimmen zijner jaren tot afzondering meer en meer neigde, laat zich begrijpen. Evenzoo dat het kerkelijk leerstuk van de verdoemelijkheid der wereld even veel aantrekkelijks voor hem hebben moest als voor Pascal.

Manzoni's ernst, de leemten der wijsgeerige theorieën, zijn bewondering van het zedelijk ideaal des Christendoms, verlangen naar zekerheid, zijn dichterlijke verbeelding, zijn pessimisme — dat alles deed hem hellen naar de zijde van het onfeilbaar gezag en het blinde geloof, naar den kant, waar ook de vrouw stond, die hij innig lief had, en die zoo zeer begeerde hem haar overtuiging te zien deelen. Wij wezen er reeds op dat het voldoende tegenwicht — grondige historische en kritische studie van de boeken van Oud- en Nieuw-Testament en van de geschiedenis der Kerk — niet bij hem gevonden werd.

Nog een andere macht moest aan Manzoni's bekeering bevorderlijk zijn. Geen enkel jong gemoed blijft buiten den invloed van den heerschenden geest des tijds. En de nieuw begonnen eeuw was den godsdienst gunstig. Op het geweldig afbreken der achttiende, op de gruwelen, de bandeloosheid, den godsdiensthaat der revolutie was een reactie gevolgd. Napoleon zag die gaarne, en beschouwde het herleven van den eerbied voor den godsdienst als een steun voor zijn gezag. Kort voor dat hij de omvergeworpen altaren herstelde en het concordaat met den pauselijken stoel sloot, was *Le Génie du Christianisme* van Chateaubriand verschenen. De ontzaglijke bijval

waarmede dat — toch in vele opzichten zoo zwakke — pleidooi voor het katholicisme was begroet, is een bewijs van de heerschende stemming. En op het gebied des geloofs wordt door een algemeen verspreide overtuiging, vooral door een met geestdrift opkomende reactie, een groote kracht vertegenwoordigd.

Men verhaalt, dat Manzoni omstreeks 1810, bij het bezoeken van een kerk, plotseling bekeerd is. Op zijn gebed: "zoo Gij bestaat, o God! wil U dan aan mij openbaren!" zou het op eenmaal licht geworden zijn in zijn ziel, en als een geloovige zou hij het kerkgebouw verlaten hebben. Natuurlijk denk ik er niet aan, mij in beschouwingen te begeven over de theologische quaestie der trekkende genade. Maar zeer mogelijk is het, dat Manzoni, reeds sedert lang zoo door den invloed zijner vrouw als eigen ernst en den geest des tijds, tot diep nadenken over den godsdienst gebracht, eindelijk onder den indruk eener godsdienstoefening op eenmaal een vaste overtuiging in zich heeft voelen worden. Voortaan zou hij zich gevangen geven onder het gezag der Kerk. Op anderen niet alleen, maar op den persoon zelve kan zulk een oogenblik van cristalliseering zijner meeningen den indruk maken van een plotselinge en als van buiten hem toegekomen inspiratie.

Manzoni meende het zeer ernstig met zijn bekeering, en natuurlijk was het, dat de godsdienst den geboren dichter een onderwerp werd van poëzie. Hij vatte het voornemen op, om, naar aanleiding van de voornaamste heilige dagen der katholieke kerk, een twaalfstal gewijde liederen te vervaardigen. In 1812 dichtte hij *la Risurrezione*: het volgende jaar *Il Nome di Maria* en *Il Natale* en in 1815 *la Passione*. Deze vier hymnen gaf hij in 1815 uit. In 1822 heeft hij er nog een het licht doen zien: *Il Pentecoste*. Men bespeurt ook hier, dat tusschen het opvatten van een plan en het volvoeren daarvan bij Manzoni een groote schrede lag. Meer dan deze vijf *Inni Sacri* heeft hij nooit laten drukken:

de cyclus is niet voltooid geworden: men zegt dat in zijn nalatenschap nog een paar gedichten, die daarvoor bestemd waren, gevonden zijn.

Met 1815, de uitgave van *de Inni Sacri* en Manzoni's dertigste jaar, begint de periode van 12 jaren, waarin hij onafgebroken aan het voortbrengen is gebleven. Een geboren dichter, voor groot enthousiasme vatbaar, maar zich zelven wantrouwende, door de hooge eischen van degelijke historische voorstudie, van meesterschap over de taal, nog meer belemmerd, niet licht tot scheppen overgaande en zelden met zijn werk tevreden — zoo hebben wij hem leeren kennen. Het schijnt dat hij zijn beroemdste ode, *Il cinque Maggio*, in twee dagen heeft vervaardigd. Is dat zoo, dan bewijst de uitzondering den regel. Hij was zeer langzaam in het voortbrengen. Sainte-Beuve geeft te verstaan dat daarbij in het spel waren de ijne bewerktuiging en de luim van zijn gestel, "les irrégularités de la machine physique, qui ne sont pas toujours le train de l'esprit." Ik vind van Manzoni vermeld, dat hij tijdens zijn eerste verblijf in Frankrijk, bij gelegenheid van een volksoploop, met zijn bruid in levensgevaar verkeerde en zoodanig ontstelde, dat hem levenslang een vatbaarheid voor zenuwachtige aandoeningen bijbleef, die hem dikwijls verhinderde alleen uit te gaan. Dat stemt wel overeen met het denkbeeld dat wij ons van hem maken. Een min of meer vreesachtige, schuwe, wellicht in den regel tot traagheid neigende, althans rust en kalme begeerende natuur, — hij noemde het een *azione heroica* (heldendaad) de pen in de hand te nemen — en een licht ontstemd zenuwgestel schijnen hem eigen geweest te zijn. Die eigenschappen helpen verklaren, dat hij, dikwijls gedegouteerd van zijn werk voor hij het voltooid had, een buitengewone inspiratie of een zeer sterk sprekend gevoel van plicht noodig had, om hem over alle bezwaren te doen heenstappen. Zoo begrijpen wij reeds eenigszins dat hij vóór zijn dertigste jaar niet veel dichtte, in zijn

besten tijd nog langzaam voortbracht en later geheel zweeg.

Onder de prikkels, die zijn scheppend vermogen in beweging brachten, behoorde, behalve de godsdienst, ook de liefde voor zijn vaderland. Terwijl wij thans gaan aanwijzen, wat Manzoni voor Italië geweest is, komt deze faktor in zijn gemoedsleven, waarop wij tot nu toe nog slechts ter loops wezen, natuurlijk meer ter sprake. Onder de oorzaken die hem in zijn goeden tijd tot voortbrengen noopten, nam zijn patriotisme gewis een groote plaats in. Als wij een blik op die periode van vruchtbaarheid hebben geslagen, zal het de plaats zijn, om te verhalen, waarmede Manzoni zich in de laatste helft van zijn lang leven heeft bezig gehouden, en hoe hij toen getracht heeft zijn vaderland te dienen.

II.

Den 29sten Mei 1873 was geheel Milaan in den eigenlijken zin van het woord in rouwfloers gehuld. Uit elk huis wapperde de italiaansche vlag, maar overigens waren vensters en balkons met zwart doek bekleed. Een stoet, ettelijke mijlen lang, volgde Manzoni's lijk. Alle staatslichamen waren vertegenwoordigd, de koninklijke prinsen waren in den stoet: elke gemeente in Italië had een officieelen afgevaardigde gezonden. In massa was de bevolking van het platte land van Lombardije, vooral die van de omstreken van Como en Lecco — door Manzoni in zijn roman zoo voortreffelijk geteekend — naar Milaan gekomen. Eene tallooze menigte stond opeen gepakt in de straten, waar de stoet voorbijkwam, zijn weg nemende naar de groote Cathedraal, waar de lijkdienst moest gehouden worden. Een ontzaglijke groote zwarte vlag, met het wapen van Manzoni — een zilveren stier (*manzo*) op een rood veld — hing boven den hoofdingang op de Piazza del Duomo. Wie den Milaanschen Dom kent, begrijpt hoe indruk-

wekkend hij er van binnen uitzag: bij het matte licht der waskaarsen, terwijl de vensters met zwart doek waren bekleed. Aan beide zijden van een groote witte vlag met het roode kruis van Savoye hingen wimpels met Manzoni's wapen boven de plek, waar het lijk werd nedergezet. Na afloop der mis ging de stoet naar het kerkhof. Daar werden lange lijkredenen uitgesproken, waarin herhaald werd wat sinds eenige dagen — Manzoni was 22 Mei gestorven — in tal van bladen en gedichten was uitgesproken, dat men in hem niet enkel den grooten dichter, maar ook den grooten patriot vereerde.

De neiging tot "hero worship" is den mensch in het algemeen, en den Italianen in het bijzonder eigen. Zij maken hunne groote mannen gaarne tot halfgoden. Manzoni was ongetwijfeld een "held" onder de dichters. Maar had hij als voorstander der eenheid en onafhankelijkheid van Italië getoond een heldennatuur te bezitten? Terwijl verbanning of kerker het deel zijner vrienden werd, schreef hij nooit iets, dat der oostenrijksche politie aanleiding tot vervolging of ook maar tot censuur gaf. Reeds vroeg — wij zagen het — had hij het in zijn ideaal opgenomen, zich zoo min mogelijk in te laten met de "umane cose", en onder die dingen dezer wereld rangschikte hij natuurlijk ook de politiek. Een eigenlijk gezegde politieke strekking hadden zijn geschriften volstrekt niet. Maar mag een goed burger, die zijn vaderland onder vreemde heerschappij ziet zuchten, nalaten te doen wat hij kan om den dag der bevrijding te verhaasten? Was er soms bij Manzoni een zekere vreesachtigheid, gebrek aan persoonlijken moed in het spel? Wie zal het zeggen? Wat wij van zijn karakter weten, maakt de onderstelling niet ongerijmd, al vonden wij niet vermeld, dat hij ooit van lafheid beschuldigd is. Maar zijn gedragslijn laat zich ook op andere wijze voldoende verklaren. In hem brandde gewis niet dat vuur, dat sommigen naar het martelaarschap doet hunker. Maar terwijl hij altijd poëet bleef, zonder zich in poli-

tieken strijd te mengen, heeft hij toch op zijn wijze mede gearbeid aan het groote werk van Italië's bevrijding.

Die innige begeerte der Italianen naar verlossing van het juk des vreemdelings, dat streven naar eenheid vooral, heeft Manzoni zien worden. Eeuwen achtereen was Italië het tooneel van binnenlandsche twisten en de prooi van vreemde overheerschers geweest. Het was alsof de natiën nooit verzadigd waren van het nemen van revanche voor het juk, weleer door de Romeinen hun opgelegd. De fransche revolutie van 1789 brak uit, en vond in Italië weerklink: de legers der republiek werden als redders begroet: Bonaparte, die de Oostenrijkers voor zich heen dreef, was in het oog der Italianen de slaande engel des Heeren: de tegenwoordiger der vrijheids-idealen. Het nationaliteitsgevoel ontwaakte. Maar Bonaparte werd Napoleon. Italië was weder slechts van meester verwisseld. Door zijn machtigen greep werd het verbrokkelde vereenigd en het koninkrijk Italië gesticht, maar vrijheid was nergens, zoover de scepter van den geweldigen Corsikaan reikte. Toch werkte zijn bestuur in Italië zoo goed als in Duitschland in vele opzichten heilzaam. Oude feudale toestanden werden onder zijn ijzeren hand zoo verbrijzeld, dat zij niet hersteld konden worden: zoo hij geen vrijheid bracht, dan toch gelijkheid van allen voor de wet. Andere goede vruchten van zijn despotisme waren de reactie, die daardoor onder de Italianen, gelijk onder de Duitschers, gewekt werd, en de wensch, dat de eenheid, hun thans door de genade des vreemdelings gegeven, hun eigen werk mocht zijn.

Terwijl Manzoni zich in Frankrijk ontwikkelde, later op zijn villa bij Milaan in stille afzondering het geluk van het huiselijk leven smaakte en zijn *Inni Sacri* dichtte, bleef ook hij aan die wenschen van de besten des volks toch niet vreemd. Dat bleek, toen na Napoleons val, Murat, rekenende op de fikkering van nationale plannen, die zich in 1814, toen Napo-

leon ten val neigde, vertoond had, trachtte de Italianen door de proclamatie van Rimini om zich heen te scharen en zich tot koning van een onafhankelijk Italië te doen uitroepen. Toen ontwaakte het nationaal gevoel in den dichter der *Inni Sacri* en hij begon een zang "April 1815."

Het Weener congres was vergaderd en Italië daar niet vertegenwoordigd. Des dichters smart en ergernis spreken uit het volgende couplet:

Een luide kreet weerklonk in alle landen:
 Dat vrede, eer, vrijheid bij de natiën wone!
 Bijgeengkomen zijn Europa's machten:
 Maar de vorstin van zooveel rijke stranden,
 D' oud-adellijke, de zoo strijdbre, schoone
 Bleef men een noodiging onwaardig achten.
 Alleen en zwijgende stoud zij te wachten
 Haar lot: het vonnis zou haar vijand strijken.
 Op den drempel des rijken
 Zit soms aldus veracht een beedlaar neder;
 Geen die voorbijgaat, doet hem vriendschap blijken,
 Wie hem niet hoont, heet reeds beleefd en teeder. ¹

¹ Sonava intanto d'ogni parte un grido:
 Libertà delle gente e gloria e pace:
 Ed aperto d'Europa era il convito:
 E questa donna di cotanto lido,
 Questa antica, gentil, donna pugnace
 Degna non la tenean dell' alto invito:
 Essa in disparte, e posto al labbro il dito
 Dovea il fato aspettar dal suo nemico,
 Come siede il mendico
 Alla porta del ricco in sulla via,
 Alcun non passa che lo chiami amico
 E non gli far dispetto é cortesia.

Men scheen het als gansch natuurlijk te beschouwen, dat aan Italië geen stem gegeven werd op het congres en dat het schoone maar verbrokkelde land tot dienstbaarheid gedoemd bleef. Verontwaardigd vraagt de dichter:

Is dan misschien de schoot der eedle moeder
 Gesloten en onvruchtbaar thans? Of dorsten
 Naar d'oude melk vergeefs de wakkre zonen?
 Was krachtiger weleer haar kroost en vroeder?
 En voedt ze thans dezulken aan haar borsten,
 Wier liefste strijd het is elkaâr te honen?
 O laster! Neen! hun kracht kon zich niet toonen,
 En was verdeeld: hun wil was één: en allen,
 Ja, wij weten het allen:
 Vrij zijn we eerst dan, wanneer wij ons veréenen.
 Den smaad van zwakkren blijven wij vervallen,
 Tot hij, die ons vereent, zal zijn verschenen. ¹

Die man is opgestaan! bij God!...

zoo begint het volgende couplet. Maar het is bekend hoe spoedig "die man" ook weer viel: Murats poging om de Italianen onder zijn banier te vereenigen werd verstikt in zijn bloed.

¹ Forse infecondo di tal madre or langue
 Il glorioso fianco? o forse che ella
 Del latte antico oggi le vene ha scarse?
 O figli or nutre, a cui per essa il sangue
 Donar sia greve? o tali a cui piu bella
 Pugna sembri tra loro ingiuria farse?
 Stolta bestemmia! eran le forze sparse,
 E non le voglie; e quasi in ogni petto
 Vivea questo concetto:
 Liberi non sareu se non siamo uni;
 Ai men forti di noi gregge dispetto,
 Fin che non sorga un uom che ci raduni.

Manzoni's ode is met Murat gestorven en nooit voltooid. Eerst veel later zijn de coupletten, die hij toen dichtte, aan de natie bekend geworden. De opwekking tot eenheid kwam trouwens ook later van pas.

Het Weener congres en de val van Murat sloegen aan de blijde hoop der patriotten den bodem in. Italië bleef dienstbaar. Doch de wenschen naar onafhandelbaarheid en eenheid stierven niet. De oude verbrokkeling was weer daar, het vreemde juk weer opgelegd. Maar er was een nieuwe geest ontwaakt. De geheime genootschappen ontstonden en breidden zich over gansch Italië uit. Maar ook de nationale literatuur herleefde: de letterkundigen wilden op hunne wijze tot de wedergeboorte van Italië medewerken. Want een nieuw leven — dat voelden de besten des volks diep — moest in Italië gewekt worden. Een andere geest moest in de natie varen. Geduldige en ernstige arbeid was het wachtwoord. Men kon zich tegen de politieke overmacht niet verzetten, maar men kon met geestelijke wapenen strijden. De zoogenaamde romantische school ontstond ook in Italië.

Haar doel was den inhoud der letterkunde degelijker en waarachtiger: den vorm eenvoudiger en natuurlijker te maken: Zij wilde tevens den godsdienst weer in eere brengen en bovenal het nationale gevoel opwekken.

Manzoni was door zijn gewijde hymmen een voorlooper van die school geweest. Anderen maakten theorieën, hij bracht ze in praktijk. Diep overtuigd van de alles beheerschende waarde van den godsdienst, poogde hij door zijn zangen dat besef ook bij anderen te wekken. Die frissche bezielde uiting van het godsdienstig gevoel was iets geheel nieuws; zij werkte weldadig: het was bovendien een breken met het vormenspel, waartoe de poëzie gezonken was. En de godsdienst speelde in de politieke idealen der Italianen een groote rol. Niet wetende van waar redding moest opdagen, sloegen velen de oogen op Rome, de kerk en het Pausdom, dat

toch altijd voor Italië een nationale beteekenis had, en koesterden uiterst nevelachtige verwachtingen nopens verlossing van dien kant. Voor een groot aantal van hen waren Paus, kerk en godsdienst alleen middelen om tot het groote doel te komen.

Natuurlijk dacht Manzoni er niet aan, den godsdienst een tweede plaats te geven. Daaraan was integendeel bij hem alles ondergeschikt: In een zijner hymmen vraagt hij:

Per che baciando i pargoli,
La schiava ancor sospira?
E il sen che nutre i liberi
Invidiando mira?
Ne sa che al regno i miseri
Seco il Signor solleva
Che a tutti i figli d'Eva
Nel suo dolor pensò.

Waarom slaakt de slavin een zucht
Bij 't kussen van haar kleenen?
Wat staart ze afgunstig naar de borst
Der vrije moeder henen?
Weet zij dan niet, dat 's Heeren rijk
Geböeiden komt bevrijden
En dat hij in zijn lijden
Aan allen heeft gedacht?

Dat is natuurlijk de plaats, die den godsdienst toekomt. De hoop op het rijk des Heeren, op toekomstige bevrijding, zoo niet hier, dan toch aan gindsche zijde des grafs: de gedachte aan het nietige en voorbijgaande der aardische dingen verhinderen den mensch zich de wereldsche nooden en kwellingen — welke ook — al te zeer aan te trekken. Maar daartegenover staat, dat wij de dingen van deze aarde voor onze oogen zien en tasten: dat de godsdienst zelf ons een aansporing wordt, om in den kring, waarin we hier geplaatst zijn, onzen plicht te doen en dat zijn aardisch vaderland lief te hebben niet in strijd zijn kan met eerbied voor het hemelsche. Het verwondert ons dus niet dat Manzoni, al bleef de godsdienst hem het hoogste, toch in de liefde voor zijn vaderland een band vond, die hem aan de dingen dezer wereld bleef hechten. Göthe heeft "het geloof" een reservefonds genoemd. Dat — schoon nog oneindig meer — was het in zekeren zin voor Manzoni: in die onneembare veste trok hij zich terug, wanneer hem alles be-
gaf. Maar zoolang hij hopen kon dat Italië één en vrij kon wor-

den, bleef die hoop in staat zijn geestdrift te wekken, en was hij bereid het zijne te doen om haar te verwezenlijken. Hij dacht er niet aan, zich met de geheime genootschappen te bemoeien; van staatkundige woelingen was hij afkeerig: van zijn voorliefde voor de theorieën der revolutie was hij teruggekomen gelijk van het kosmopolitisme en van de minachting voor den godsdienst, die heerschten in de kringen waarin hij was opgevoed. Maar de poëzie was hij blijven liefhebben: en als dichter meende hij iets te kunnen zijn voor zijn vaderland. Zijn patriotisme blijkt uit de straks aangehaalde ode. Pogingen als die van Murat waren voorshands niet mogelijk. Maar de letterkunde vertegenwoordigde een nationale kracht. Bovendien — en hier kwamen de gesprekken met Fauriel en zijn vroegere plannen en idealen hem te binnen — kon hij de poëzie dienstbaar maken aan de opwekking van het nationaal gevoel, door onderwerpen te kiezen uit de historie. Schijnbaar trok hij zich in zijn mysticisme en in zijn kunst terug en zocht daarin zijn troost voor de verdrukking, waaronder Italië zuchtte. Maar werkelijk werd hij, die thans met Silvio Pellico, Botta, Grossi, Berchet, Hermes Visconti verkeerde — allen gloeiende van patriotisme en straks gevangen of verbannen — tot dichten en arbeiden geprikkeld door de zucht om toch ook de zaak van Italië's vrijheid te dienen. Zijn vrienden richtten het tijdschrift *Il Conciliatore* op. Ofschoon het zich louter op het gebied der literatuur en der zedelijke ontwikkeling poogde te houden, heeft Manzoni daaraan echter nooit medegewerkt. Doch hij was het met zijne vrienden volkomen hierover eens, dat men zich thans er toe bepalen moest, een beteren, reineren, meer nationalen geest bij de Italianen te wekken. Nu begonnen de vroeger door Fauriel gestrooide zaden vruchten te dragen, en Manzoni zette zich tot het schrijven van een historisch treurspel *Il Conte di Carmagnola*.

Graaf Carmagnola is een condottiere uit de 15de eeuw, die lang den hertog van Milaan gediend heeft, maar eindelijk met

hem in onmin geraakt, zich in Venetië heeft gevestigd. Bij het uitbreken van den krijg tusschen de beide republieken wordt een aanslag op het leven van Carmagnola gepleegd: en deze kan dus zonder al te grooten schijn van ondankbaarheid jegens zijn ouden meester het aanbod van den Venetiaanschen senaat aannemen en het veldheerschap aanvaarden. Hij slaat de Milaneezen, maar komt daarna in conflict met de commissarissen van den senaat, die verlangen dat hij terstond den vijand vervolgen zal. Carmagnola houdt zich aan de bestaande gewoonte — gewis een misbruik — van den vijand niet te vervolgen, wil geen inbreuk op zijn gezag dulden, wijst met al de fierheid van den krijgsman, met al de trots van het hem eigen karakter de bedenkingen, raadgevingen en eischen van de commissarissen af; laat bovendien tegen hun zin — ook al volgens het heerschende misbruik — de gevangenen vrij, waaronder den zoon van een vijandelijk bevelhebber, met wien hij steeds zeer vriendschappelijk verkeerd had. De commissarissen moeten den smaad verkroppen, maar klagen hem aan bij den senaat. Carmagnola wordt naar Venetië ontboden, en gaat derwaarts, in weerwil van de waarschuwingen eens vriends, met al het zelfvertrouwen, dat in zijn natuur ligt. Hij staat voor den senaat terecht en wordt ter dood veroordeeld. In de laatste acte neemt hij een hartroerend afscheid van vrouw en kind en wordt eindelijk ter strafplaats weggeleid.

Dit werk baarde groot opzien. Daarvoor waren allerlei redenen. Al de oude regels der fransche classieken, ook in Italië nooit overtreden, waardoor eenheid van tijd en plaats werd voorgeschreven — binnen een tijdsverloop van hoogstens vier-en-twintig uur moest elk stuk zich bewegen — al die regels had Manzoni met voeten getreden. Wij maken er ons bijna geen denkbeeld van, dat daaraan zooveel gewicht gehecht werd, en vinden het even natuurlijk ons midden in een tooneelstuk, b. v. nog eens van Parijs naar Londen te verplaatsen, als om bij den aanvang, terwijl wij in

Amsterdam in den schouwburg zitten, in den geest naar Parijs te gaan. Doch Manzoni achtte het noodig in een voorrede van verscheidene bladzijden de stoutheid van de door hem ingevoerde nieuwigheid te rechtvaardigen.

Nieuw was het evenzeer, dat het onderwerp aan de nationale historie ontleend was. Als wij vernemen, dat Manzoni van 1816 tot 1820 aan dit treurspel bezig is geweest, dan vragen wij onwillekeurig, hoeveel zijner meesterstukken Shakespeare wel zou geleverd hebben, indien hij zoo langzaam gearbeid had. Maar op even grooten eerbied, als in elk geval de teérheid van Manzoni's auteursgeweten verdient, heeft ook de ernstige historische studie aanspraak, die hij aan zijn dichterlijken arbeid verbond en ten grondslag legde. Hij dacht er dan ook niet aan, gelijk sommigen, die vóór hem hun stof uit de italiaansche geschiedenis gegrepen hadden, de historie op quasi-classieke wijze te verminken. Evenmin schikte hij zich naar de gewoonte, die er langzamerhand toe gebracht had, de tooneelhelden een taal te laten spreken, die onnatuurlijk en toch niet dichterlijk was. Manzoni wilde tegelijk tot de natuur en de poëzie terug keeren, en toch de historie handhaven. Hij voerde geen onwezenlijke schepsels, maar waarachtige Italianen ten tooneele, die hoogst gekuischte, maar toch zeer natuurlijke en menschelijke taal spraken.

Een andere nieuwigheid was, dat hij — naar de wijze der oude grieksche treurspelen — een koor aan het einde van een der bedrijven had geplaatst.

Natuurlijk was het, dat een stuk, dat voor die dagen zoo revolutionair in de kunst optrad, veel tegenstand vond en een voorwerp was van scherpe kritiek. Maar de voorstanders der romantische school juichten: Göthe's ook in het buitenland gezag hebbende stem liet spoedig een woord van grooten lof hooren, en Manzoni, die in 1820, toen zijn werk verscheen, in Parijs was,

werd door Fauriels bewondering en Göthe's bijval schadeloos gesteld voor de afkeuring der italiaansche kritiek.

Onverdeelden bijval vond ook in Italië de zorg voor de taal en het prachtige koor. Het feit, dat Manzoni werkelijke Italianen op het tooneel had gebracht, was natuurlijk reeds zeer geschikt om het nationaal gevoel te wekken. En rechtstreeks tot dat gevoel richtte hij zich in het koor. Het stuk verplaatst in den tijd, toen de Italianen vrij waren, maar in onophoudelijke twisten met elkander gewikkeld. Het koor geeft een beschrijving van den tusschen het italiaansche en het venetiaansche leger geleverden veldslag.

En reeds scheidt hen geen grond van elkander,
Tegen 't staal is het staal reeds gegeven:
Straks boort d' een het in 't hart van den ander:
Het bloed stroomt: dubbel wreed wordt de strijd. ¹

Men begrijpt den indruk, dien het maken moest op elk italiaansch hart, als de dichter terstond in heerlijke verzen vraagt:

Wie toch zijn het, die vreemd in deez' dreven,
In den lusthof den krijg komen voeren?
Aan wat zijde staan zij, die het zwoeren,
Dat hun leven hun grond is gewijd? ²

en dan het antwoord geeft:

¹ Già di mezzo sparito è il terreno,
Già le spade rispington le spade:
L'un dell' altro le immerge nel seno
Gronda il sangue; raddoppia il ferir.

² Qui son essi? Alle belle contrade
Qual ne venne straniero a far guerra
Qual è quei che la giurato la terra
Dove nacque far salva o morir?

Op één vaderland mogen zij roemen,
 Eéne taal is ten deel hun gevallen,
 Ieder vreemdeling blijft broeders hen noemen
 En de lijn huns gelaats zegt dat meê.
 Deze grond was de voedster van allen,
 Deze grond, waar ze elkander bestrijden,
 Door natuur van alle andre gescheiden
 En omgeven van Alpen en zee.¹

Uit dit geheele voortreffelijke koor spreken de vurige vaderlandsliefde, de wensch naar Italië's eenheid, die ons reeds uit de vroeger geciteerde ode bleken. Het blad *Il Conciliatore* door Silvico Pellico geredigeerd, in 1818 ontstaan, was — omdat de schrijvers zijdelingsche toespelingen op de politiek niet konden nalaten — door de gehate oostenrijksche politie opgeheven. Op Manzoni's drama, dat zoo sterk tot het nationale gevoel sprak, hadden censuur noch politie vat. De dichter had niet den slechtsten weg gekozen om het patriotisme te wekken.

In Maart 1821 brak een revolutie in Sardinië los, en tegelijk wierp Milaan voor een oogenblik het oostenrijksche juk af. De sardinische troepen trokken de Ticino over, om zich met de lombardijische scharen te vereenigen. Manzoni, in geestdrift ontstoken, dichtte een zang met den aanhef:

Op den oever, den blik naar de golven
 Des Ticins, die hun marsch niet kon storen,

¹ D'una terra son tutti: un linguaggio
 Parlan tutti: fratelli li dice
 Lo straniero: il comune lignaggio
 A ognun d'essi dal volto traspar.
 Questa terra dl sangue ora intrisa,
 Che natura dall' altre ha divisa,
 E recinta coll' Alpe e col mar.

In hun nieuwe bestemming verloren,
 En vervuld van der vaderen moed,
 Daar stonden de scharen en zwoeren:
 Deze stroom zal het land niet meer deelen,
 Nooit een slagboom meer scheiden de velen
 Door wier hart bruischt Italië's bloed.

En die eed werd herhaald in de landen,
 Waar hun dappere broeders zich schaarden,
 In de duisternis wettend de zwaarden
 Straks geheven in 't licht van de zon.
 En reeds drukken ze elkander de handen:
 Wat ze zwoeren, vernemen straks allen...
 O, gij broeders! bereid om te vallen
 Op den grond, die zijn vrijheid herwon.¹

Maar die grond herwon zijn vrijheid slechts voor zeer korten tijd. De Oostenrijkers legden Lombardije het juk weder op. Ook deze ode werd toen niet voltooid. Het laatste couplet bleef ontbreken en eerst in 1848 er bijgevoegd, toen de dichter bij de algemeene nationale beweging het oogenblik geschikt rekende om haar het onder den titel van "Maart 1821" het licht te doen zien.

Geduldig arbeiden aan het opwekken en verheffen, aan het reiner en beter maken van den geest der natie was wederom het eenige dat overbleef. Nadat Manzoni in Mei 1821 zijn prachtige ode op den dood van Bonaparte gedicht had: begon hij een tweede historische tragedie *Adelchi*, die nog in 1822 het licht zag.

¹ Soffermati sull' arida sponda,
 Volti i guardi al varcato Ticino,
 Tutti assorti nel novo destino,
 Certi in cor dell' antica virtù,
 Han giurato: Non fia che quest'onda
 Scorra più tra due rive strauiere:
 Non fia loco ove sorgan barriere
 Tra l'Italia e l'Italia, mai più.

L'han giurato: altri forti a quel giuro,
 Rispondean da fraterne contrade,
 Affilando nell' ombra le spade,
 Che or levate scintillano al sol.
 Già le destre hanno strette le destre;
 Già le sacra parole son porte;
 O compagni sul letto di morte
 O fratelli su libero suol.

Dit treurspel heeft een veel grooteren historischen achtergrond dan de Carmagnola. Het is de ondergang van het rijk der Longobarden die hier geteekend wordt. Desiderius, de laatste koning van dat rijk, tracht zijn gebied uit te breiden ook ten koste van paus Adriaan, die hulp bij Karel den Groote van Frankrijk zoekt. Desiderius is bovendien vertoornd op den frankischen vorst, omdat deze, met Hermenegarda, de dochter van Desiderius gehuwd, haar verstooten en naar haar vader teruggezonden heeft. Adelchi, Desiderius' zoon, raadt zijn vader, het gebied van den paus te eerbiedigen, diens vriendschap te zoeken en den strijd met Karel te vermijden. Maar Desiderius verwerpt dien raad, en Adelchi, tegen zijn zin in tot krijgvoeren veroordeeld, aan zijn vader en zijn krijgsmansplicht gehoorzaam, valt ten slotte in den hopeloozen kamp. Door verraad van longobardische edelen gesteund, en langs een verborgen weg, hem door een kloosterbroeder getoond, over de door Desiderius bewaakte Alpen gekomen, valt Karel de Longobarden in den rug en behaalt een volkomen overwinning. Desiderius wordt gevangen genomen, Adelchi werpt zich met eenige dapperen in Pavia, maar wordt bij een uitval doodelijk gewond. Het sterven van Hermenegarda, gebogen onder den smaad haar aangedaan, vol smart over haar onbeantwoorde liefde voor haren echtgenoot, komt in de vierde acte voor. Een zeer schoon koor beschrijft haar dood in roerende trekken: een ander koor behelst een ontboezeming naar aanleiding van de zegepraal van den vreemdeling.

Manzoni had van het geheele tijdvak zulk een deugdelijke studie gemaakt, dat hij, toen bij zijn tragedie begon, gewis even goed een geschiedenis van het rijk der Longobarden had kunnen schrijven. Zeer uitvoerige historische aantekeningen werden dan ook door hem bij het stuk gevoegd. Een oude strijd werd daardoor weer levendig nopens de vraag, of het een zegen voor Italië zou zijn geweest, indien het den Longobarden in

der tijd gelukt ware, gansch Italië onder hun heerschappij te vereenigen. Waren zij vreemdelingen gebleven, of hadden zij zich, wat godsdienst, taal, zeden en wetten betreft, geheel met de Romeinen vermengd, en kon men dus meenen dat in het rijk van Desiderius de kiem van een nationaal-italiaansch koninkrijk was verborgen geweest? Of waren de Longobarden barbaren gebleven en zou hun overheersching een vloek geweest zijn voor Italië? Dat oude vraagstuk werd in den regel door de anti-pausgezinden ten voordeele der Longobarden opgelost: het belang, dat men in deze schijnbaar zuiver historische Longobardenquaestie stelde, sproot voort uit de betrekking, waarin deze tot het pauselijk vraagstuk stond. Zij die het een ramp voor Italië achtten, dat de bisschoppen van Rome wereldlijk gezag verkregen en een kerkelijken staat gesticht hadden, en die geloofden dat aan de politiek der pausen de ellendige verbrokkeling van het schoone land en heerschappij van den vreemdeling over Italië te wijten was, zij meenden dat hun vaderland voor groote en lange ellende zou zijn behoed, indien de Longobarden weleer één Italië op hechte grondslagen hadden gesticht en den Paus zijn wereldlijk gebied hadden ontnomen. De pausgezinden daarentegen zagen in het pausdom en zijn macht het eigenaardig en eenig overgebleven bolwerk van Italië's zelfstandigheid. Manzoni was der laatste meening toegedaan, maar toch te onpartijdig en te veel van echt historischen zin bezielde om — ten minste anders dan onbewust — zich in zijn historisch onderzoek door deze voorliefde voor het pausdom te laten leiden. Wat de Longobarden-quaestie betrof, was zijn slotsom dan ook, dat het uit de geschiedkundige gegevens onmogelijk was op te maken, in hoeverre de Longobarden in den tijd van Karel den Groote nog barbaren waren. Alles behalve een barbaar maakte hij echter van Adelchi, den zoon van Desiderius, die van zeer humane gevoelens blijkt geeft. Door dezen edelen Adelchi tot een voorstander van het pausdom te maken, gaf Manzoni aan zijn

drama een zekere staatkundige kleur, of liever — want dit is te sterk uitgedrukt — er lag daarin een van die zeer verwijderde en toch soms des te krachtiger werkende toespelingen op den bestaanden toestand. Italië moest één worden: daarover waren allen het eens. Maar hoe moest het geschieden? Moest Sardinië — voorheen mede der Longobarden zetel — zijn militairen scepter over gansch Italië uitstrekken? Of moest er een republiek of een verbond der verschillende staten in den trant van den Duitschen bond tot stand komen? En waarom, zoo vroegen zij, die veel aan de nationale heerlijkheid en beteekenis van het pausdom hechttten — waarom zou de paus niet voorzitter kunnen zijn van een dergelijk verbond?

Men weet dat er van de droomen dezer laatsten niets gekomen is en dat de moderne Longobarden, door Cavours genie geleid en geholpen door Garibaldi's stoutheid, Italië één en vrij gemaakt hebben. Maar die tijd van bevrijding was, toen *Adelchi* verscheen, nog ver. In het tweede koor schildert Manzoni den indruk, dien Karels overwinning maken moest op het arme italiaansche volk. Stomme onderworpenheid is alles wat hun overblijft. Angstig en nieuwsgierig schoolt het volk — de eigenlijke Italianen — bijeen: op hun vreesachtig gelaat straalt nog een trek van den ouden adel, als een zonnestraal door de wolken: het draagt de sporen van de slavernij en tevens van trots op hun grootsch verleden. Thans is de eene vreemdeling door den ander, de Longobard door Karel overwonnen, maar de toestand niet veranderd van het verdeelde en verstrooide volk, dat geen naam heeft. Met die uitdrukkingen van stille wanhopende berusting eindigt het koor, en ieder Italiaan begreep in de dagen na 1821, dat er voorshands niets anders overschoot dan te berusten onder de heerschappij van den Oostenrijker, gelijk hunne vaderen onder die van den Frank. Doch de paus, welken de held van het stuk in zijn hart is toegedaan, al moet hij hem bestrijden, staat aan de zijde van den zege-

vierenden Karel. Dat is het verzoenend element in Adelchis ondergang, en doet voor Italië's zelfstandigheid nog iets hopen. Maar zou men van de kerk en het pausdom in de toekomst iets mogen verwachten, dan moest de natie doordrongen worden van waardeering van den godsdienst en bepaaldelijk van van het katholicisme. En ook afgezien van alle staatkundige overleggingen, zou hij, die een ernstiger en godsdienstiger geest in het volk wist te wekken, het de grootste weldaad bewijzen. Daartoe heeft Manzoni een poging gedaan, toen hij een derde treurspel, *Spartacus*, waaraan hij reeds begonnen was, liet varen en zijn beroemden roman *I Promessi Sposi* schreef.

Fauriel zag van nabij dit werk worden en groeien. Manzoni's veranderde overtuiging ten aanzien van den godsdienst had nooit verkoeling in hun vriendschap te weeg gebracht. Manzoni's eerstgeborene was naar Fauriel genoemd, aan den ouden vriend had Manzoni zijn *Carmagnola* opgedragen: zij hadden steeds een levendige briefwisseling gehouden; Fauriel had de beide tragedies van Manzoni in het fransch vertaald en van een uitstekende voorrede voorzien. In 1820, toen de *Carmagnola* verscheen, was Manzoni bij Fauriel te Parijs, bleef daar geruimen tijd, maakte daar kennis en knoopte vriendschapsbanden aan met allerlei geleerden en letterkundigen, o. a. met den beroemden geschiedschrijver Augustin Thierry en met Victor Cousin. Het heerlijk gevoel van een oorspronkelijk werk voltooid te hebben, eenigszins beantwoordende aan het ideaal, dat hij zich voorheen onder den invloed van Fauriel gemaakt had, gaf aan die weken en maanden van intellectueel genot voor Manzoni een hoogere wijding en vergoedde hem ruimschoots den tegenstand, dien zijn werk in Italië vond. In 1823 kwam Fauriel op zijn beurt in Italië: diep getroffen door door den dood van Madame de Condorcet had hij er behoefte aan, in de oude vriendschap troost te zoeken. Hij bleef gedurende twee jaren in Italië, meestentijds als gast van Manzoni. Fauriel

zelf had in die dagen het voornemen een historischen roman te schrijven. Daarvan kwam niet, maar Manzoni volbracht wat zijn vriend wilde doen, en schreef in dien tijd zijn *I Promessi Sposi*.

“De Verloofden” is — gelijk op den titel stond — een milaaneesch verhaal uit de 17^e eeuw. Hier had Manzoni het andere ideaal voor oogen, dat hij zich met Faurel nopens de samenwerking van historie en poëzie had gevormd. In zijn tragedies had hij als dichter geraden naar de motieven der bekende feiten. Nu verlichtte hij feiten, om zodoende den maatschappelijken toestand van een tijdvak uit de geschiedenis te kunnen teekenen. De “Verloofden” zijn Renzo en Lucia, twee dorpsbewoners uit de omstreken van het Como-meer. Zij zijn op het punt van te huwen; maar Don Rodrigo laat den lafhartigen dorpspastoor, Don Abbondio, aanzeggen, dat het hem het leven zal kosten, indien hij Lucia, die door den ridder voor zichzelf begeerd wordt, met Renzo in den echt verbindt. Na een vruchteloze poging om den priester met list en geweld te dwingen tot het sluiten van het huwelijk, en nadat evenzeer te vergeefs Don Rodrigo gepoogd heeft Lucia in zijn macht te krijgen, vlucht Renzo op aanraden van den edelen pater Christoforo naar Milaan, en Lucia wordt verborgen in een klooster. Renzo vindt te Milaan hongersnood en een geweldig oproer, waarin hij, nog vol wrevel over hetgeen hem geschied is, een rol speelt. Hij komt in, maar ontkomt ook weder aan de handen der politie en vlucht naar de grenzen, waar hij werk en brood bij een bloedverwant vindt. Lucia wordt intusschen op last van l’Innominato, een machtig ridder, die zich op verzoek van Don Rodrigo met deze zaak inlaat, uit het klooster naar het kasteel van l’Innominato ontvoerd, om van daar naar Don Rodrigo’s roofnest te worden gebracht. Doch in de ziel van den “Onbekenden ridder” tot nu toe algemeen berucht en gevreesd, grijpt een verandering plaats: de zonden van zijn verleden verontrusten hem; hij begeeft zich

tot den kardinaal Frederik Borromeo en bekeert zich van zijn boozen weg. Lucia wordt thans door hem vrijgelaten, keert eerst naar haar moeder terug, maar, niet veilig in haar dorp, begeeft zij zich naar Milaan, waar eene aanzienlijke dame haar huisvesting en bescherming verleent. Daar beleeft zij de pest, wier verschrikkingen uitvoerig en aangrijpend geteekend worden; zij wordt er zelve bijna het slachtoffer van, maar herstelt gelukkig, en in het hospitaal vinden zij en Renzo, die het^o nu gewaagd heeft weer naar Milaan te komen, elkaar weder. Nog is er een hinderpaal tegen hunne vereeniging. Het is niet langer Don Rodrigo, die ook aan de pest gestorven is, maar het is eene gelofte, door Lucia in den angst haars harten afgelegd, toen zij in de macht van den "Onbekende" gekomen was: zij zou voortaan de bruid van Christus zijn. Doch pater Christoforo, dien zij ook juist ter sneede te Milaan aantreffen, ontslaat haar van hare gelofte en zoo wordt het lang gescheiden paar toch eindelijk door Don Abbondio, die van de pest hersteld en van zijn vrees voor Don Rodrigo ontslagen is, verbonden in den echt.

Dat is de eenvoudige gang van het verhaal, dat in 1827 verscheen, opgedragen aan den ouden dichter Monti, wiens verzen in Manzoni's jonge ziel weleer het eerste dichtvuur hadden opgewekt, en die bovendien door een ernstige waarschuwing den jongeling zijn hartstocht voor het spel en zijn neiging tot uitspatting had helpen overwinnen. Manzoni had in dezen roman alles wat hem na aan het hart lag, vereenigd. Zonder de kunst dienstbaar te maken — daarvoor had hij van haar een te grootsche en juiste opvatting — had hij zijn gaven van verdichting toch gebruikt om een periode uit de vaderlandsche historie te schilderen: en tevens had hij ongezoekt aanleiding gehad, om den voortreffelijken invloed te doen uitkomen, dien de godsdienst, en bepaaldelijk het katholicisme, in die donkere tijden en bij die zware rampen uitoefende. Een boek had bij geschreven, welks vorm tot lezen drong,

waarin een reine en godsdienstige geest en tevens een groote historische zin leefde. Een krachtig indirect protest was het werk tegen de tegelijk onhistorische en onpoëtische voortbrengselen der fantasie.

Het werk maakte terstond grooten opgang. Natuurlijk waren vurige patriotten toen en later van oordeel, dat Manzoni bij het schetsen van een tijdvak uit de spaansche overheersching den lezer tot haat tegen elk vreemd juk rechtstreeks had moeten opwekken en eigenlijk niets gedaan had dan een pleidooi voor de Kerk leveren. De volgens hen verderfelijke nieuw-welfische richting, die het pausdom tot het middenpunt van eene nationale beweging wilde maken, had zodoende slechts een zijdelingschen steun ontvangen. Maar zij, die meenden dat het er in de gegeven omstandigheden vooral op aan kwam den geest der natie op te wekken en te reinigen, dachten er anders over. Evenzoo die patriotten, die begrepen, dat een dergelijk boek, zonder dat de oostenrijksche regeering daartegen bezwaar maken kon, toch een heilzamen invloed ook op de nationale zaak moest uitoefenen. De oostenrijksche politie zelve, de misgrepen en tirannie van de verschillende kleine hoven evenzeer als de geheime genootschappen der italiaansche patriotten zorgden op voldoende wijze, dat de hartstochtelijke verbittering der natie wakker bleef. Een boek, dat nationaal en toch niet opruiend was, dat geschikt was om een volksboek te worden in den edelsten zin van het woord, was een goed werk.

Een volksboek is het geworden. Nog steeds wordt het elken jongen Italiaan in handen gegeven. Het heeft vele Italiaansche schrijvers opgewekt om gelukkige navolgingen in dit genre te leveren. Maar geen van die allen is het gelukt een werk te schrijven, dat een zoo groote populariteit verkreeg. *I Promessi Sposi* heeft reeds tal van editiën beleefd.

Na het verschijnen van dezen roman heeft Manzoni's muze gezwegen. In 1832 schreef de dichter Niccolini aan een vriend te

Milaan: "Ik zie wel, de lediggang is in onze dagen een ziekte, die zelfs de uitstekendste menschen aantast. Giordani voert niets uit, en uw grootste burger, Alessandro Manzoni, heeft zich — waarom weet ik niet — aan de studie van den landbouw gewijd." Dat verwijt was toen nog weinig verdiend. Want tusschen 1827 en 1832 was door Manzoni, al had de dichter in hem gezwegen, toch nog een met veel zorg en studie bewerkt geschrift in de wereld gezonden: *Osservazioni sulla morale cattolica*. Deze "opmerkingen over de katholieke zedeleer" waren hem ontlokt door Sismondi's geschiedenis van de italiaansche republieken in de middeleeuwen. Sismondi had den achteruitgang van Italië geweten aan de kerk, en o. a. aangewezen hoe het Katholicisme in Italië, door een verminking der zedeleer, het volkskarakter had helpen bederven.

Manzoni, die — wij hebben het gezien — van den invloed van godsdienst en kerk in allerlei opzichten zegen en behoud voor Italië verwachtte, achtte zich geroepen om Sismondi te weerleggen. Zijn geschrift is met veel scherpzinnigheid en talent, in fraaien vorm, in een toon van waardige polemiek geschreven. Blijkbaar is de schrijver diep overtuigd van de waarheid en de waarde van den katholieken godsdienst. Schoon spel had hij vooral, waar hij de voortreffelijkheid der christelijke moraal in het licht stelde. Maar dat godsdienst en katholieke kerk twee zijn, dat de misbruiken, waarop Sismondi gewezen had, niet hadden kunnen blijven bestaan, indien de Pausen ze niet geduld en bevorderd hadden: dat dus en Sismondi en hij zelf gelijk konden hebben, dat schijnt Manzoni niet te hebben ingezien.

In dit geschrift, even als in zijn dichterlijke werken, onthoudt Manzoni zich volstrekt van rechtstreeksche toespelingen op den politieken toestand van zijn tijd en de rol, die de kerk daarin vervullen moest. Doch in zijn verwachting, dat de Kerk, het Pausdom, krachtig medewerken moesten tot Italië's bevrijding, werd hij hoe langer hoe meer versterkt.

Bij Stresa aan het Lago Maggiore, in het tegen den Monterone zoo schilderachtig gelegen kerkje van Domodossola, staat een fraai monument voor den katholieken wijsgeer Rosmini. Wel was, volgens Manzoni, dat gedenkteeken verdiend. De geleerde abt van Domodossola, die de Kerk uit de banden van den Staat wilde losmaken en haar zodoende tot haar eigenlijke roeping terugbrengen, zonder daarom de wereldlijke macht van den Paus aan te randen, sprak naar Manzoni's hart. Welk een zegen heeft God aan Italië in dien man verleend, riep Manzoni uit, toen hij het eerst een geschrift van Rosmini gelezen had. Als Manzoni een deel der herfstmaanden op zijn villa, bij het Lago Maggiore doorbracht, dan bezocht hij Rosmini dikwijls. De diepste problemen van godsdienst en wijsbegeerte maakten menigmaal het onderwerp hunner gesprekken uit. En evenzoo de toekomst van Italië en de betrekking tusschen Staat en Kerk. Niet minder intellectueel genot boden gewis aan Manzoni die gesprekken, dan weleer de omgang met Fauriel. Maar zij wierpen niet, gelijk deze, vruchten af voor de poëzie. "Wij moeten allen tot de theologie terugkeeren," zeide Manzoni somtijds tot een der hem bezoekende vreemdelingen, die hij steeds met de meeste gastvrijheid ontving. In theologisch-wijsgeerige, historische en taalkundige studiën verdiepte Manzoni zich meer en meer. Hij behoefde zich niet meer te verwijten, dat hij als dichter niets voor zijn vaderland gedaan had. Het was hem gelukt een boek te schrijven, dat in aller handen was. Voor den prikkel der persoonlijke eerezucht werd hij natuurlijk hoe langer hoe meer onvatbaar: zijn vrome zin verbood hem dien en verhief hem er boven. Dat de *Promessi Sposi* zoo grooten omgang hadden gemaakt, moest een man van Manzoni's karakter eerder huiverig maken dan aansporen om nogmaals zulk een werk te ondernemen. Deze roman bleef intusschen het voorwerp van Manzoni's voortdurenden arbeid, en zijn taalkundige studiën knoopten zich voor een deel daaraan vast. De inhoud des romans bleef

dezelfde. Maar zij, die vroegere en latere editiën vergeleken hebben, deelen ons mede, met welk een zorg Manzoni ieder woord gewikt en gewogen heeft, en hoe hij met het grootst mogelijk purisme getracht heeft, zuiver toscaansch te schrijven en tóch — de roman speelt in de omstreken van Milaan — op vele plaatsen een tint van het lombardische dialect over dat toscaansch te werpen. Dat hij, die aan de taal van een volk arbeidt, der zelfstandigheid dier natie een goeden dienst bewijst, zal niemand ontkennen. Zou kon de patriot in Manzoni hem toch niet verwijten, dat zijn afgezonderd leven geheel nutteloos was voor zijn land.

In 1840 gaf hij een aanhangsel op de *Promessi Sposi* uit: onder den titel *Storia della Colonna infame*. Hij wees daarin aan, hoe er in dien tijd van de pest in Milaan door de gerechtelijke overheid — half door eigen bijgeloof en half door volksvooroordelen gedreven — tal van personen, die onschuldig waren, zijn ter dood gebracht. Het was een voortreffelijk historisch betoog, maar stelde menigeen teleur, die den dichter en niet den geschiedschrijver had willen zien optreden.

Het jaar 1848 kwam en de Italianen deden een nieuwe poging om de Oostenrijkers te verdrijven. Ook Milaan kwam in opstand en Manzoni dichtte nu het laatste couplet van den zang, dien hij in 1821 had vervaardigd:

Schoone dagen van strijd om verlossing!
 Ach! voor altijd is hij te beklagen,
 Die, aan anderen als vreemd'ling moet vragen
 Uit de verte, wat toen is geschied.
 Die als hij het meldt aan zijn zonen,
 Met een zucht spreekt: te zijn bij die dapp'ren
 En de heilige vaan te zien wapp'ren,
 Haar te groeten — mijn deel was het niet.

Met een opdracht aan Theodoor Körner's nagedachtenis gaf hij deze ode uit. Hij was zelfs een van hen, die aan koning Karel Albert van Sardinië een adres zonden, om hem zijn hulp te verzoer-

ken. Maar hij weigerde deel te nemen aan de volksstemming over de vraag of Lombardije terstond met Sardinië één staat zou uitmaken. Misschien kon hij toen zijne illusien nog niet laten varen omtrent een rol door den Paus in het werk van Italië's eenheid te vervullen; Pius IX had dan ook een oogenblik schitterende verwachtingen opgewekt. Maar na 1848 bleek het terstond dat hij de Paus niet zou zijn, die de Kerk van den Staat losmaken en zich aan het hoofd der nationale beweging zou stellen. Een hervorming in den geest van Rosmini en Manzoni was van hem niet te wachten. Geheel het schiereiland ging na 1848 op nieuw smartelijk onder het juk der Oostenrijkers en der kleine hoven gebukt. Overal in Italië werd na 1848 iedere neiging om éénheid en constitutionele vrijheden te verwerven, met geweld gesmoord. Behalve in Sardinië. Daar was Cavour tot vollen wasdom gekomen. Zijn uitnemende politiek werd door den uitslag gekroond. In 1821 had Manzoni gezongen:

Ach! zoo dikwerf placht ge angstig op d' Alpen,
 Naar de vaan van een helper te staren!
 Ach! zoo vaak sloegt ge 't oog naar de baren
 De verlatene vlakten der zee!
 Thans zijn eind'lijk uw eigene zonen,
 O Itaalje, geschaard om uw kleuren,
 En de smart, die zoo lang hen deed treuren,
 Aan hun spitse verwint zij straks meê.

In 1859 kwam eindelijk die "vaan van een helper" over de Alpen: Napoleon III was door Cavours politiek medegesleept. Zonder zulk een bijstand baatte het niet — het was genoegzaam gebleken — of al Italië's zonen zich "schaarden om de nationale kleuren." Maar nu de reddende fransche adelaar kwam, nu bleek het welk een geest er in de natie leefde. Van alle oorden uit Italië stroomden de vrijwilligers, om zich onder de vanen van Sardinië te scharen. Het is hier de plaats niet te beschrijven in

welken moeielijken toestand Cavour verkeerde tusschen Napoleon III aan den eenen kant, die zich door de italiaansche beweging geen stap verder wilde laten voeren dan hij zelf wenschte, en het onstuimig drijven der republikeinen aan de andere zijde. Evenmin kunnen wij den loop der gebeurtenissen volgen, die na den vrede van Villafranca toch, in weerwil van Napoleon, als door een tooverslag de eenheid van Italië tot stand deden komen en later ook Venetië vrij maakten. Manzoni zag wat Cavour niet aanschouwen mocht. De man van de politiek, die zich van de "umane cose" waarlijk niet verwijderd gehouden, maar door zijn rusteloos streven Italië vrij gemaakt had, ging heen vóór zijn werk voltooid was. De dichter, die in stille afzondering, maar toch met evenveel liefde voor Italië in het hart, Cavours werk, door hem mede voorbereid, gadeslagen had, heeft het mogen beleven, dat gansch Italië één en vrij werd. En zijn kerkelijke zin heeft hem evenmin als zijn lang gekoesterde illusien verhinderd het senatorschap uit de hand van den door Pius IX gevloekten Victor Emanuel aantene men. Dat heeft Manzoni, die toch reeds vele jaren voor hij een grijsaard was als een soort van patriarch vereerd werd, volkomen populair gemaakt. Slechts tweemaal is hij in den senaat geweest: de eerste maal bij de opening van het parlement in 1861: de tweede maal toen 9 Dec. 1864 de conventie met Frankrijk bekrachtigd en besloten werd den zetel van Victor Emanuel naar Florence te verplaatsen. Maar dat Manzoni, wiens innige vroomheid en liefde voor de katholieke kerk zoo bekend waren, aan Garibaldi de hand had gedrukt, dagelijks voor Victor Emanuel bad, en zich aldus beslist van de ultramontanen afscheidde, gaf een krachtigen steun aan de liberale partij. De clericalen konden niet ontkennen dat Manzoni's katholieke rechtzinnigheid boven alle verdenking was. Maar dat zulk een man in den senaat van Victor Emanuel zat en de wereldlijke macht van den paus prijs gaf, moest den ultramontanen veel kwaad doen. Het pausdom kon ten

opzichte van Italië altijd van twee zijden beschouwd worden. Het was niet te ontkennen, dat zijn macht ten allen tijde in zekeren zin een glorie voor Italië geweest was. Maar der pausen politiek was nooit in Italië's belang geweest. Thans kwam die in rechtstreeksche botsing met het streven naar Italië's eenheid. En Manzoni, de trouwe zoon der kerk, koos partij voor Italië. Dat feit had een groote beteekenis. Het bewijst tevens hoe diep de liefde voor zijn schoon land in Manzoni's ziel geworteld was, en hoe men, toen men hem ten grave droeg, terecht ook den man in hem eerde, die zijn aardsch vaderland vurig had lief gehad.

In 1859 begon hij eene geschiedenis der fransche revolutie te schrijven, die echter nooit voltooid is, en waarvan slechts eenige brokstukken in zijn nalatenschap gevonden zijn. In 1869 heeft Manzoni nog een rapport over de italiaansche taal opgesteld. Dat na de nationale revolutie het vraagstuk van de eenheid der taal op nieuw te berde zou komen, was te voorzien. Het was een erkenning van Manzoni's verdiensten ten aanzien der taal, dat hij in een commissie benoemd werd om dit vraagstuk te onderzoeken, en dat hem werd opgedragen het verslag uit te brengen. Men begrijpt dat hij het Florentijnsche dialect als het alleen geldende richtsnoer wilde aangenomen zien.

Door geheel zijn volk hoog vereerd als een dichter van onvergankelijke werken, als een man, wien Italië steeds na aan het harte gelegen had, heeft hij een zeer hoogen ouderdom bereikt. Men pleegt dat een voorrecht te noemen. Intusschen heeft hij ondervonden, dat aan dien zegen ook bittere dingen kunnen verbonden zijn. Zijn eerste vrouw had hij reeds in 1833 verloren; in 1839 was hij op nieuw gehuwd, maar èn deze tweede vrouw èn al zijn kinderen — meest allen dochters, die niet allen even gelukkig gehuwd waren — heeft hij zien sterven. Een paar maanden voor zijn dood stierf zijn oudste zoon Piëtro.

Na den dood van zijn eerste vrouw heeft hij, wij hebben het

gezien, geen werk van poëzie meer voortgebracht. Natuurlijk staat het ieder vrij te gissen, dat zij hem tot dichten wekte. Maar dergelijke gissing hebben wij niet noodig, om het feit van zijn zwijgen te verklaren. Wij behoeven ons ook — ik meen het te hebben doen zien — volstrekt niet te vergenoegen met de niets-beteekenende verklaring, waarmede zelfs goede biografen zich tevreden hebben gesteld: "Zijn dichterlijke voortbrengingskracht was uitgeput." Had zijn talent een voldoende prikkel gehad — had hij b. v. een vriend gevonden gelijk Schiller voor Götthe was — hij zou misschien, even goed als Götthe, op hoogen ouderdom nog fraaie verzen geleverd hebben. Thans, naar aanleiding van zijn *I Promessi Sposi* hoe langer hoe meer in taalkundige studiën verdiept, de historie hoog vereerende en vlijtig beoefenende, door zijn godsdienstigen zin bij theologische quaestiën bepaald, heeft hij toegegeven aan de stem, die hem influisterde, dat de tijd der poëzie voor hem voorbij was, aan zijn temperament, dat hem tot rustiger bezigheid deed overhellen, en aan het wantrouwen in eigen kracht.

Wie dat betreurt bedenke, dat deugden en gebreken bij elken zoon van Adam zeer nauw samenhangen. Op zedelijk gebied, het bleek ons uit een paar vroeger geciteerde versregels, is men volgens Manzoni — en wie stemt het hem niet toe? — des te meer geneigd zich een zondaar te noemen, naarmate men meer van feilen vrij is. Dat Manzoni als poëet een sterk zondaarsgevoel en weinig zelfvertrouwen had, hing nauw samen met zijn groote gaven. Is niet al het goede en schoone, dat op allerlei gebied tot stand komt, de gebrekkige verwezenlijking van een verheven ideaal dat de kunstenaar of de edele omdragen in de ziel? Het wordt bewonderd, maar de maker zelf moet meestal zijn ideaal vergeten hebben, om in die verrukking te deelen.

III.

Chateaubriand, Sainte-Beuve en eenige andere letterkundigen

van den eersten rang waren bijeen en verhaalden elkander van de moeite, die het hun kostte om den stijl ook maar tot eenige volkomenheid te brengen: hoe zij altijd weêr moesten doorhalen, verbeteren en schrappen. Daar kwam op eens Etienne Délecluze, de schrijver van een menigte nu juist niet door een fraaien stijl uitmuntende boeken, zich mengen in het gesprek met den uitroep: "Eh bien! moi, c'est étonnant: depuis dix ans je ne rature plus!" De goden zagen elkaâr aan en glimlachten.

Zoo het een kenmerkende eigenschap van "de goden" is, veel te veranderen in hun arbeid, dan staat Manzoni, zoo als ons gebleken is, niet achteraan in de rij.

Maar hij heeft gelukkig nog betere geloofsbriefven. Zijn werken bewijzen, dat zijn "incontentabilité" op het punt van den vorm meesterstukken heeft doen geboren worden.

Met de wijze, waarop de verzen eens dichters in de wereld komen, heeft men trouwens bij een beoordeeling van hunne waarde niet te doen. Somtjids springt zijn visioen als Minerva in volle wapenrusting te voorschijn. Maar een andermaal komt de verheven gedachte naakt ter wereld, en moet nog worden gekleed; of wel, ontijdig gebaard, kan haar harmonische gestalte niet bewonderd worden vóór haar vormen rond en weelderig geworden zijn. Manzoni kan er gewis niet van beschuldigd worden, dat hij de kinderen van zijn geest ongekleed of vóór zij den vollen wasdom bereikt hadden, de wereld ingezonden heeft. Zijn gedichten zijn, naar het getuigenis van de meest bevoegde rechters, verwonderlijk volmaakt wat den vorm aangaat.

Voor elk, die op het terrein der letterkundige kritiek maar eenigszins voor autoriteitsgeloof vatbaar is, beteekent het nog al iets, dat Göthe Manzoni's dichterlijke werken — die hij nog alle gekend heeft — met veel geestdrift heeft begroet. Van de *Inni Sacri* zegt hij, dat zij zijn "poëtisch erfreulich und vergnüglich. Der naive Sinn beherrscht sie alle: aber eine gewisse Kühnheit

des Geistes, der Gleichnisse, der Übergänge zeichnen sie vor andern aus und locken uns immer näher mit sie bekannt zu werden." Göthe vindt door deze hymnen op nieuw bewezen, dat een frissche oorspronkelijke geest ook over dikwijls behandelde onderwerpen een waas van frischheid en jeugd moet werpen.

Voor het treurspel Carmagnola heeft Göthe zich met veel nadruk in de bres gesteld tegenover ongunstige kritiek. Hij heeft een uitvoerige analyse van het stuk gegeven. Aan de Adelchi heeft hij insgelijks grooten lof gebracht, en als Eckermann niet een weinig gekleurd heeft, dan heeft Göthe zich over de *I Promessi Sposi* allergeunstigst uitgelaten. Ziehier zijn oordeel:

"De roman van Manzoni overschaduwet alles, wat wij van dien aard kennen. Ik behoef niets anders te zeggen, dan dat het innerlijke, alles, wat rechtstreeks uit het gemoed van den dichter komt, bijna volkomen is, terwijl het uitwendige, schilderingen als anderszins, geen haarbreed achter staat bij de groote innerlijke eigenschappen. Dat wil nog al iets zeggen. Bij het lezen ontvangt men zulk een indruk, dat men gestadig van aandoening in bewondering en van bewondering in aandoening vervalt, zoodat men voortdurend onder een van deze groote invloeden blijft. Het schijnt mij toe, dat men het niet verder brengen kan."

Göthe heeft echter nergens gezegd of hij in Manzoni meer een dichter van lyrische verzen, dan wel den treurspel- of den roman-dichter bewonderde. Maar wel toont hij hem in het eerste opzicht zeer hoog te stellen.

Andere bevoegde beoordeelaars verklaren ronduit — naar het mij voorkomt te recht — dat de uitstekendste voortbrengselen van Manzoni's muze in zijn lyrische ontboezemingen te vinden zijn. Daar is trouwens ook niets wat hem belemmert; de theorieën, die hij zich omtrent de weerszijdsche betrekking van historie en poëzie maakt heeft, leggen hem hier geen breidel aan en leiden hem niet af. De reine, verheven geest, de harmonie van het geheel, de fijne smaak,

de gelukkige keus van echt dichterlijke beelden en schilderachtige woorden, uitdrukkingen en wendingen, dat alles doet ons het "wahres poetisches talent" bewonderen, door Göthe terstond erkend en geprezen. Sainte-Beuve zegt ergens, dat het hem bij het lezen van de lyrische poëzie van Victor Hugo steeds te moede is, alsof hij in een prachtige tuin wandelt, waar ontzettend veel te bewonderen is, maar waar een kaboutermannetje hem gedurig met een stok tegen de schenen slaat. Nergens wordt bij het lezen van Manzoni ons genot op dergelijke wijze gestoord. Hij heeft niets van de gebreken der romantiekers. Men zou kunnen zeggen, dat hij de deugden der romantieke en die der klassieke school vereenigde. Natuurlijk is hij en waar: van al wat gekunsteld en niet doorleefd, van al wat in den slechten zin des woords klassiek is, gruwft hij. Maar ook van het wilde, min of meer demonische, het onharmonische, onsmaakvolle, waartoe de romantiekers bij een overdreven jagen naar realisme en natuur vervallen, vindt men bij Manzoni geen spoor.

Niet alleen door de reinheid van zijn poëzie doet hij ons aan de witmarmeren domkerk denken. Het afgewerkte, keurige en fijn geciseleerde van ieder sieraad op zich zelf: de harmonie tusschen het geheel en de deelen, ziedaar nog andere punten van overeenkomst. Het is evenwel de vraag, of men door zulk een vergelijking niet onbillijk wordt jegens andere italiaansche dichters. Men kan dat natuurlijk goed — althans beter — maken, door bijv. te zeggen dat hij onder zijn tijdgenooten uitblinkt als de Milaansche dom onder andere kerken. Doch is niet wat Manzoni geleverd heeft, alles samengenomen, te weinig dan dat hij ons aan een reusachtige kolos als de Milaansche cathedraal kan doen denken? Waarop men in elk geval zou kunnen antwoorden met het gezegde, dat de qualiteit boven de quantiteit stelt. Laat ons bij de qualiteit ons bepalen, het zij zoo, zegt de tegenstander: maar geef mij dan toe, dat Manzoni, hoe harmonisch zijn werk zij, hoe goed gekozen zijn beelden, hoe diep zijn gevoel, over het algemeen een

zekere grootschheid van conceptie mist: zijn verbeelding is levendig genoeg, hij is waar en natuurlijk, maar zijn gedachte is niet zoo stout en oorspronkelijk, dat hij bij een "himmelanstrebende" gothische kerk moet vergeleken worden. Iets van de stoute vlucht, het worstelen en streven der romantiekers, zou ik in zijn verzen wel willen zien: iets van Victor Hugo's beste eigenschappen. Ik begrijp u, zou de ander misschien antwoorden, het behaagt u niet, dat bij Manzoni, den man der romantische school, de "naïve Sinn", de rust en de kalmte der klassieken heerscht: maar zijn ziel had nu eenmaal vrede gevonden in zijn geloof, in zijn volkomen onderwerping aan de Kerk; hoe kunt gij dan van hem eischen, dat hij wilde kreten zal slaken?

Liever dan verder in een vergelijking te treden tusschen de domkerk en den dichter: liever ook dan mij in een analyse te begeven van verzen, die velen mijner lezers toch niet kennen, citeer ik de meest beroemde ode van onzen dichter. Het is de *Il Cinque Maggio* (5 Mei), door hem vervaardigd bij het sterven van Napoleon. Hij had in zijn jeugd Napoleon zich zien verheffen en met bewondering en blijdschap gegroet, had hem later in zijn geweldige vlucht met verbazing nageoogd en eindelijk zien neerploffen. Geen wonder, dat Napoleons dood hem dieper trof, dan wij ons dat thans bijna voorstellen. Een ongewoon krachtige inspiratie deed hem binnen tweemaal vierentwintig uren de volgende verzen neerschrijven: ¹

Ei fu siccome immobile,

Dato il mortal sospiro,

Stette la spoglie immemore,

Hij is niet meer! Bewegingloos,

Gelijk na 't laatste zuchten

Het hulsel zonder heugnis lag,

¹ Niet overbodig acht ik het hier nog eens te herhalen, hoe noode ik mijn vertaling naast het oorspronkelijke plantse. De lezer, die de pracht en schilderachtigheid van den italiaanschen tekst waardeeren kan, zal mijn schroom begrijpen. Wie dat voorrecht mist, kan nu ten minste Manzoni's gedachtengang volgen.

Orba di tanto spiro,
 Così percossa, attonita,
 La terra al nunzio sta;
 Muta pensando all' ultima
 Ora dell' uom fatale;
 Ne sa quando uno simile
 Orma die piè mortale
 La sua cruenta polvere
 A calpestar verrà.

Lui sfolgorante in soglio
 Vide il mio gemio e tacque,
 Quando con vece assidua
 Cadde, risorse e giacque,
 Da mille voci al sonito
 Mista la sua non ha:
 Vergin di servo encomio
 E di codardo oltraggio,
 Sorge or commosso al subito
 Sparir di tanto raggio;
 E scioglie all' urna un cantico
 Che forse nou morrà.

Dalle Alpi alle Piramidi
 Dal Manzanare al Reno,
 Di quel securo il fulmine
 Tenea dietro al baleno;
 Scoppiò da Seylla al Tanai
 Dall' uno al altro mar.
 Fu vera gloria? Ai posteri
 L'ardua sentenza: nui
 Chiniam la fronte al Massimo
 Fattor, che volle in lui
 Del creator suo spirito
 Più vasta orma stampar.

La procellosa e trepida
 Gioia d'un gran disegno,

Waaruit die geest ging vluchten,
 Zoo, van ontroering stom, hoort d'aard
 De mare van zijn dood.
 Stil mijmert ze over 't stervensuur
 Van hem, die 't lot van kronen
 Eens met zijn machtwoord had beslist;
 Zij vraagt, wie harer zonen
 Ooit zulk een voetstap drukken komt
 In 't stof, nog bloedig rood.

Mijn Muze zag den glans zijns troons,
 Maar deed geen hulde klinken,
 En toen zij hem met wisslend lot
 Zag vallen, rijzen, zinken,
 En duizend stemmen jubelden,
 Boog zwijgend zij 't gelaat.
 Van slaafs vereeren maagdelijk rein,
 Wars van lafhartig honen,
 Trilt zij bij 't sterven van het licht,
 Dat eens dien glans kon toonen,
 En wijdt aan dezen urn een lied
 Dat wellicht niet vergaat.

Van d'Alpen tot aan 't gloeiend zand,
 Van 't Oosten: van de waatren
 Des Rijns tot aan den Manzanaar
 Deed hij zijn donder klatren;
 Van Scylla tot den Tanais
 Van d'een tot d'andre zee.
 Was 't ware glorie? 't Nageslacht
 Zal 't moeilijk vonnis spreken:
 Wij buigen voor den Maker ons,
 Die hem een dubbel teeken
 Van scheppingskracht had ingeprent,
 Tot zegen of tot wec.

't Onstuimig en gejaagd genot
 Van stout eerzuchtig droomen,

L'ansia d'un cor che indocile
 Ferve pensando al regno:
 Ei il giunge, e tiene un premio
 Che era follia sperar,
 Tubbo ei provò: la gloria
 Maggior dopo il periglio,
 La fuga e la vittoria,
 La reggiae il triste esiglio
 Due volte nelle polvere
 Due volte sull' altar.

Ei si nomò: due secoli
 L'un contro l'altro armati,
 Sommessi a lui si volsero,
 Come aspettando il fato;
 Ei fe' silenzio, ed arbitro
 S'assise in mezzo a lor;
 Ei sparve, e i di nell' ozio
 Chiuse in sì breve sponda,
 Segno d'immensa invidia,
 E di pietà profonda,
 D'instinguibel odio
 E d'indomato amor.

Come sul capo al naufrago
 L'onda s'avvolse e pesa,
 L'onda su cui del misero
 Alta pur dianzi e tesa,
 Scorsea la vista a scernere
 Prode remote invaa;
 Tal su quell' alma il cumulo
 Delle memorie seese!
 Oh' quante volte ai posteri
 Narrar se stesso imprese,
 E sull' eterne pagine
 Cadde la stanca man!

Oh! quante volte, al tacito

De drift die zijn ontembre ziel
 Tot ruste niet liet komen,
 En, wat te hopen waazuin scheen,
 Dien prijs won, zulk een kroon —
 Ziedaar zijn lot: verhoogde glans
 Na elke bange spanning,
 De vlucht en weer de zegespraal,
 't Paleis en straks verbanning:
 Tweemaal geslingerd in het stof,
 Tweemalen op den troon.

Daar treedt hij op. Twee eeuwen staan
 Elk' voor haar idealen
 In fellen kamp, maar zien op hem:
 Hij zal hun lot bepalen:
 Als scheidsmen legt hij 't zwijgen op,
 En neemt den zetel in.
 Hij valt... en moet op kleine plek
 Zijn einde werkloos beiden;
 Eens 't voorwerp van den felsten tijd,
 Thans van diep medelijden:
 En steeds van onverzoenbren haat
 En onverdoofbren min.

Gelijk den zinkende over 't hoofd
 De zware golven schuimen,
 Die hem zoo even tilden nog
 Tot aan hun witte pluimen,
 Hem toonende het teerbemind
 Maar onbereikbaar strand —
 Zoo overstelpte soms een vloed
 Van beelden uit zijn glorie
 Des ballings geest. Ach! menigwerf
 Begon hij zijn historie,
 Maar steeds ontgleed op 't eenwig blad
 De stift zijn matte hand.

Ach! dikwerf als een trage dag

Morir d'un giorno incerte,
 Chinati i rai fulminei,
 Le braccia al sen conserte
 Stette, e di di che furono
 L'assalse il sovvenir.
 E ripensò i mobili
 Tende e i percossi valli,
 E il lampo dei manipoli
 E l'onda dei cavalli,
 E il concitato imperio
 E il celere obbedir.

Ahi forse a tanto strazio
 Cadde lo spirto anelo,
 E disperò; ma valida
 Venne una man dal cielo,
 E in più spirabel aere
 Pietosa il trasportò;
 E l'avviò pei floridi
 Sentier della speranza,
 Ai campi eterni, al praemi
 Che i desiderii avanza,
 Dov' è silenzio e tenebre
 La gloria che passò.

Bella, immortal, benefica
 Fede ai trionfi avezza!
 Scrivi ancor questo, allegрати;
 Che piu superba altezza
 Al disonor del Golgota
 Giammai non si chinò.
 Tu dalle stanche ceneri
 Sperdi ogni ria parola:
 Il Dio che atterra e suscita
 Che affanna e che consola,
 Sulla deserta coltrice
 Accanto a lui posò.

Stierf in de koele baren,
 Dan stond hij, d'armen stijf gekruist,
 Strak voor zich heen te staren
 Met schittrend oog: zijn grootsch ver-
 Verrees in volle pracht: (leên,
 Zijn lichte tenten ziet hij wear,
 En de bestormde wallen,
 Den luister van zijn bataillons,
 Den stroom der ruitertallen;
 Zijn veldheerswoord wordt bliksemsnel
 Gegeven en volbracht.

Door zulk herdenken werd de kracht,
 Zelfs van dien geest gebogen:
 Vertwijfend stond hij. Maar hem greep
 Meêlijdend uit den hoogen,
 Een sterke en toch zoo zachte hand
 En deed in reiner lucht,
 Hem langs het bloeiend pad der hoop,
 Naar d'eeuwge velden stijgen!
 Waar voor den rijkdom der genâ
 De stoutste wenschen zwijgen,
 En elke glans van aardsehen roem
 Voor hooger luister vlucht.

Onsterfijk zaligend geloof!
 Schoon gij uw zegepralen
 Niet tellen kunt, toch was 't uw roem
 Nog deze te behalen,
 Want voor den smaad van Golgotha,
 Boog nooit zich trotscher vorst.
 Geen schimpwoord, waar deez' moede
 Zijn rustplaats heeft gevonden! (held
 De God die neerwerpt en verhoogt,
 Genezen kan na 't wonden,
 Heeft in het eenzaam stervensuur
 Gerust aan deze borst.

Eene uitvoerige boschouwing over Manzoni's treurspelen en roman gedooft mijn bestek niet. Het ware anders de moeite waard, aan te toonen hoe sommige gebreken voortvloeien uit de vereeniging van historie en poëzie, die het eigenaardig kenmerk uitmaakt van deze werken des dichters.

Dat sommige nederlandsche lezers, die "om zich in het Italiaansch te oefenen" *I Promessi Sposi* ter hand nemen, het verhaal niet boeiend genoeg vinden, laat zich grootendeels verklaren uit het doel dat zij met hun lectuur hebben. Bij enkelen mag een min of meer verkeerde richting van den smaak in het spel zijn. Maar dat Manzoni zich met zijn roman ten doel heeft gesteld een getrouw beeld van den maatschappelijken toestand van Lombardije in de zeventiende eeuw te teekenen, heeft hem verhinderd het verhaal zoo in te richten, dat de ontwikkeling der overigens voortreffelijke aangelegde karakters op de belangwekkendste wijze plaats heeft. Ook zijn de historische partijen hier en daar wat uitvoerig. De deugden van het boek zijn evenwel zoo groot, dat een nieuwe goedkoope nederlandsche editie een wenschelijke zaak zou zijn. Een geest van reinheid en ernst, van humor en menschenkennis, van waarachtige poëzie, leeft in het geheele werk.

Dezen waarlijk klassieken roman geschreven te hebben, die in Italië nog altijd voortgaat goede gedachten te wekken en aangename uren te verschaffen: in zijn treurspelen werken vol van poëtische schoonheden te hebben nagelaten: als lyrisch dichter meesterstukken te hebben geschapen, die menigen pols sneller zullen doen gaan, zoolang de Italiaansche taal wordt verstaan — ziedaar wat de blijvende verdiensten zijn van Alessandro Manzoni.

VON RAUMER.

FRIEDRICH VON RAUMER.

In elk land vindt men enkele, zij het ook weinige geslachten, die gedurende korter of langer tijd vruchtbaar zijn geweest in het voortbrengen van mannen, uitmuntende door buitengewone gaven — sieraden van hun tijd en weldoeners van hun volk. Tot die geslachten behooren in Duitschland de von Raumers. Wij vinden hen reeds vermeld in het laatst der 16de eeuw. Meer dan één hunner heeft een krachtig en eervol aandeel genomen in den strijd dien de Hervorming deed ontbranden; en in 't verloop der 17de eeuw treffen wij er aan op hoogeschoolen, in kerkelijke betrekkingen of in de kringen der ambtenaren. In 't laatst der vorige eeuw maakten zich als krijgslieden vermaard de generaal-majoor Heinrich en de generaal-luitenant Eugenius von Raumer, terwijl in onze eeuw roemvol bekend zijn geworden Wilhelm, Carl en Rudolf von Raumer als geleerden, Carl Otto von Raumer als staatsminister in Pruisen, en niet het minst de man, wiens leven wij in deze bladzijden schetsen willen, Friedrich von Raumer genoemd. Wij volgen hier grooten-

deels zijn onderhoudend geschrevene en belangrijke *Lebenserinnerungen und Briefwechsel*, welke in 1861 in twee deelen bij Brockhaus het licht zagen.

Op den 14 Mei 1781 werd Fr. v. Raumer nabij Dessau geboren. Zijn vader verblijdde zich zeer in de geboorte van zijn zoon, doch sprak over dit heugelijk feit toch nooit, zonder er bij te voegen: maar op den 25sten Mei bevroor al het knollenzaad. Deze vader van Friedrich was zeer bedreven in de landbouwkunde, en paarde ernst met vroolijkheid, stipte rechtvaardigheid met zachtheid; hij was zedelijk zonder verwaand, godsdienstig zonder bijgeloovig te wezen. Zijn vrouw had door haar zeer godsdienstigen zin op de kinderen een heilzamen invloed, en werd in de opvoeding van haar kroost nog eenige jaren bijgestaan door haar schoonmoeder, een buitengewoon begaafde vrouw.

Friedrich v. Raumer leerde lezen eerst uit een oud A-B-C-boek (A is een aap enz.); daarna uit een "maagdenburger kookboek" en eindelijk uit de "dessauer landswetten". "Met behulp van een levendige fantazie", zegt hij, "at ik idealistisch met welgevallen alle spijzen van No. 1, bruine soep, totdat ik was genaderd aan de middelen tegen zomersproeten en winterhanden." Iets later misten de vermaarde Robinson Crusoe en andere werken van Campe ook op hem hun werking niet. Hij werd opgevoed volgens een streng systeem: allerlei handenarbeid moest verricht, alles wat het lichaam stalen kon beproefd worden. Matigheid en huiselijk overleg gaven den doorslag bij de keuze der spijzen, en wat voorgediend werd moesten de kinderen gebruiken. Naar deutsche zede ontbrak de muziek niet in het huis en onder de leervakken der jeugdige von Raumers. Zijn vader bezocht getrouw de kerk, maar liet in 't kerkbezoek aan zijn kinderen een betamelijke vrijheid. Op den Zondag-namiddag moest Friedrich echter geregeld een leerrede voorlezen van Ewald of Zollikofer, doch het geschiedde niet zelden, dat hij daarbij over

zijn vader een zeer slaperige geest zag machtig worden. Na een mislukte proefneming om te leeren rooken, zag hij van alle verdere pogingen daartoe af.

Op twaalfjarigen leeftijd werd hij gezonden naar het beroemde Joachims-gymnasium (te Berlijn) en opgenomen in het gezin van zijn oom, den president Gerlach, "een antiek karakter", stipt in de vervulling zijner ambtsbezigheden, en menig vrij uur verdiept in de studie der klassieken. Gerlach's echtgenoot was een zeer verstandige vrouw. Dat kon ook gezegd worden van een andere tante, Marie von Raumer, die bijzonder ingenomen was met Shakspeare.

Toen Friedrich weende bij het lezen van la Fontaine's vertellingen, zeide zijn oom Gerlach: "gij moet uw oogen niet met uw tranen over zulke boeken bederven: lees de ouden, dan blijft gij altijd jong."

Aan gelegenheid tot ontwikkeling ontbrak het ook op het gymnasium niet bij de veelheid en verscheidenheid der leeraren. Von Raumer herdacht met de grootste dankbaarheid de docenten, die, bij het lezen van Livius, Homerus en de overige oude schrijvers, de leerlingen niet kwelden met vormen, lezingen, dialekten enz., doch hun lust wisten in te boezemen voor het zelfstandig lezen van de meesterstukken der klassieken. De godsdienst-leeraar aan 't gymnasium wekte de jongelieden, die twijfelingen of bezwaren uitspraken, op, om te gelooven wat zoo lang door iedereen was geloofd, en om der beste belijdenis, d. i. der gereformeerde getrouw te blijven. Onder veel tranen nam v. Raumer in 1798 afscheid van 't gymnasium en den kring van vrienden en verwanten, die hem altijd met zooveel liefde bejegend had.

Hij werd ingeschreven aan de hoogeschool te Halle. De studenten waren verdeeld in *Landmannschaften* en *Orden*. Doch v. Raumer wist zijn onafhankelijkheid te bewaren. Van 400 daalders benevens vrij brandhout leefde hij onbekrompen. Hij

woonde in bij den mathematicus Klügel, die bijzonder scherpzinnig was en toch op zijn kolleges zich bijna altoos verrekende. Door zijn vader werd hij ook gebracht tot den filosoof Eberhard, wiens wanorde in zijn studeer-vertrek, wiens dorheid bij zijn lessen v. Raumer zeer ergerden. Hij hoorde lessen over het natuurrecht, waarbij o. a. de vraag behandeld werd, of men naar het natuurrecht een testament mag maken; voorts chemie, mathesis, physiologie, natuurlijke historie, geschiedenis enz. Toch bleek reeds toen, dat zijn eigenlijke liefde zich uitstreckte naar het ruime veld der historie. Zijn ijver voor de wetenschap was zóó groot, dat hij verklaren kon: "Ik dacht gedurende mijn universiteitsleven eigenlijk bijna nooit aan mij-zelf, maar alleenlijk aan het genot van een onbevangen, wetenschappelijk streven." Aan de wilde uitspattingen, waaraan vele studenten zich schuldig maakten, nam hij geen deel, al ontbrak het hem niet aan levenslust en al bleef hij niet thuis, wanneer er een luidruchtig maar niet onzedelijk studentenbedrijf gepleegd werd. De tooneelstukken van Schiller en Goethe werden met geestdrift toegejuicht, en de vrijheid hadden allen lief. Na twee jaren te Halle gestudeerd te hebben ging hij naar Göttingen, waar toen onder meerdere beroemde mannen Heyne en Heeren een leerstoel bekleedden. Volgeden Raumer verscheiden natuurkundige lessen, hij legde zich niettemin ook toe op letterkundige studiën. Ook maakte hij te Göttingen kennis met de composities van den onsterfelijken Bach. Aan de rijke bibliotheek, welke hij aan deze zijn tweede universiteit aantrof, had hij echter meer dan aan de lessen der hoogleraren voor de vermeerdering zijner kennis te danken.

Göttingen werd verwisseld met de ouderlijke woning, daar von Raumer's vader het goedkeurde, dat zijn zoon zich wijdde aan de studie der landbouwkunde. Lang duurde dit evenwel niet, daar hij in 1801 geëxamineerd en aangesteld als referendaris bij de "Kammerjustiz-deputation" geplaatst werd onder zijn oom Gerlach.

Het stellen van officieele stukken werd hem een oefening in het zoeken van de beknoptste uitdrukkingen, zoodat hij zijn medeaanbtenaren verbaasde door den geringen omvang der door hem geschreven rapporten. Zijn privaat-studiën wendden zich steeds tot de geschiedenis. Ook was hij een der eersten die de staartpruik aflegde en met een langen pantalon den gebruikelijken korten verwisselde.

In 1802 vinden wij von Raumer te Heiligenstad belast met het in bezit nemen van die gewesten, die, vroeger min of meer zelfstandig, thans zich voegen moesten onder de pruisische heerschappij. Dagelijks moest hij op reis, en kwam hij in aanraking met vele en velerlei menschen, en niet geringe takt en beslistheid tevens werden vereischt, om de niet aangename taak te vervullen.

Aan gelegenheid om met de ontwikkeling en de maatschappelijke toestanden van die plattelandsbevolking kennis te maken, ontbrak het daarbij niet. Zoo bezocht von Raumer ook meer dan één klooster. De overste van een dier gestichten zeide tot hem: "Alles wil ik u toonen en voor u openen, alleen deze kast niet." — "Als gij," hernam ik, "mij dit niet hadt gezegd, had ik waarschijnlijk de kast niet opgemerkt, maar nu moet ik u verzoeken ze voor mij te openen." — "Dan moet gij mij beloven, nooit te zeggen, wat gij gevonden hebt." — "Zulk een belofte af te leggen, is in strijd met mijn dienstplicht." — Eindelijk kwam het uit, dat de kast brieven bevatte over de verplaatsing van nonnen naar andere kloosters, voor zoover zij min of meer "verongelukt" waren. Thans, voegt v. Raumer er bij, beloofde ik hem deze geheimen niet te zullen napluizen en te verklappen.

"Met den proost en de abdis at ik aan een afzonderlijke tafel in het refectorium; aan weerszijden zaten de nonnen. Als deze te luid spraken, greep de proost naar zijn muts, schudde ze, en riep: "Brr!" Algemeene stilte, dan zacht gesuis, zich verheffend

tot het bruisen van den wind of de baren. — Op mijn opmerking, dat het zingen en bidden 's nachts in de kerk, vooral des winters, licht schadelijk kon worden voor de gezondheid, verzekerde de abdis, dat zij zeer warme kleederen hadden. Op een wenk van haar verwijderden zich de nonnen, en kwamen terug tot over hoofd en ooren in schapenvachten gehuld, met de wolle naar buiten gekeerd. — "Voortreffelijk," zeide ik, "tegen de koude, maar niet om zich te bewegen." — "Alevel," zeide de abdis vroolijk, "kan men er in dansen." En zoo geschiedde het: ik vooraan met de abdis, en alle nonnen paarsgewijze de *écossaise* dansend. Een hoogst grappig tooneel — maar alles onverminderd den gebruikelijken ernst en de goede zeden."

Toen von Raumer na eenige weken van ingespannen arbeid aan rust groote behoefte had, trok hij zich met een vriend terug in een klooster, waar zij beiden van den vroegen morgen tot den laten avond zich bezig hielden met het lezen van Plutarchus' levensbeschrijvingen en het spelen der werken van Sebastian Bach. Maar ook in de dagen van zijn ambtsbezigheden vond von Raumer gelegenheid tot het lezen van dichters, wijsgeeren en geschiedschrijvers, omdat hij deze drie voor onderling verwant hield en beschouwde als bij elkander behoorend. Zijn vader en oom Gerlach herinnerden hem echter telkens, dat de praktijk des levens en niet alleen de boeken den man vormen.

In 1805 verkreeg hij te Berlijn een vrij aanzienlijke betrekking, welke hem in staat stelde zonder geldelijke ondersteuning zijns vaders te leven. Ook deze betrekking deed hem toenemen in menschenkennis en bedrevenheid om "zaken" af te doen. Met groote geestdrift vervulde hem te dier tijde ook de lektuur van Plato, juist door Schleiermacher vertaald, en die van Spinoza. Hoe verheugde hij zich er over, dat hij ongeveinsd en innig bewonderen kon, terwijl de dorheid der geblaseerde jongelieden van een later geslacht hem niet weinig ergerde. Het was ook in dien tijd, dat

hij kennis maakte met den beroemden Johannes Müller, die hem vriendelijk ontving, en hem ten zeerste aanmoedigde. Von Raumer bestudeerde toen reeds de geschiedenis uit de bronnen, en het barbaarsche middeneeuwsche latijn schrikte hem niet af van het doorlezen der *Sententiae* van Peter Lombardus of Otto van Freysingen's *Gesta Dei per Francos*. In dienzelfden tijd kwam ook het voornemen in hem op, om zelf eenmaal geschiedenis te schrijven. Welk volk, welk tijdvak hij echter verkiezen en bestudeeren zou, was een nog onbeantwoorde vraag. Joh. Müller vestigde zijn aandacht op de 15de eeuw, doch voor den geest van von Raumer rezen toen reeds vriendelijk wenkend de helden-gestalten der Hohenstaufen.

Zijn eerste werk was echter niet van historischen maar van staathuishoudkundigen aard: het was een krachtig pleidooi (in den vorm van een gesprek) o. a. voor den vrijen handel.

Wij vinden von Raumer in 't jaar 1806 in het welbekend Wusterhausen, het lievelingsoord van Frederik Willem I. Hij kwam er als "Kriegsrath", en zag er een woning met dertien kamers tot zijn beschikking gesteld. Veel werks vond hij daar niet te verrichten, toen hij eenmaal orde op den gang van zaken had gesteld. Hem bleven alle dagen 12 uren overig voor wetenschappelijken arbeid. Hij las de romeinsche en grieksche geschiedschrijvers, de byzantijnen, Abufeda, en andere arabische geschriften, en kreeg daardoor aanleiding tot het schrijven van een verbetering van Lohmeijer's "Genealogische tabellen." "Ik was," zegt hij, "bijna dronken van geestdrift over de dagelijks toeneemende openbaringen, welke vooral over de Grieken en den tijd der Hohenstaufen haar licht deden opgaan." Voor een belangstellend gehoor van heeren en dames hield hij historische voorlezingen, en zijn eerste schets van een geschiedenis der kruistochten vorderde in die mate, dat hij aan Joh. Müller reeds een verhaal van den slag bij Hettin kon overhandigen. Deze was zeer met dit

fragment ingenomen, maar smeekte hem Cesar, Sallustius, Davila en Macchiavelli als modellen van stijl te lezen, en zich één gebied — niet de geheele geschiedenis ter behandeling te kiezen. Ook beval Müller ten zeerste de studie aan van Demosthenes, Thucydides, Homerus, in wie zulk een groot gemoed met zooveel eenvoud van uitdrukking gepaard gaat. Van Müller lezen wij, dat hij vaak een half uur zijn kamer op en neêr ging, in zijn gedachten een volzin omzettend, beproevende, verbeterende — von Raumer kon zich nooit met die methode verzoenen.

De kring zijner vrienden bestond uit Hagen, Solger, Krause, en ook met Steffens en Schleiermacher trad hij in vriendschappelijk verkeer. In een brief aan laatstgenoemde schreef hij o. a. (April 1807): "De Britten hebben nog helden, al zijn zij het niet op godsdienstig gebied, en toch kan ook daarbij nergens de godsdienst geheel en al afwezig zijn; hij zal de strijders gewis nabij zijn geweest, en hun krachten tot onbegrensden rijkdom gesterkt hebben. Dat behoeft geen bewijs. Het historisch groot is godsdienstig groot, het is de godheid zelf, die zich openbaart." Aan poëtische en romantische voorvallen ontbrak het op Wusterhausen niet, vooral door de inkwartiering van fransche officieren. Tot 1809 bleef von Raumer aldaar, toen hij naar Potsdam werd verplaatst, en ook toen tot menige moeilijke en steeds gewichtiger taak geroepen werd, doch reeds in 1810 werd hij aangesteld bij het generaal departement van den minister von Altenstein. Hij had toen ook de aandacht op zich gevestigd door een werk over het engelsche belastingstelsel, en een beoordeeling van de "Lombardische Denkwürdigkeiten" in de "Heidelberger Jahrbücher." Hij trad door zijn nieuwe betrekking in vertrouwelijk verkeer met ministers en hooggeplaatste ambtenaren, en oefende door zijn werkzaamheid, wakkerheid en beslist karakter een niet geringen invloed uit. Vooral hechtte men groot gewicht aan zijn gevoelens over alles wat op de domeinen betrekking had, en zelfs zijn rapporten, toen ter

tijde gesteld, later in zijn "Vermischte Schriften" opgenomen. Aan een nieuwe regeling van de pruisische financiën nam hij een levendig aandeel, en toonde daarbij een moed om voor verdrukten en verongelijkten op te komen, die zijn karakter tot eere strekt. Toen er bij de regeering ernstig sprake was van een vereenvoudiging van de administratie, stelde hij den rijkskanselier von Hardenberg, ter hand

DER INSTANZENZUG ODER DIE HÜLFREICHEN BEHÖRDEN.

Eine organisirte Legende nach der Melodie:

Die Mutter schickt den Gepel fort,
Er soll die Birnen pflücken u. s. w.

1.

Der Bauer geht zum Schulzen hin,
Und spricht: so wahr ich ehrlich bin,
Ich kann die Steuer nicht zahlen.
Der Schulze spricht:
Das schiert mich nicht,
Er musz die Steuer zahlen.

2.

Der Bauer geht zum Amtmann hin
Und spricht: so wahr ich ehrlich bin,
Ich kann die Steuer nicht zahlen.
Der Amtmann spricht:
Das schiert mich nicht,
Er musz beim Landrath klagen.

3.

Der Bauer geht zum Landrath hin
Und spricht: so wahr ich ehrlich bin,
Ich kann die Steuer nicht zahlen.
Der Landrath spricht:
Davon weisz ich nicht,
Der Amtmann musz berichten.

4.

Der Bauer zu dem Amtmann spricht:
Ach Gott, der Landrath hilft mir nicht,
Wenn Sie nicht erst berichten.

Der Amtmann spricht:
Das kann ich nicht,
Eh' ich den Schulzen gesprochen.

5.

Der Bauer bringt den Schulzen mit,
Der spricht: wenn Michel zahlet nit,
Müss'n wir ihn übertragen.

Der Amtmann spricht:
Das geht ja nicht,
Ich kann's nicht unterstützen.

6.

Hans Michel geht zum Landrath hin,
Verklagt des Amtmanns harten Sinn,
Dasz er nicht will berichten.

Der Landrath spricht:
Dann kann ich nicht
Vom Zahlen Ihn entbinden.

7.

Hans Michel geht zum Advocat
Und fraget den um guten Rath,
Wie er sich könne helfen.

Doch dieser spricht:
So geht es nicht,
Wir müssen hierin schreiben.

8.

Er schreibt nun an das Comité
Und klaget dabei Ach und Weh,
Er kann die Steuer nicht zahlen.

Mann decretirt:
Wird remittirt

Dem Landrath zu berichten.
 Der decretirt:
 Wird remittirt
 Dem Amtmann zu berichten.
 Der decretirt:
 Es wird citirt
 Der Schulze zum Gutachten.
 Der Schulze spricht:
 Zahlt Michel nicht,
 Müß'n wir ihn übertragen.
 Der Amtmann schreibt:
 Zahlt Michel nicht,
 Musz man ihn übertragen.
 Der Landrath schreibt, u. s. w.
 Das Comité weist ihn zur Ruh,
 Er solle ferner zahlen.

9.

Zum Advocat nun Michel geht,
 Erzählt ihm wie die Sache steht.
 An die Regierung der nun schreibt,
 Damit ein Keil den andern treibt.
 Man decretirt:
 Wird remittirt (wie oben u. s. w.).
 Die Regierung weiset ihn zur Ruh,
 Er solle ferner zahlen.

10.

Er schreibt dem Oberpräsident,
 Ob er ihm gar nicht helfen könn't,
 Dasz er die Steuer nicht zahle.
 Der decretirt u. s. w. (wie oben).

11.

Er schreibt nunmehr der Section,
 Wie oft er nun geschrieben schon

Die Steuer nicht zu bezahlen.

Die decretirt u. s. w. (wie oben).

12.

Er schreibt ans Ministerium,
Wie seine Sache ginge krumm
Und er nicht könne zahlen.

Man decretirt u. s. w. (wie oben).

13.

Er schreibt dem König seine Noth,
Wie er nicht habe mehr das Brot,
Wie er nicht könne zahlen.

Man decretirt:

Wird remittirt

Dem Minister zu berichten.

Desgleichen Section,

- Oberpräsident,
- Regierung,
- Comité,
- Landrath,
- Amtmann,
- Schulze.

Der Schulze spricht u. s. w.

Der Amtmann schreibt,

Desgleichen bis zum König.

Der König weiset ihn zur Ruh,

Er solle Steuer zahlen.

14.

Hans Michel geht zum Advocat
Und fraget den um guten Rath
Wie er sich könne helfen.
Doch dieser spricht, nun ist es aus,
Beim Schreiben kommt nun nichts mehr raus,
Doch Er musz mich bezahlen.

Hans Michel spricht:

Das kann ich nicht,
 Ich werd' Ihn nicht bezahlen.

15.

Der Advocat zum Schulzen geht.

Et sic in infinitum.

Het was den jeugdigen naar vooruitgang strevenden von Raumer niet altijd even wèl te moede in deze deftige en in zoenig opzicht ouderwetsche omgeving. Vooral had hij een tegenzin in de vele diners, welke hij te Berlijn moest bijwonen in korten pantalon en zijden kousen. Toen hij eens den kanselier von Hardenberg verzocht hem hiervan te ontheffen, was het antwoord: "Lieber Raumer, Sie müssen lernen sich mit Anstand ennuyiren." Hij moest nog meer leeren. Op de wekelijksche audiënties was de kanselier tegen ieder, die hem een gunst kwam vragen, de hoffelijkheid in persoon, en beloofde dat hun verzoek in ernstige overweging zou worden genomen. Was de audiëntie afgelopen, dan doerliep hij de lange lijst van aanzoeken met von Raumer en noemde ze meerendeels ongerijmd, onmogelijk enz. Aan de betrokken personen het weigerend antwoord meê te deelen, was dan de taak van v. Raumer, wien men het dan gemeenlijk ten laste legde, dat hij den zoo vriendelijken kanselier ongunstig had weten te stemmen. Zoo kreeg hij vele vijanden. Zijn vader vermaande dan ook den jeugdigen en invloedrijken Regierungsrath om nederig en voorzichtig te handelen, en toch zoo veel en zovelen niet al te hard aan te vatten. Hij kon zich op zijn zuivere bedoeling beroepen en op God, die "zijn hart zag"; en wat de vrees betrof voor te doortastende maatregelen, zoo moest hij erkennen: "Wir müssen reformiren, um nicht zu revolutioniren; zu jenem helfe, vor diesem bewahre uns Gott!"

Von Raumer was echter niet zoo in staatszaken verdiept, dat hij zijn wetenschappelijke studiën prijs gaf. Uit den tijd, waarin

hij te Potsdam was, dagteekenen zijn voorlezing over Pericles en Aspasia, opgenomen in het "Pantheon", en een inleiding tot de redevoeringen van Demosthenes; ook vertaalde hij te Berlijn, in "afgestolen" morgenuren, Demosthenes' beroemde rede over de kroon.

Op den duur ging het echter niet aan, gezette wetenschappelijke studie te verbinden met een leven, gewijd aan de belangen van het staatsbestuur. Er moest tusschen deze beide gekozen worden. In September 1811 vroeg hij beleefd, maar dringend, dat hem het professoraat in de staatswetenschappen te Breslau zou worden opgedragen, waarbij hij zich dan ook verbond om historische kolleges te geven. Op den duur kon hij "zonder Grieken en Romeinen, zonder kruistochten en Hohenstaufen, zonder nadere bekendheid met alle openbaringen der geschiedenis niet leven." De tijding dat de "kleine staatskanselier" was afgetreden, verwekte gemengde gewaarwordingen, ontlokte verschillende verklaringen. Terwijl de een zeide: "ijdelheid deed hem vallen en eerzucht," getuigden anderen: "Gij waart te oprecht en te eerlijk voor dezen kring." De hoogeschool van Heidelberg vereerde hem den doctorstitel — maar velen, die vroeger voor den vriend van den kanselier eerbiedig bogen, toonden hem thans de meest verregaande onverschilligheid. "Ik vond dat," zegt v. Raumer, "alleszins natuurlijk en had er mijn genoeg aan."

Met deze woorden maakte hij de slotsom op van zijn leven, dat nu een beslissend keerpunt bereikt had: "Wanneer ik nu op mijn, vóór 50 jaar genomen besluit terugzie, dan kan ik verzekeren, dat het mij nooit berouwd heeft, en dat ik, na zoo vele ervaringen, nog altijd reden heb om het te billijken. Ik deed wat mijn natuur toelachte en met haar strookte; en al valt op langdurigen roem voor mij niet te rekenen, en al zullen mijn letterkundige werken mij wel niet overleven, zoo heeft toch hun samenstelling aan mijn leven zelf een grootschen en bevredigen-

den inhoud gegeven. De invloed, de uiterlijke eer en het geldelijk inkomen, dat ik door het aanvaarden van het professoraat heb verloren, is zeker zeer groot geweest, en ongetwijfeld grooter dan ooit een duitsch geleerde vrijwillig aan de wetenschap heeft ten offer gebracht; maar ik moet daar iets veel gewichtigers als winst tegenover stellen: ik had namelijk, zonder den staatsdienst te verlaten, geen geschiedkundig werk kunnen voltooien, ik had noch Duitschland, evenmin als Zwitserland, België, Holland, Italië, Frankrijk, Engeland, Noord-Amerika, Scandinavië, Athene en Corinthe gezien, maar hoogstens (als een aan de groene tafel verschrompeld man) Karlsbad en Teplitz bezocht en was (ondanks mijn deelnemen aan de badmode) zeker reeds lang begraven."

Ongehuwd ging von Raumer niet naar Breslau — hij trad, kort na zijn besluit om zijn leven der wetenschap te wijden, in 't huwelijk met Louise von Görschen, de dochter van een opperhoutvester uit de omstreken van Dessau. In zijn nieuwe woonplaats vond hij een kring van uitgelezen mannen, als Steffens, Hagen, zijn broeder Karl, Link, Heindorf, Schneider, Manso, Rhoden, Mosevius enz.

Von Raumer had groote achting voor Heindorf, maar vond dat deze geleerde te lang stilstond bij taalkundige fijn- en moeielijkheden. Hij vond in het veelvuldig lezen der klassieken aanleiding tot het schrijven van zijn voorlezingen over de oude geschiedenis, en hoe vlijtig hij de middeneeuwsche geschiedschrijvers las, kan blijken uit zijn handboek van merkwaardige plaatsen uit die auteurs samengebracht.

Met groote vreugde werd ook te Breslau de tijding vernomen van Napoleon's val, doch v. Raumer onthield zich van de toen gepleegde afgoderij met het Russendom, en de dweepzieke woede tegen alles wat fransch was. Zoo hoorde hij een gravin met een pieperige stem zeggen: "Ik vrees, dat men in Frankrijk te menschievend zal handelen."

Von Raumer hield met grooten bijval colleges over de franche revolutie, maar oogstte geen sympathie, toen hij een afkeurend oordeel uitsprak over de verschillende verdeelingen van Polen. Zijn ingespannen arbeid maakte het noodig, dat hij zich een tijd lang van studie onthield. Een reis naar Venetië (die hij beschreef) wekte toen het verlangen op om meer van Italië te zien, en daar tevens kennis te maken met de boeken en handschriften, welke hij noodig had voor zijn "Geschichte der Hohenstaufen". De koning verleende hem een toelage van 1500 daalders, en twee vrienden, Hagen en Lattorf, waren bereid hem te vergezellen. Hagen gaf een reisbeschrijving uit, en Raumer veroorloofde zich eerst in private brieven en later in een boek over Italië, om tegenover de dichterlijke en eenzijdige verheerlijking van Italië's natuur en kunstschaten de aandacht te vestigen op de ellende, waarin het volk verzonken lag, en op de slechte wijze waarop het werd bestuurd. Hij bereikte te Rome het doel van zijn bezoek. Wat de duitsche ambassadeur, Niebuhr, voor onmogelijk hield, gelukte hem: hij verkreeg den toegang eerst tot de bibliotheek, daarna tot de archieven van het Vatikaan. Zelfs werd hem een vertrek afgestaan, waarin hij vrijelijk elken dag (behalve op de kerkelijke feestdagen) kon lezen en excerpeeren wat hij verlangde. Hij had zulks vooral te danken aan de vrijgevigheid van den beroemden kardinaal-staatsman Consalvi — een liberaliteit, die von Raumer bij een later aanzoek om toegang volstrekt geweken vond.

Met een rijken buit beladen kwam hij thuis, en welgemoed zette hij zich tot het schiften en ordenen van de veroverde bouwstoffen. Niet weinig baatten hem de raad en de hulp van zijn trouwen vriend, den dichter Tieck. Doch ook zijn geleerde rust werd gestoord door den moord van Kotzebue, en door de woelingen door de studenten-vereenigingen in hogere en lagere duitsche kringen te weeg gebracht. Ook de geleerde wereld te

Breslau bleef niet rustig, en v. Raumer had er een moeielijk jaar, toen hij met het rectoraat over de universiteit was bekleed geworden. Het verkeer tusschen de professoren leed door de verdeeldheid in gevoelens ook schade, en het was dus von Raumer bijzonder welkom, in October 1819 benoemd te worden tot hoogleeraar in de staatswetenschappen en geschiedenis aan de hoogeschool te Berlijn. De twee uiterste partijen, die van reactie en die van den onbesuisden vooruitgang, waren met deze benoeming ontvreden.

Over de wijze, waarop de geschiedenis reeds toen door velen beoefend werd, schreef hij aan een ontwikkelde vriendin deze merkwaardige woorden: "Men verlangt slechts algemeene beschouwingen, ideeën, resultaten, alles zuiver door vlugheid en in de meest oppervlakkige snelheid. Wat men moet denken over het leenstelsel, pausen, kruistochten enz., dat verkondigt u thans ieder schooljongen, maar hij kent den naam van niet één paus, en plaatst gewoonlijk Mohammed en de kruistochten in denzelfden tijd. Over de verschillende standen, hun beteekenis, hun gevolgen levert mij een examinandus wel een geheele verhandeling, maar hij weet niet, dat te Rome een erfelijke adel was, en in Engeland een Hoogerhuis is. Niemand wil meer leeren, ieder verlangt er naar, een man te zijn die over de geheele wereld zijn bepaald gevoelen heeft, dien men op een kast zetten en betamelijk voor een ieder naar de wijze van een pagode kan laten knikken."

De taak, die hoe langs hoe meer beslag legde op de beste krachten van v. Raumer, was de samenstelling van zijn werk: "Geschichte der Hohenstaufen". Hij heeft er een ongelooflijken arbeid aan besteed. Reeds in 1817 schreef hij aan een tante: "Zie ik de mij haast vreemd geworden eerste boeken door, dan zie ik bijna alleen de *onvolkomenheden*. Daarbij komt, dat ik bijna nergens een deelnemende stem verneem, en wanneer ik 't

een of ander mededeel, zich bijval noch afkeuring hooren laat — het verdrietigste wat iemand wedervaren kan. Zoo zit ik sedert 1803 alleen, en moet standvastigheid, vertrouwen, volharding, vlijt geheel alleen uit mijzelf putten en in mij levendig houden. Daartoe behoort meer geestdrift, dan om op een batterij los te oopen. Alleen van Tieck ontvang ik troost, waarop ik 't verder nog wagen kan; indien het toch niet moest, daar het immers mijn leven is." „Indien ik mij," zoo schreef hij aan Tieck, met het oog op vier afgewerkte boeken van zijn hoofdwerk, — indien ik mij naast stumpers plaats, ben ik een groot licht; maar indien ik mij plaats naast het doel, dat mij in de verte voor den geest zweeft, ben ik een zoo donker lichaam, dat ik hen bijna zou kunnen benijden, die het scheppen van eigen werken opgeven en hun leven doorbrengen met het genieten van de verhevenste werken van 't menschelijk genie."

Op den 25sten October — den sterfdag van zijn diep betreunden vriend Solger — hield von Raumer zijn eerste akademische voorlezing te Berlijn. Hem werd een plaats verleend in het censuur-collegie, waar hij ganschelijk niet meê ingenomen was, maar hij wilde niet bedanken, om den schijn te vermijden dat hij stond "naar den goedkoopren roem van groote liberaliteit".

Dat *Sand* door de Wette, in een troostbrief aan zijn moeder, zoo onmatig geprezen werd, was v. Raumer niet naar den zin, evenmin als hij het goedkeurde, dat de redactie der "Wiener Jahrbücher" in een zijner opstellen willekeurig vele veranderingen had gemaakt. Het werd daarop ongewijzigd opgenomen in de "Hermes".

In den jare 1821 werd hij verkozen tot rector der universiteit. Bijzondere bezwaren zouden aan de vervulling van deze betrekking niet zijn verbonden geweest, indien niet in dat jaar de 25jarige regeering des konings moest gevierd worden. Men vond goed, dat er een latijnsche redevoering zou worden uitgesproken.

Von Raumer verklaarde nadrukkelijk, dat hij zulks niet zou doen: 1° omdat hij geen onberispelijk latijn kon schrijven, en 2° omdat over 't aangewezen onderwerp niet naar eisch in een vreemde taal kon gehandeld worden. De senaat bleef getrouw aan haar latijnsche traditie, maar het ministerie gaf verlof tot het gebruik der duitsche taal. Dit maakte toen niet weinig sensatie, en de duitsche redevoering was zelfs aan het hof het onderwerp der gesprekken. Het oppercensuur-collegie vond in dit stuk zóóveel te corrigeren, dat von Raumer het niet aldus gedrukt wilde zien. 't Is daarom later in de "Vermischte Schriften" onveranderd opgenomen. Een aanzoek om hoogleeraar in de geschiedenis te München te worden, wees hij van de hand, vooral uit gehechtheid aan Berlijn. Ook meende hij dat een geleerde geen "kosmopolitisch Allerweltsmensch" mag zijn. In 1827 werd hij lid der berlijnsche Akademie van wetenschappen. "Ik kwam mijzelf," zegt hij, "plotseling in den kring van deze mannen verplaatst (Schleiermacher, Schlegel, Humboldt, Erman, Link enz.) zoo nietig voor, dat ik wel de vlucht had willen nemen. Op mijn kamer maakt mij mijn wetenschap gelukkig en tevreden, en ik vraag er niet naar, of en voor hoeveel ik buiten word meegerekend; maar toont men mij de buiten hangende weegschaal zoo luid, dan ducht ik, dat mijn tevredenheid als bruto-gewicht ter zijde zal worden geworpen, en het weinigje wetenschap, waarop zij berust, veel te licht bevonden!"

Von Raumer had de gezelligheid lief, en was tot zijn dood een trouw lid der zoogenaamde *vrijdagen* (een samenkomst van bevriende geleerden) en hij wijdde zeer groote belangstelling aan het tooneel, dat hij of te uitbundig geprezen, of te onbillijk veracht en zelden tot voorwerp gesteld zag van een bezadigde en degelijke kritiek. In het derde deel zijner "Vermischte Schriften" staat meer dan een proeve van oordeelvellingen, zoo als hij ze verlangde.

Zijn historische onderzoekingen strekten zich steeds verder uit. Na de geschiedenis der Hohenstaufen voltooid te hebben, werd hij steeds meer aangetrokken door den nieuweren tijd, d. i. den tijd na de Hervorming. Om evenwel de geschiedenis der drie laatste eeuwen te kunnen schrijven zoo als hij dat eischte, was het noodig dat hij vele buitenlandsche bibliotheken bezocht, welker zeldzame boeken en kostbare handschriften hij onmisbaar achtte, en voorts meende hij de landen en volkeren zelf te moeten zien, in wier verleden hij zich verdiepen wilde. Men heeft hem wel eens verweten, dat hij door al die tochten juist niet armer werd, daar hij door het honorair voor zijn boeken het reizen dubbel voordeelig wist te maken. Doch deze beschuldiging is niet verdiend, daar zijn reis naar Noord-Amerika alleen hem meer gekost heeft dan al het honorair voor zijn boeken te zamen bedongen.

In 1827 deed hij zijn eerste reis naar Frankrijks hoofdstad. Hij studeerde daar niet alleen in de boeken, maar opende ook de oogen wijd voor alles, wat daar op elk gebied viel te zien. Dit kan o. a. blijken uit het geschrift dat in 1828 het licht zag: "Ueber die preussische Städteordnung; nebst einem Vorworte über die bürgerliche Freiheit, nach französischen und deutschen Begriffen." Een gedeelte van dit werk wikkelde von Raumer in een onaangename strijd. Hij had namelijk gezegd, dat veel scholen te weinig in aanmerking nemen wat de kinderen later worden moeten, en dus met groot tijdverlies vele dingen leeren die hun later tot niets nut zijn. Hij kreeg hierover een ministeriële aanschrijving, waarop hij zich verdedigde, met het gevolg dat hij beboet werd met 10 daalders. In het Obercensur-collegium gevoelde zich von Raumer, na de mishandeling zijn Rede aangedaan bij de vijf-en-twintigjarige regeering des konings, niet meer op zijn plaats. Dat collegie verloochende hoe langer hoe meer zijn roeping. Het verbood *nog niet* gedrukte boeken,

omdat er van hun schrijver toch niets goeds te wachten viel. Von Raumer legde zijn lidmaatschap neêr.

Toen nu zijn "Beiträge zur Geschichte Friedrich's II" verscheen, werd het verboden deze uitgave aan te kondigen. Op welken grond? Men verbreidde het gerucht, dat von Raumer den koning als een dronkaard had ten toon gesteld. Wat leverde den grond tot deze beschuldiging? Hij had uit officiële stukken 't volgende meêgedeeld: Eens vorderde de engelsche gezant van den prussischen minister von Podewilz een verklaring van iets, dat de koning hem gezegd had. "Wanneer," zei de heer v. Podewilz, "heeft hij het gezegd?" — "Gister, na tafel." — Van hetgeen men na tafel zegt, geeft men geen verklaring." De koning had een welbehagen in deze gevatte weigering.

Nog grooter moeilijkheid leverde von Raumer een geschrift op over Polen's ondergang. Het was door zijn vijanden bij koning Frederik Willem in zulk een ongunstig licht gesteld, dat deze v. Raumer's benoeming tot rector der universiteit niet wilde bekrachtigen. Daar kwam bij, dat in een dagblad-artikel woorden, die de Polen hadden gebezigd over Frederik Willem II, werden afgedrukt als door v. Raumer gesproken tegen koning Frederik Willem III. Toen de koning zelf beter onderricht was geworden, droeg hij 't von Raumer op, als een oprecht en onpartijdig man, om uit officiële stukken de poolsche verwickeling in haar historisch verloop te schetsen.

Dat hij niet "ieders vriend" was, laat zich reeds voldoende verklaren uit zijn terrible vrijmoedigheid. Hoe kon hij zijn ergernis lucht geven over de eenzijdigheid der philologen, die "hoog boven in den hoenderkorf hun philologisch "Rotwelsch" onvermoeid doen hooren." Zijn vriend Manso troostte hem met de verzekering, dat men in commentaren naar die methode althans bevindt, dat men sommige dingen volstrekt niet begrijpen kan, voorts, dat men andere dingen slechts kan raden, en eindelijk hoe men datgene

moet verstaan, wat men van zelf verstaat. Aan Manso schreef hij o. a. ook dezen brief: "Een uit Mecklenburg beroepen professor *extr. med. W.* hield een intree-rede en laat ze drukken. Voor mij, den vereerder der middeneeuwen, een gezond eten; maar de philologen kruisen en zegenen zich over den voor hem gewenschten *Orbem extensiozem efficacitatis*. — *Medicinam semper cum amore feci. Mature jam in me progerminatum est votum enz.*"

Toen zijn beroemde broeder Karel hem eens een zeer ernstigen brief had geschreven, zond hij hem het volgende antwoord: "Gij schrijft mij: verlies u niet in wetenschap. Eén ding is noodig." — Toegestemd; maar ik zie tusschen het *Eéne* en de ware wetenschap geen vijandschap, geen tegenstelling. Zeker, daar is een valsche wetenschap, maar ook een valsche vroomheid; de laatste is even weinig waard als de eerste, en schijnt haast meer mode te worden dan gene. Ik ken althans menschen, die hun traagheid en den heimelijken hoogmoed en de verkettering van anderen gaarne achter vroom gebeuzel, hoseannagejuich verbergen, of er meê bedekken wilden: die op hun ouders, die op meer harmonische wijze zich bewogen hebben, neêrzien, en met hun eenzijdige uniform afgoderij bedrijven. — Het eene, dat noodig is, verkrijgt men niet door het begraven van zijn pond, niet door het te óverschatten. Zoo is het mij althans onbegrijpelijk, waarom Fr. Schlegel van Tieck verlangde, dat hij zijn hem van God gegeven roeping zou verloochenen, en ik weet wat beginnen of niet beginnen. Men kan voor God waardiger en beter zwavelstokken snijden, dan de Hohenstaufen schrijven; maar ik zou toch een dwaas zijn, wanneer de hiermeê verwante ootmoed zulke scepsis of zulk een hoogmoed werd, dat ik mij ging toeleggen op het snijden van zwavelstokken. Overigens wijst geen wetenschap beslister op God en Voorzienigheid dan de geschiedenis, en zelfs bloot uitwendig beschouwd, moest ik mij meer met kerk en god-

dienst bezig houden dan de meeste predikanten. Dat alles is volstrekt niet tegen u gezegd; gelijk trouwens niemand minder dan ik kan meenen, dat één bast zou passen voor alle boomen. Maar boomen zonder bast vloeien door, en zonder kern zijn zij hol. Alzoo bidden en arbeiden, daarin zijn wij 't weder eens."

Over zijn discipelen was hij volstrekt niet altijd tevreden. "In den regel," zoo schreef hij eens, "is de kritiek onvruchtbaar, en ik wil liever al mijn krachten samentrekken, om wat degeelijks te leveren, dan iets middelmatig aan te kweeken, of iets slechts door te halen. Maar helaas, die critische richting neemt op hoogst droge en aanmatigende wijze onder de jongelieden toe, terwijl de veel meer verkwikkende en meer belovende geestdrift geheel verdwijnt, of met valsche voornaamheid ter zijde gesteld wordt. Toen onderscheiden studenten op zekeren avond bij mij waren, liet een, dien gij wel kent, zijn critische wijsheid den vrijen teugel, totdat hij ten laatste zelfs beweerde, dat Goethe sedert tien jaren geen goed duitsch meer schreef, dat Jean Paul een warhoofd was enz. Toen liep mij de gal toch over, en ik wiesch hem zóó frisch de ooren, dat hij noch mijn huis, noch 't collegie ooit weér bezocht heeft. *Habeat Sibi*, en voor zulke stokvisschen zou men zijn geestdrift moeten onderdrukken. De kleinste pasmunt is hun meest geliefkoosd geld. Geloof aan een leermeester, liefde voor hem, valt bijna geheel weg en gaat door voor afgoderij; en welke afgoden maken zich deze kleine hieden! Zij zelve zijn hun eigen, niet Urstier — wat Rhode hun kwalijk zou nemen; — maar hun eigen Ur-os, uit wien al hun hebben en houden emaneert."

Om eenig denkbeeld te geven van wat von Raumer werkte, plaatsen wij hier een lijst van wat hij in eenige weinige jaren te boek stelde. 1818. De geschiedenis van Frederik II tot 1239; het tweede boek der Hohenstaufen, alsmede de voorlezingen over de oude geschiedenis herzien.

1819. Geschreven de geschiedenis van Frederik II tot 1245; de verhandelingen over de italiaansche steden, aantekeningen over de kloosters bijeengevoegd, meerdere hoofdstukken in de voorlezingen over de oude geschiedenis op nieuw bearbeid, bijv. Indiërs, Egyptenaren, wetgeving, financiën.
1820. De Hohenstaufen verder uitgewerkt tot het begin van het laatste hoofdstuk van het achtste boek. — Laatste revisie der voorlezingen over de oude geschiedenis. — Bijna in elk jaar eenige recensies geschreven voor de "Wiener Jahrbücher" enz.
1821. De Hohenstaufen geheel herzien en de uitwerking voortgezet.
1822. Insgelijks, vooral Deel V en VI. — Redevoering tot de viering van de vijftiengjarige regeering des konings. — Recensies.
1823. Deel VI voltooid. Twee deelen gedrukt.
1824. De nieuwere geschiedenis; Deel I tot aan den dood van Karel V geschreven.
1825. Nieuwere geschiedenis tot aan den dood van Hendrik IV. — Verhandeling over de begrippen van recht, staat en politiek. — Aankondigen voor 't Conversationsblatt.
1826. Geschiedenis van koningin Elisabeth, der Nederlanden tot 1618. Over huisgezin en echt in betrekking tot mijn staatsrecht enz.
1827. Geschiedenis van Duitschland van Karel V tot den dood van Gustaaf Adolf. — Brieven uit Parijs, verhandeling over de wetten der stad Pisa. — Verhandelingen over de regeering der steden.
1828. Verhandeling over Aristoteles' "Poetik." — Geschiedenis van Gustaaf Adolf's dood tot den Westfaalschen vrede, en van Hendrik IV's dood tot den dood van Lodewijk XIII.
- Nu wij hier toch aan het opsommen zijn, vermelden wij tevens

de voornaamste werken, door v. Raumer na 1828 in 't licht gegeven: *Gesch. van Europa sinds de 15de eeuw* (1832—50); het vele jaren in vereeniging met onderscheiden geleerden uitgegeven *Historisches Taschenbuch*; Engeland, reisherinneringen (1835); *Bijdragen tot de nieuwe geschiedenis uit het britsch museum en der rijksarchieven* (1836—39, 5 deelen); Italië (1840); Vereenigde Staten van Noord-Amerika (1845); *Brieven uit Frankfort en Parijs* (1849); "*Vermischte Schriften*" (te beginnen met 1852). Inderdaad, weinig schrijvers zijn zóó vruchtbaar.

Aan doornen ontbrak het evenwel v. Raumer niet op zijn pad. Een redevoering die hij hield in de akademie over de welbekende uitspraak van Frederik den Groote: "In mijn staten zal ieder naar zijn *façon* zalig kunnen worden", berokkende hem zóóveel onaangenaamheden, dat hij als secretaris en lid der akademie bedankte. Zijn berlijnsche medeburgers verleenden hem echter een groot blijk van vertrouwen, door hem eerst te verkiezen tot stedelijk afgevaardigde en later tot lid van het frankforter parlement, van waar hij door het rijksministerie als gezant werd gezonden naar Cavaignac te Parijs. Niet allen vonden hem voor die betrekking geschikt, zoo als blijkt uit de *Rijkskroniek* door Moritz Hartmann uitgegeven. Dáar toch wordt voor v. Raumer dit grafschrift gepast geoordeeld:

Ich bin Friedrich der Hohenstaufe,
Und schiekt man mich wohin, ich laufe.

Niet lang verkeerde hij echter in de gelederen der diplomaten. Hij was geleerde, en weldra verwisselde hij 't gebouw der pruisische ambassade te Parijs met zijn studeer-vertrek te Berlijn.

Hij was een geleerde, maar daarmee is niet gezegd, dat hij geen oog had voor de belangen van het volk. De historicus von Raumer is de stichter der berlijnsche volks-bibliotheken, welke nuttige werking luide wordt geroemd, en ten wier behoeve hij zich bijzonder veel moeite getroost heeft.

Weinig menschen, die zóó veel werken, worden zoo oud als von Raumer. Vóór zijn "Lebenserinnerungen", die in 1864 het licht zagen, plaatste hij een zeer korte inleiding, welke aldus aanving:

Den 14 Mei ben ik volle 80 jaar oud.

„ 9 September ben ik 50 jaar professor.

„ 5 October ben ik 50 jaar doctor.

„ 20 October ben ik 50 jaar getrouwd.

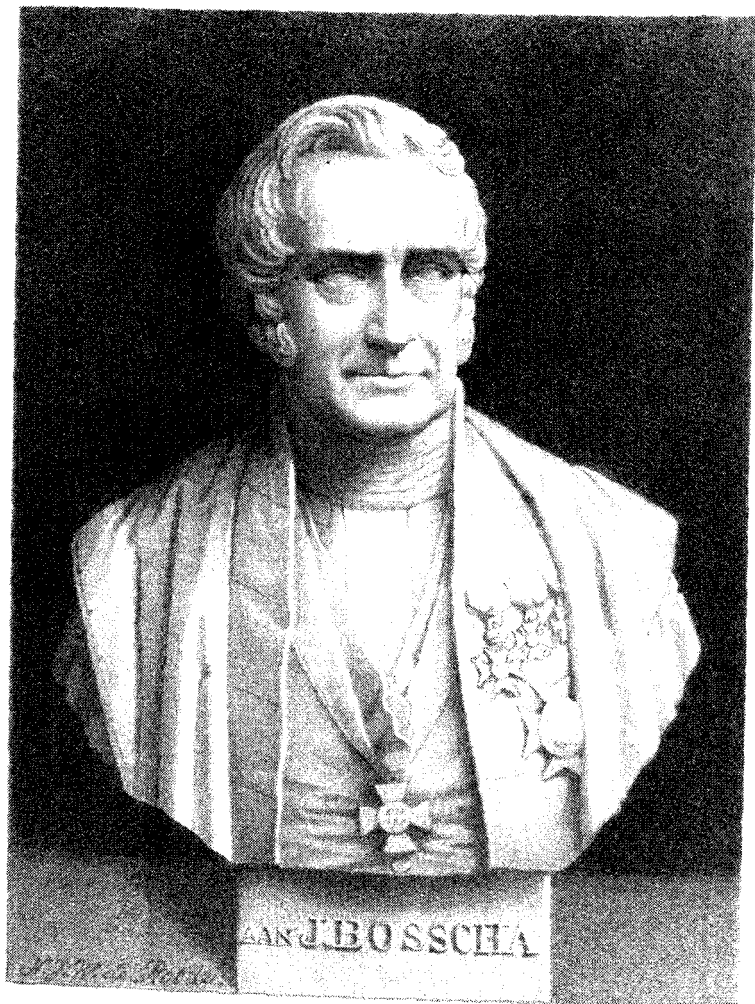
„ 1 December ben ik 60 jaar in koninklijke dienst.

„ 29 December ben ik 60 jaar lid der zangakademie.

Doch eerst den 21sten Juni 1870, kort na de viering van zijn negentigsten jaardag legde hij het professoraat neder met de bede, dat zijn jonge vrienden hem in een vriendelijk aandenken wilden houden. Zijn geboortefeest was luisterrijk gevierd geworden. De koning verleende hem de Orde van den Rooden adelaar tweede klasse met de Ster, de kroonprins liet hem per telegraaf gelukwenschen, Drake had zijn buste voltooid, en de Weener faculteit der wijsbegeerte zond hem een vleienden brief. Hij was des levens niet moede. Iemand, die hem kort na dit zijn luisterrijk jubilé bezocht, riep hij toe: "Ik wensch en hoop, dat God u en ons nog lang de krachten spare."

Eerst drie jaren later, den 13^{den} Juni 1873 is hij, na een kort lijden, zacht en kalm ontslapen. Hij was een krachtig man. Zijn geleerdheid was even degelijk als veelomvattend. Veelzijdig ontwikkeld was zijn geest, wars van alle kronkelwegen zijn eerlijk gemoed.

Meer dan 50 jaar gingen voorbij sinds hij zijn hoofdwerk, "Die Geschichte der Hohenstaufen", schreef; doch het blijft nog altijd een werk, welks nauwgezette lezing de moeite meer dan loont, en in den tegenwoordigen strijd tusschen staat en kerk menige les geeft, welke niet genoeg kan worden behartigd.

JAN BOSSCHA

J. Bosscha

JOHANNES BOSSCHA.

Juist toen ik gereed stond om te beginnen aan dit levensbericht van Dr. J. Bosscha, had ik Wap's bijdrage over *Bilderdijk* gelezen, en nu moest het groote contrast tusschen deze beide persoonlijkheden mij wel diep treffen.

Bilderdijk schreef in 1829, alzoo op zijn 73ste jaar, — let wel, toen hij zijn beminde tweede vrouw nog bezat:

Wat zou, na 't aankligst bloemverslensen,
De steel ten doel der spozucht staan!
Ik onderging het zomerschroeien,
Der najaars-stormen dreigend loeien,
De wintersneeuw en hagelslag:
Zie 't matte hoofd ter aarde hangen;
Wat bleef er dat het hart verlangen,
Wat, dat mij de Aard nog schenken mag?

Geen toon van dank voor genoten vreugde en zegen. Integendeel, "na onafgebroken zwoegen en saamgeschakeld ongenoegen, kan hem het aanzijn niets dan last wezen".

Bosscha plaatste in 1874, alzoo op 77jarigen ouderdom, aan het slot van een opstel, waarin hij Willem De Clercq herdacht, deze eenvoudige, maar weldoende regels:

“Mogen deze mijne herinneringen strekken tot verhooging der vereering van den man, wiens vriend geweest te zijn ik mij tot eer reken, en voor een der grootste voorrechten die mij in het leven zijn te beurt gevallen!”

Bilderdijk kon zelfs geen vrede houden met de schim zijner moeder. Bosscha mocht de zijne behouden tot zij een bijna 89jarigen ouderdom bereikt had, en bleef haar met innige liefde en vereering gedenken tot aan zijn eigen dood.

Terwijl Bilderdijk bij het verliezen van sommige zijner kinderen jammerde met een overdrevenheid, die haast tot het belachelijke oversloeg, en zijn bestaan vervloekte, wist Bosscha zelfs in zijn leed het geluk, dat hem ten deel gevallen was, te waardeeren. Ook hem toch bleef de smart niet bespaard. Hij had zijne teeder geliefde eerste vrouw, Henriette Jacoba de Kruyff, met wie hij den 16den September 1819 huwde, in Juni 1838 aan de tering verloren, en die vreeselijke ziekte sleepte later vier van de zeven kinderen, die zij hem naliet, op volwassen leeftijd naar het graf. Maar de herinnering aan de deugden, de liefalligheid, de kinderlijke liefde, de lijdzaamheid en berusting zijner dooden goot balsem in de wonden van zijn vaderhart.

De beteekenis van mannen van zulk een uiteenlopende levensbeschouwing — de een slechts peinzend over eigen gewaarwordingen en tobënd over eigen leed en smart, de ander zich toewijdend aan wie hem lief waren, — de een vol zelfzucht, tot aan zijn dood, de ander zijn laatste krachten inspannend om een lieven vriend te eeren — die beteekenis moet niet enkel worden afgemeten naar den klank hunner namen of den roem hunner schriften. Putte de een soms koortsige kracht uit zijn wrevel en zijn jammer — de ander adelde zijn levenstaak door den ernst en de toewijding waarmee hij die opvatte. Dr. Wap noemt den zwartgalligen Bilderdijk onmatig, en de Dichter teekende ook zich zelve zoo. Bosscha daarentegen zou gematigd kunnen

heeten. Altoos zich zelf gelijk blijvend, beteekenis hechtend aan al wat hij ondernam en dan ook afdeed, niet licht moedeloos, veel werkend zonder zich te haasten, met een geopend oog, tot zijn dood toe, voor wat er om hem heen voorviel, in de hoogste mate goedwillig, vriendelijk, vol fijnen tact voor wie hem omringden en met hem in aanraking kwamen — zoo was Bosscha.

Toch was zijne gematigdheid niet van dien aard, dat hij niet warm kon worden voor wat hem belang inboezemde. Trekken uit zijn leven bewijzen het tegendeel.

Op den 20sten Maart 1812, juist éen dag nadat hij zijn 15den verjaardag gevierd had, als primus van de latijnsche school te Amsterdam tot de akademische lessen gepromoveerd, werd hij vier jaren later praeceptor aan die school, en na in 1817 te Utrecht den doctorsgraad te hebben verkregen, trad hij in 1818 als praeceptor aan de latijnsche school in den Haag op en bleef deze betrekking waarnemen, tot hij tien jaar later, bij koninklijk besluit van 11 Augustus 1828, benoemd werd tot hoogleeraar aan de toen nieuw opgerichte koninklijke militaire Akademie te Breda.

Terwijl hij nog in den Haag was, waar hij o. a. Cobet onder zijne leerlingen telde, wiens scherpen blik in de taalgronden van grieksch en latijn hij toen reeds bewonderde, stierf aan de Geestbrug, in April 1827, onze beroemde treurspeelster Johanna Cornelia Ziesenis, geboren Wattier. Zij zou in de Grootte Kerk in den Haag plechtig begraven worden. Bosscha, die zich reeds door zijn letterkundige werken het lidmaatschap verworven had van de Maatschappij van nederlandsche letterkunde te Leiden (1820) en van het provinciaal utrechtsch Genootschap (1822), die het hem aangeboden rectoraat te Franeker reeds van de hand gewezen had (1824) en weldra lid zou worden van de derde klasse van het koninklijk nederlandsch Instituut (November 1827) — had als tijdelijk voorzitter van de haagsche afdeeling der hollandsche Maatschappij van fraaie kunsten en wetenschappen op zich

genomen, Wattier's verdiensten hulde te brengen bij haar graf.

Maar in die dagen was het pas vijf jaren geleden dat Da Costa en Capadose zich hadden laten doopen: het drijven van de voorvechters der strenge calvinistische richting was in vollen gang. De Da Costianen, die elkander in hunne brieven "broeder in den Heere" noemden, achtten het een profanatie, dat de lof van een doode tooneelspeelster verkondigd zou worden in een tempel, gewijd aan den levenden God en bestemd voor de verkondiging van het Evangelie. Zij vervolgden Bosscha met hunne vermaningen, hem waarschuwend zoo iets toch niet te onderstaan. Bosscha, die er geen ontheiliging in zien kon, raadpleegde zijn vriend De Clercq. "Ik zou er geen moed toe hebben," antwoordde deze; "maar ontheiliging zie ik er evenmin in: ook bij 't graf van een tooneelspeelster kan men met een gerust geweten God verheerlijken."

Inmiddels waren de weinige dagen tusschen den dood en de begrafenis van Wattier bijna weggesmolten. De nachtelijke uren moest Bosscha aan zijn lijk dicht besteden. Toen het uur der begrafenis aangebroken was, begon hij, staande voor het geopend graf:

"Komt, aan dit zielloos stof het laatst vaarwel gezegd!
 Een handvol bloemen slechts, die we op deez' doodkist strooien;
 En zij voor kalmer uur de taak dan weggelegd,
 Met dicht- en redekunst de lofspraak te voltooien.
 Hier zinkt dat lichaam neer, welks bouw, vol eedle kracht,
 De menschelijke ziel in duizend vormen toonde;
 't Geheim van 't grondloos hart als tot aanschouwing bracht,
 Daar 't ééne ziel toch bleef, die in dat lichaam woonde..."

Maar nu werd het hem onmogelijk verder te vervolgen. Door de saamgepakte menigte, opdringend om hem te verstaan, van het graf weggestooten, moesten dienaren der policie hem een pad banen naar den preekstoel, vanwaar thans de stem van den spreker tot alle aanwezigen doordrong, toen hij voortging:

Maar gij, die nog met zielsverrukken
 Haar in 't herdenken voor u ziet,
 Den treurdolk in de handen drukken.
 En nog haar hooge kunst geniet;
 Gij, wie 't ontwakende geweten
 Van Phedra nog een traan ontklokt;
 Die nog den blik niet kunt vergeten,
 Die Nero in zijn zetel schokt;
 Die Macbeth's ga met strakke blikken
 Den dolk nog zwaaien ziet in 't rond;
 Athalia terug ziet schrikken,
 Als Joad 't oordeel Gods verkondt;
 Met Merope u het hart voelt breken,
 Hoe meer haar laatste hoop verdwijn;
 Of vaderlandschen moed hoort spreken,
 In 't heldenharte van Lalaing;
 Nog Badeloch ziet nederknielen,
 Terwijl haar oog van tranen zwemt;
 En Vondel's verzen hoort bezielen,
 Als huwelijkstrouw zijn lierzang stemt:
 Ja gij, die kunstverdiene huldigt,
 Die 't wist te schatten, wat zij was,
 Gij waart het de eedle vrouw verschuldigd,
 Een bloem te strooien op haar asch...

Karakteristiek om de kracht in den zachten vorm, waarmee "het
 volk Gods", dat zich geërgerd had, werd te recht gewezen, wa-
 ren de regels:

En hij, die in de Kunst dat hooger doel aanschouwt,
 Hij sla hier 't oog vrij rond door de achtbre kerkgewelven;
 Haar, die hem door haar Kunst Gods almacht heeft ontvrouwd,
 Haar mag hij in Gods Kerk haar laatste rustplaats delven.

De slotregels luiden:

Zij die haar stoffijk deel hier aan het stof hergeeft,
 Zij had der hooge Kunst haar leven toegeheiligd;

Maar ook, voor 't menschlijk oog, geen vlek die op haar kleeft;
 De roem heeft voor den dolk des lasters haar beveiligd.
 Het groot gordijn viel near; zij had haar rol volspeeld;
 Het daav'rend handgeklap mocht 't roemrijk spel geleiden.
 God heeft haar hier omlaag met menschenlof bedeeld:
 God moog haar ziel omhoog met zijn genâ verbeiden!

Was Bosscha ingenomen met de Kunst, niet minder was hij 't met het in die jaren herboren Griekenland.

In 1825, onder het voorzitterschap van Gijsbert Karel van Hogendorp, secretaris geworden van het centraal Comité tot ondersteuning der Grieken, trok hij zich tot in 1827 toe de belangen van het nieuwe Griekenland aan. Hij stond in betrekking met den agent van de hoofden der grieksche beweging in Amsterdam, die hem verscheidene brieven, in 't grieksch en in 't fransch geschreven, zond. Lang daarna, in 1848, werden Bosscha's goede diensten door den toenmaligen Koning van Griekenland met het diploma der orde van den Verlosser erkend.

Aan de militaire Akademie te Breda bleef Bosscha tot in 1838. Intusschen was hij auditeur-militair bij den tijdelijken krijgsraad van de vesting Breda geworden, schoolopziener in het negende district van Noordbrabant, lid van het noordbrabantsche Genootschap van kunsten en wetenschappen, dat hij hielp organiseren. Voor het hem aangeboden rectoraat te Elburg had hij bedankt.

Vijf maanden na den dood zijner vrouw, die hij te Breda verloor, benoemde de amsterdamsche gemeenteraad hem tot hoogleeraar in de grieksche en latijnsche letteren, geschiedenis en oudheden aan het Athenaeum Illustré. Na, met de orde van den nederlandschen Leeuw versierd, eervol uit 's lands dienst ontslagen te zijn, hield hij op den 6^{den} Mei 1839 zijne inaugureele oratie tot aanvaarding van zijn professoraat.

Zoo keerde hij dan weder in dat Amsterdam, waar hij als negen-

jarige knaap gekomen was, toen zijn vader Herman — eerst rector te Harderwijk, waar zijn zoon Jan geboren werd, daarna hoogleeraar te Groningen, waar die zoon op de fransche school ging, — het rectoraat der latijnsche scholen in de hoofdstad aangenomen had.

De vader stierf te Amsterdam in Augustus 1819. Hij was van friesche afkomst en had het hoofd, zooals zijn zoon getuigt, "rijk gestoffeerd met vele kundigheden". Hij schreef latijnsche verzen, door een zijner drie nagelaten zonen, Pieter, uitgegeven. Bilderdijk wijdde hem een zestiental dichtregelen, in antwoord op een latijnsch vers aan hem, Bilderdijk, gericht. Deze dichtregelen vingen aldus aan:

Neen, Bosscha, 't is geen Lier, die op Bataafsche snaren
 Een flaauwen nagalm aamt van Griekschen Hemeltoon,
 Die Holland van 't gekrijsh der nieuwe kunstbarbaren
 Terug brengt tot zich-zelf en 't eens verloochend schoon.

Maar keeren wij tot den zoon Jan terug. Deze vond in Amsterdam niet alleen in zijn professoraat een betere bron van inkomsten, maar weldra ook ging hij er een nieuw leven in van onbezorgd huiselijk geluk. Hij huwde er toch in 1844 met Marguërite Elisabeth Boissevain, weduwe van mr. J. E. Pauly, — welke tweede echtgenoot hem overleven zou.

Geen wonder dus dat Bosscha aan Amsterdam gehecht was. Had hij reeds, kort na de aanvaarding zijner nieuwe betrekking, den Koning verzocht hem niet te kiezen, toen hij door curatoren van de utrechtse Hoogeschool op het tweetal geplaatst was als opvolger van professor van Heusde — tien jaren later (1849) wees hij de hem aangeboden candidatuur voor het professoraat in de geschiedenis te Leiden wederom af, ook om niet verplicht te worden in Leiden te gaan wonen.

Eerbewijzen en erkenning zijner bekwaamheden vielen hem al

spoedig ook van andere zijden ten deel: in 1839 lid van de hollandsche Maatschappij van wetenschappen te Haarlem, lid van den raad van bestuur der koninklijke Akademie van Beeldende Kunsten, algemeen voorzitter der hollandsche Maatschappij van fraaie kunsten en wetenschappen; in 1843 lid van het zeeuwsch Genootschap van wetenschappen; in 1846 lid der commissie voor het staatsexamen tot admmissie aan de Hoogeschole, te Arnhem, waar hij onder anderen bijzonder zag uitmunten A. Kuenen, die reeds negen jaren later professor te Leiden worden zou; in 1847 eindelijk curator van het amsterdamsche Gymnasium en buitengewoon lid van 't friesch Genootschap van geschiedenis, oudheden en taalkunde.

Ook in Amsterdam gaf Bosscha blijken, dat hij zich de uitingen van 't maatschappelijk leven wel degelijk aantrok.

Zijne benoeming in het bestuur van de koninklijke Akademie van Beeldende Kunsten maakte dat hij met de amsterdamsche kunstwereld, met Pineman, Royer en anderen in betrekking kwam. Een bewijs hoezeer hij zich de belangen van de Kunst aantrok, vinden wij onder anderen in de redevoering, door hem op 19 September 1840 als algemeen voorzitter uitgesproken ter opening van de algemeene vergadering der hollandsche Maatschappij van fraaie kunsten en wetenschappen. Op aandrang van het algemeen bestuur der Maatschappij werd dit belangrijk stuk onverwijld afzonderlijk verkrijgbaar gesteld, in de hoop dat daardoor "de bloei van kunsten en wetenschappen in Nederland zou bevorderd worden". De redevoering toch handelde over de ook thans weer bij ons aan de orde gestelde vraag: "welke verplichting er op de regeeringen rust ten aanzien van Kunsten en Wetenschappen?"

Bosscha ging uit van de stelling, dat het zedelijk lichaam — de staat — in het leven geroepen voor het geluk van 't volk, ook in het belang van dat volk verplicht is tot zelfbehoud en dus zorgen moet, dat de vrije ontwikkeling van de krachten van 't volk niet leide tot verderf van den staat.

Eerst het onderwijs.

De zorg voor de verstandelijke kracht behoort tot de plichten der regeering. Zij moet alzoo het opkomend geslacht op den beteren weg leiden en het in haar weldoordacht stelsel van onderwijs, als in een gareel, sluiten en in het aangewezen spoor houden.

Wat de wetenschap aangaat, behoort de regeering te zorgen, dat die de hoogte bereike of behoude, waar zij zich vrij ontwikkelen kan, om, toegerust met haar schat van algemeene beginselen, in het praktisch-burgerlijke leven af te dalen en dáár die beginselen ter toepassing aan te bieden. De regeering kan van haar standpunt al de behoeften des volks overzien; zij kan zich, waar het geldt kostbare proefnemingen en waarnemingen, wier praktische toepassing niet voor de hand ligt, hoewel de wetenschap er door gebaat wordt, — verheffen boven kleingeestige harts-tochten en bekrompen beschouwingen. Zij behoort bijv. te zorgen dat de wiskunstenaars niet aan hunne wetenschap ontbreken, opdat hunne wetenschap niet ontbreke aan het volk. In een tijd, waarin ieder streeft naar individueel welzijn en waarin meer levensgenot te winnen is bij 't vluchtig schrijven van een dagblad dan bij het ploegen op den akker der classische geleerdheid, moet de regeering de arbeiders op dat veld aanmoedigen en helpen.

En nu de Kunsten.

De regeering mag het niet lijdelijk aanzien dat de schoonheidszin bij het volk sluimeren blijft of dreigt verstikt te worden door de over-ontwikkeling van het zinnelijk of eenig ander gevoel. Zij behoort te waken tegen eene eenzijdige volksbeschaving. Wanneer zij haar plicht gevoelt om zorg te dragen voor de verstandelijke en zedelijke, zoowel als voor de lichamelijke kracht des volks, en dien plicht in zijn geheelen omvang vervullen wil, dan zal zij in hare belangstelling de fraaie kunsten niet tegenover, maar naast de nuttige plaatsen. In een tijd, waarin de individueele opvoeding tot een verbazende ontwikkeling der geestvermogens zon-

der evenwicht dreigt te leiden, behoort des te zorgvuldiger ge-
waakt te worden tegen verwaarloozing van de veredeling van den
geheelen mensch.

Voorts: er is in den mensch een onweerstaanbare behoefte naar
verhooging zijner levensgewaarwordingen. Wanneer hij zich niet
leven voelt, zoekt hij naar prikkels om zich op te wekken en
zich te voelen leven. Men geve dus aan het volk edeler prikkels
dan die welke het, gedreven door een behoefte in het wezen van
den mensch gelegen, in sterken drank zoekt. Gevoel voor wel-
stand, schoonheid en welluidendheid bij het volk aan te kweken,
het vatbaar te maken voor kunstgenot en het de middelen te
verschaffen om dit genot te smaken — dat zal, wel langzaam,
maar op den duur beter dan verbods- en belastingwetten tegen het
misbruik van sterken drank werken. Onze tijd schept wel geen be-
hagen in hetgeen niet met spoed tot eene uitkomst leidt; doch de
regeeringen, wier werkkring zich niet tot één menschenleeftijd be-
paalt, behooren een juiste waardeering van de duurzame belangen
des volks te stellen boven het wegsleepende van snelle resultaten.
Men beschouwe dan onze Musea niet alleen als voorwerpen van lou-
ter weelde, en behandelte onze openbare kweekscholen voor toe-
komstige kunstenaars niet alsof zij enkel middelen waren om aan
een gedeelte der natie een eerlijk bestaan te verschaffen.

Bij het beste deel des volks, onder alle standen, heerscht bij
voortgaande beschaving meer en meer dorst naar wetenschap,
smaak voor kunst. Toont nu de regeering er zich onverschillig
en minachtend voor, dan zullen die onverschilligheid en minach-
ting juist door het beste deel des volks der regeering teruggekaatst,
en zal alzoo een der groote onheilsbronnen van onzen tijd, wan-
trouwen en ontevredenheid tegen de gestelde machten, gevoed worden.

Intusschen mag de regeering de vrijheid van den individuee-
len geest van den geleerde of kunstenaar nooit aan banden leg-
gen. Oordeelt zij dat aan hare akademiën eene richting wordt

aangekweekt, die in eenig vak van wetenschap tot verderf van den staat leiden, of wel op kunstgebied wansmaak zou doen voortkomen, dan moge zij haren steun aan die akademiën onttrekken, maar zij mag aan niemand voorschrijven hoe hij de wetenschap beoefenen, hoe hij penseel, beitel of graveernaald hanteeren moet, noch beslissen welk stelsel, welke school, welke manier de beste is.

Ziedaar de denkbeelden, die Bosscha in 1840 — acht jaren vóór onze grondwetsherziening — aankleefde op het gebied van onderwijs, wetenschap en kunst.

Hij toonde zich daarin een voorstander van de "gestelde machten", ook van de staatsmacht — men kan bijna zeggen: staatsalmacht. Een onlangs in onze Tweede Kamer ontwikkeld program der toekomst stemt met Bosscha's denkbeelden merkwaardig overeen. Stellingen als deze: De opvolgende regeeringen hebben voortdurend te zorgen voor de verstandelijke, zedelijke, aesthetische, ja zelfs voor de lichamelijke krachten van het volk, en in den strijd tusschen kerk en staat, tusschen ouders en regeeringen, komt de triomf den laatsten toe — zulke stellingen, door Bosscha op den voorgrond geplaatst, strooken zeker niet met de beginselen van de christelijk-historische partij, die de ouderlijke macht uit de gratie Gods doet stammen.

Opgevoed door een vader die, in alles gesteld op decorum, aan zijn kinderen eerbied inboezemde voor christelijk godsdienstige verrichtingen en hen vooring in gebeden, en door eene moeder, gehechter aan christelijke moraal dan aan de dogmatiek der hervormde kerk, werd Bosscha zelf hetgeen men pleegt te noemen "algemeen godsdienstig" — bleef hij een aanhanger van een "Christendom boven geloofsverdeeldheid", en sprak hij, zoowel in 1827 als bijna een halve eeuw later, in 1874, zija geloof het liefst uit onder dezen vorm:

Maar ook dat alles, tot eene nitkomst voorbeshikt;

Eene nitkomst, door geen mensch te ontwikkelen noch te gissen;

Wij, werktuig van het lot, dat, eeuwig, onverwikt,
D' ontzagbren wil volbrengt van Gods geheimenissen.

Of wel:

“Ook voor hem (De Clercq) was het treurspel de dichterlijke voorstelling van menschelijke lotgevallen, tot onvoorziene uitkomsten gedreven door een noodlot, dat zijn meester heeft in God.”

En nu is, het zeer opmerkelijk, en wel een bewijs voor Bosscha's ruimen blik, dat hij nogtans ijverde om den schrijver van de “Bezwaren tegen den geest der eeuw” tot hoogleeraar te Amsterdam te doen benoemen.

Overladen met werkzaamheden wenschte Bosscha in de tweede helft van 1844 zijn propaedeutische colleges in grieksch en latijn aan een buitengewoon hoogleeraar te kunnen overdragen, en het scheen hem toe een weldaad te zullen zijn, aan Isaäk Da Costa en zijn tijdgenooten bewezen, voor de uitstromingen van dien machtigen geest een andere bedding te openen als het strijdperk van theologische polemieken. Van het genie, van de kundigheden en van de gave van mededeeling van Da Costa verwachtte hij een weldadigen invloed op de ontwikkeling der studeerende jongelingschap.

Professor D. J. Van Lennep, leermeester van Bosscha en van Da Costa, was spoedig voor de zaak gewonnen, evenzoo de professoren van de doopsgezinde en remonstrantsche Seminariën, wier studenten hunne propaedeutica bij de hoogleeraren van het Athenaeum hielden. Ook curatoren van het Athenaeum (waaronder J. H. Van Reenen en M. C. Van Hall) namen het voorstel gunstig op en droegen Da Costa als buitengewoon hoogleeraar in de letteren aan burgemeester en wethouders van Amsterdam voor. Dezen echter hadden bezwaren, en op die bezwaren werd uit naam van curatoren door Bosscha geantwoord. Intusschen was aan de leden van den stedelijken Raad een met veel behendigheid gesteld

vingschrift rondgedeeld. Bosscha werd buiten den strijd gelaten, want men kon kwalijk beweren dat hij tot de Da Costianen behooren zou; maar Da Costa zelf werd voorgesteld als een man, die op het gebied der wetenschap de willekeurige opvatting aan veelzijdig onderzoek voortrok, terwijl zijne bijzondere begrippen over geschiedenis en staatkunde reeds tot bitter twistgeschrift geleid hadden. Da Costa zou, heette het verder, aan het amsterdamsche Athenaeum eene school openen, waarin onverdraagzaamheid, sectegeest, mysticisme, partijvoede bij het opkomend geslacht zouden gekweekt worden.

Tegen deze philippica verscheen in druk een adres aan burge-meester en wethouders van een vijftigtal vrienden van Da Costa, met professor D. J. Van Lennep aan 't hoofd, die de voordracht van curatoren ondersteunden. Maar de tegenstanders van den dichter der Vijf-en-twintig jaren, van hem die nog pas gezongen had:

Neen! geen sluimren! — neen! geen stilstaan — al wat leven mist,
mist God.

't Zij dan leven! 't zij beweging! maar beweging zij hier kracht!
 Geen verplaatsing slechts, door 't schudden van den bodem voortgebracht;
 Ja 't zij leven, 't zij herleven voor dit weer gespaarde volk!
 Maar een leven, niet van droomen stout gegrepen uit de wolk,
 Niet ontvoerd aan vreemde zeden als een nuttelooze roof, —
 Neen! ontwikkeld uit den wortel van Geschiednis en Geloof,
 In zijna wezen, vrucht *der* tijden, — in zijn vorm, van *dezen* tijd!

— de tegenstanders van Da Costa onder de deffigste en aanzienlijkste familiën van Amsterdam waren veel talrijker dan zijne vrienden, en de voordracht van curatoren stiet af op den tegenstand van het stedelijk bestuur.

In 1849 kwam er een verandering in Bosscha's streven. Aanleiding daartoe schijnt mede geweest te zijn de opdracht, die hij den 25sten Maart van Willem III ontving tot het opstellen der levensbeschrijving van zijn negen dagen vroeger overleden koninklijken vader.

Op den 13^{den} Mei werd Bosscha, bij gelegenheid van de eedsaflegging door den nieuwen Koning Willem III, met het kommandeurskruis van de orde van de Eikenkroon versierd, en toen hij een half jaar later de vraag, of hij genegen zou zijn hoogleeraar te Leiden te worden, ontkennend beantwoordde, wogen ook bij hem en de tijd, dien hij voor het schrijven van zijn boek over Willem II behoefde, en opkomende zucht voor het politieke leven.

Voor de hem opgedragen taak was Bosscha, op grond van zijn hoofdwerk *Neerlands heldendaden te land*, de aangewezen man. Gedurende zijn leeraarschap aan de militaire Akademie te Breda had hij het plan van dat hoofdwerk opgevat. Het was in 1831, toen het nederlandsche volk met geestdrift de wapens opnam om voor den onderganen smaad voldoening te eischen. Zelf schreef Bosscha in 1868, in zijne voorrede voor de toen nog door hem ondernomen geheel herziene uitgaaf: "In dien tijd (1831) beijverde zich ieder, naar de mate zijner gaven, bij te dragen tot de nationale geestdrift; in al onze familiën was het leven onder de wapenen een onderwerp der gesprekken; oud en jong hadden begeerte naar oorlogsverhalen uit de lotgevallen van het voorgeslacht. Toen ontstond het voornemen, de verrichtingen van ons volk op het oorlogsveld in tafereelen te beschrijven."

Geroepen om als leeraar in de geschiedenis de toekomstige officieren van het nederlandsche leger te onderwijzen, vond hij onze krijgsgeschiedenis nog geheel onbearbeid, en zijn werk had mede ten doel, den eersten steen te leggen voor dat sedert bij ons meer en meer beoefend vak.

In 1835 pas verscheen het eerste deel van de *Heldendaden* in het licht, maar Bosscha's verlangen om zijn taak te voltooien, werd aangevuurd door een herinnering, die een diepen indruk bij hem had achtergelaten. Op den 23sten Juli 1831 had hij op de heide bij Rijen gezien, hoe drie geslachten van Oranje-vorsten het schoonste leger, dat ooit op nederland-

schen bodem gestaan had, voorbij zich heen deden trekken om zich te vergewissen of het bereid was, in de kansen van een oorlog en het vuur van den vijand de veldheerspluim van Oranje te volgen. Die herinnering deed Bosscha er naar haken om aan het einde van zijn werk te vermelden, hoe bij het volgen van die leiding de nationale eer gehandhaafd werd. Van deze in zijn gemoed opgewekte gewaarwordingen getuigde zoowel de opdracht zijner Heldendaden aan den Prins van Oranje, in die dagen van 30 ontworpen, als de Geschiedenis van den tiendaagschen veldtocht, haast het vierde eener eeuw later bewerkt en in 1856 voor het eerst in 't licht verschenen.

Maar deze zelfde herinnering moest Bosscha ook opwekken bij het schrijven van het leven van den gewezen veldmaarschalk. Intusschen ook hier wederom bleek, hoe opgedragen arbeid soms zwaarder weegt dan een zelf opgelegde taak. Althans, eer de schrijver in Januari 1852 de afgedrukte exemplaren van het Leven van Willem II aan den Koning en de Koningin-moeder verzenden zou, had hij in den voorgaanden zomer tot herstel van gezondheid eene duitsche reis gedaan.

Het voltooide werk werd bekroond door de orde van de Eikenkroon met de ster, en door de groothertoglijke saksische orde van den Witten Valk; maar grooter belooning vond de schrijver in de talrijke bewijzen van ingenomenheid met zijn arbeid, die hij ontvangen mocht.

Zoo zijn wij tot 1853 en de Aprilbeweging genaderd.

Een poging, door een amsterdamsch predikant en dichter aangewend om Bosscha over te halen, het zoogenaamd "nationale smeekschrift", tot den Koning gericht, mede te onderteekenen en deel uit te maken van de commissie, die het smeekschrift zijner Majesteit plechtig aanbieden zou, mislukte. Den eersten Juni daaraanvolgende werd Bosscha in het kiesdistrict Amsterdam gekozen tot lid van de Tweede Kamer. Zijne medeaafgevaardigden uit

hetzelfde kiesdistrict waren : de heeren Godefroi, van Franck en Stolte.

Op Woensdag den 15^{den} Juni 1853 trad Bosscha voor het eerst de zaal binnen, waar hij gedurende de drie zomermaanden een levendigen parlementairen strijd bijwonen zou.

De Koning, getroffen door het feit dat duizenden zijner onderdanen, geschokt in hun nationaal gevoel en in hun teederste belangen verontrust, van hem wegneming van de oorzaak hunner bekommering verlangden, had gemeend, zich niet te moeten vereenigen met den raad, hem door het eerste Ministerie-Thorbecke gegeven. Hij had dat Ministerie door een ander, onder van Hall, vervangen en tevens de Tweede Kamer ontbonden.

Der nieuw verkozen Kamer werd nu ten taak gegeven, de wet regelende het toezicht op de Kerkgenootschappen te helpen vaststellen.

Terstond viel Bosscha het blijk van onderscheiding ten deel, van met de heeren Van Hoëvell, De Kempenaar, Van Akerlaken en Van Voorst gekozen te worden om het adres van antwoord op de troonrede te ontwerpen¹. De Koning toch had de buitengewone vergadering der Staten-Generaal persoonlijk met een troonrede geopend. Bosscha, wien de verdediging van de algemeene strekking van het adres van antwoord opgedragen was, trad dus reeds dadelijk in het strijdperk.

Zijn optreden had iets bijzonders: men ontwaarde terstond dat men te doen had met een geleerde, een man van letteren, iemand die zelf eens uitsprak: "het woord van den redenaar, wat is het anders dan de geheel ontwikkelde gedachte? . . . Wat Cicero gezegd heeft, wordt in de vergaderzalen van elke volksvertegenwoordiging bevestigd: "verstand zonder welsprekendheid brengt aan den staat weinig voordeel aan; welsprekendheid, daarentegen, zonder verstand meestal oneindig veel kwaad.""

¹ Later werd hij nog vier malen in Commissiën en tot redactie van adressen van antwoord gekozen.

Zijn eerwaardig voorkomen, zijn rechte houding, met de armen ter hoogte van de borst, zijn bewegingen, zijn stembuigingen, herinnerden aan een vroegeren tijd: hij bracht minder adviezen, hij sprak veeleer redevoevingen uit.

Behalve de algemeene strekking van het bovengemelde ontwerp-adres van antwoord, waarover de beraadslaging vrij spoedig affiep, had Bosscha ook nog te verdedigen de vierde paragraaf, waarin gesproken werd over de aangekondigde wet tot regeling van het toezicht op de kerkgenootschappen. Bij die gelegenheid getuigde de heer Groen van Prinsterer bij een aanhaling "uit eene van die meesterlijke afleveringen over Nederlands heldendaden te land", dat zij Bosscha "aanspraak gaven op de nationale dankbaarheid van tijdgenooten en nakomelingschap."

't Was tot nog toe maar een voorposten gevecht geweest: de eigenlijke strijd zou over het wetsontwerp zelf gestreden worden. De beraadslaging daarover begon den 12den Augustus. Ik herinner, dat toen o. a. leden der Kamer waren: Thorbecke, Groen van Prinsterer, Aeneas Mackay, Elout, Van Bosse, Baud, Van Hoëvell, Rochussen, Van Lennep, Van der Bruggen, W. L. F. C. Van Rappard, De Kempenaar. Geen kinderen dus.

Zooveel had men te zeggen, dat al spoedig het geregeld houden van avondzittingen werd voorgesteld, en, toen dit was afgestemd, ook omdat het hier gold een teeder onderwerp waaromtrent de hartstochten zeer licht ontvlammen konden en daarvoor in den morgen minder vrees bestond dan 's avonds — toen werd toch aangenomen om de zittingen reeds om tien uur te doen aanvangen.

Bosscha was de zeven en twintigste spreker. Hij behandelde het thema, dat de Koning, die gezworen had de onafhankelijkheid van het rijk te bewaren, verplicht was tot verdediging van die onafhankelijkheid tegen de ultramontaansche politiek — eene politiek waarvan de grondlegger, Gregorius VII, het doel aldus openlegde: dat alle koningen en regeeringen onderworpen

zouden zijn aan éene algemeene Kerk, en die Kerk aan den Paus.

De Paus nu behield zich de interpretatie voor van hetgeen tot het geestelijk gebied behoorde, en al wat er bijv. door eenig staatsgezag verordend mocht worden over het huwelijk en het onderwijs, werd geacht inbreuk te maken op de rechten van den Paus — rechten, die de roomsche prelaten in Nederland zwoeren te zullen handhaven, vermeederen en uitbreiden. Na nog herinnerd te hebben, hoe het verbond hersteld was tusschen den Paus en de orde der Jezuïten, bestemd om met alle middelen en rustelooze volharding de deserteurs uit de roomsche Kerk te bestrijden en te vervolgen, vroeg Bosscha :

“Of een volk, waarvan de meerderheid uit zulke deserteurs bestond, niet eene lauwheid zou aan den dag leggen, erger dan ooit aan ons volk was verweten, indien het geen antipathie gevoelde tegen zulk een sacerdotiaal gouvernement, dat zijn steun zocht in zulk een bondgenootschap?”

Het gevoel, waardoor zoo velen in het land, meer dan door rationeele overtuiging, gedreven waren geweest, — dat gevoel toe te schrijven aan panischen schrik, ijdele vrees, onberaden opgewondenheid, kunstmatige opruiing, scheen Bosscha een miskenning, niet van een bisschoppelijke organisatie, maar van het herstel der pauselijke hiërarchie in Nederland.

In het wetsontwerp zag hij een wapen tegen de macht, die allerwege in het staatsgezag poogde in te grijpen.

Alzoo zouden, reeds in 1853, althans sommige onzer vertegenwoordigers den strijd van den duitschen wetgever tegen de roomsche Kerk niet onvoorwaardelijk gewraakt hebben.

Bosscha geloofde niet dat het ontwerp, tot wet geworden, alleen voldoende zou zijn om de gevaren af te wenden, waarvoor de vrees verlevendigd was. In veel beleid en veel kracht bij de regeering en in het gezond verstand van het volk moest men beveiliging zoeken tegen de gevaren, die ook onzen staat bedreigden. “Want”, dus ver-

volgde de spreker, "wat mij betreft, ik heb de overtuiging, dat de politiek der Curie van Rome dreigend is voor Europa, en dat, hoe meer haar onder de slagen van den geest des tijds de zedelijke kracht ontzinkt, hoe meer zij naar den steun zal verlangen van een sterken arm in het Westen."

Uit de beantwoording ook van deze rede door het liberale katholieke lid, L. D. Storm, bleek dat ze geschreven was en niet voor de vuist uitgesproken werd. Ik herinner hier, dat Thorbecke jaren lang zijne redevoeringen in de Kamer las. De heer Storm, die evenals alle katholieke leden tegen het wetsontwerp sprak, zeide o. a.: dat de vroegere invloed van Rome op de wereldsche zaken te zeer door den geest des tijds bestreden werd, om te kunnen terugkeeren. Hij wees er op, hoe de katholieke geestelijken in Nederland tot hoogere kerkelijke waardigheden opklommen, zonder dat men het eens bemerkte, en hoe zij zich, in tegenstelling met de predikanten, volstrekt niet bemoeiden met de verkiezingen. — Sedert is dat veranderd: Bosscha bleek dit goed te hebben ingezien.

Aan de verdere beraadslaging, die tot op den 25sten Augustus voortduurde, nam Bosscha weinig deel meer.

Was de rede, die hij bij de algemeene beschouwingen over dit wetsontwerp had uitgesproken, geschreven, niet alzo die, welke hij hield bij de behandeling van de bekende lageronderwijs-wet van 1857. Op den laatsten Juni van dat jaar herinnerde Bosscha er aan, hoe hij reeds meermalen zijne ingenomenheid met de schoolwetgeving van 1806 betuigd had, o. a. toen hij in 1854 het voorstel van den heer Groen tot aanvulling van die wet bestreed, en ook toen hij twee jaren later beloofde, met al zijn krachten te zullen strijden voor de volksschool, toegankelijk voor alle landskinderen. Destijds, den 28sten April 1856, had hij de uitdaging aangenomen, door den heer Groen in het verwijt gelegd: "dat de voorstanders van die algemeene volksschool hun kracht meer zochten in votee-

ren dan in redeneeren". Bij den aanvang der zitting van 1856 op 1857 had Bosscha wederom den heer Groen beantwoord, toen deze, bij de behandeling van 't adres van antwoord op de troonrede, de gemengde volksschool voorstelde als in strijd te zijn met geloofswaarheden van het Christendom.

Bij die gelegenheid had Bosscha verklaard: "Het algemeen christelijk element, dat de staatsman alleen mag toepassen en dat door Guizot en Robert Peel als regeeringsbeginsel toegepast werd, is dit: ieder mensch, van welk ras, van welke kleur, van welke natie, van welken stand, van welken aanleg, — ieder mensch, omdat hij mensch is, heeft aanspraak op eene rechtvaardige behandeling en op het genot van zijne vrijheid, en ieder mensch is verplicht aan zijn evenmensch, omdat hij mensch is, hulp te betoonen en liefde."

De heer Groen had Bosscha daarop genoemd: "een verdediger van het humanitarisme of humaniteits-idee".

"Ik neem die kwalificatie aan," antwoordde Bosscha den 30sten Juni, "mits men erkenne, dat de humaniteit, door mij bedoeld, niet is elk begrip dat eene rationalistische filosofie daardoor zou willen verstaan, maar de humaniteit door Christus verkondigd en waarvan de wortel zijne kweekplaats heeft in de christelijke kerk."

Men ziet dat Bosscha, ofschoon den mensch als zoodanig hoog stellend, zich niet van het Christendom wilde losmaken.

Hij herinnerde er voorts aan, hoe hij op den 29sten November 1856, bij de beraadslaging over de staatsbegrooting, den minister Simons had tegengevoerd, dat, naar zijne overtuiging, het openbaar volksonderwijs een staatsbelang bij uitnemendheid was. Hij had toen aangewezen, dat de politieke wetgever bij de regeling van het openbaar lager onderwijs behoorde te streven naar dit doel: door het onderwijs van staatswege te geven moet in het volk worden gebracht die bewustheid eener collectieve kracht,

die men nationaal gevoel noemt. Terwijl de kerkgenootschappen door toelagen uit de schatkist in staat worden gesteld hun kerkelijk leven met alle mogelijke kiemen van onverdraagzaamheid vrijelijk te ontwikkelen — moet door de eenheid van een maatschappelijk onderwijs gezorgd worden, dat de eerbiediging van elkan- ders godsdienstige begrippen de grondtoon zij der burgerlijke samenleving. Eindelijk moest de regeering de allereerste voedingsbestanddeelen, noodig om den wasdom in onze constitutioneele staatsorganisatie te bevorderen, voor alle kinderen des lands in de openbare lagere school bereikbaar stellen.

Op den 30sten Juni drukte Bosscha zijn beginsel nog sterker uit, toen hij zeide: dat de wetgever, bij hetgeen er voor het onderwijs te regelen valt, alleen dit heeft te vragen: “wat verdient het belang van den staat?” Nu men, uit naam van de Kerk en uit naam van het huisgezin, opgekomen was tegen het recht der regeering om het schoolwezen te regelen, nu men gezegd had: “het is een ondragelijke dwang, dat ouders, die hunne kinderen naar eene school willen zenden, die school moeten nemen zooals het van staatswege goedgevonden wordt,” en nu art. 194 van de Grondwet van 1848 aan dien dwang een einde gemaakt had en het vrij stond [op bijzondere scholen] alle mogelijke begrippen en theoriën van onderwijs in de opvoeding te brengen, de geloofswaarheden en de kerkelijke kleur eener godsdienstige gezindte in het onderwijs te mengen, ja, een schoolonderwijs te geven met het eenig doel om geloovige kinderen eener kerkleer te vormen — nu bleef voor den wetgever alleen over deze vraag te beantwoorden: “wat moet ik doen om te zorgen, dat de vrijheid, aan de Kerk en het huisgezin gegeven, geen schade veroorzake aan den staat?”

Nog sprak Bosscha:

“Een burgermaatschappij van weetnieten kan niet bestaan, en de kracht van een staat hangt af van den intellectueelen wel-

stand van het volk. En daarom, in een tijd waarin kennis, analyse en demonstratie de drie groote factoren zijn van alle menschenlijke wetenschap en bedrijvigheid, moet het staatsonderwijs de beginselen daarvan met milde hand in het opkomend geslacht nederleggen....

“Het vraagstuk, dat de wetgever bij de regeling van de drie takken van het onderwijs heeft op te lossen, is dit: “hoe kunnen wij de ontwikkeling van de volkskracht in harmonie brengen met de gewetensvrijheid van ieder individu, van elke familie, van elk kerkgenootschap?””

Maar genoeg — genoeg althans om te doen zien dat Bosscha, dien men weleens beschuldigd heeft van tot de “welgezinden” te behooren, huiverig om dezen of genen te kwetsen, voorzeker wanneer hij het gebied van het onderwijs betrad, radicaal was en zijne meening ronduit durfde openleggen. Hij stemde voor de lageronderwijs-wet, in wier eerste artikel, op zijn voorstel, onder de vakken, behoorende tot het meer uitgebreid lager onderwijs, de beginselen der kennis van de levende talen opgenomen werden.

Gedurende zijn vijfjarige parlementaire loopbaan hoorden wij hem bijna uitsluitend over het onderwijs spreken. Hij behoorde toch geenszins tot die leden, die zich geroepen achtten overal over mee te praten: hij had zich zijn eigen terrein uitgekozen. De vluchtige schets van zijn lidmaatschap der Tweede Kamer moge bekroond worden door de politieke geloofsbelijdenis, die hij in de zitting van den 29sten November 1856 aflegde:

“Vier hoofdbeginselen zijn het, waarvan ik de zegepraal in ons gezamenlijk politieke leven naar vermogen wensch te helpen bevorderen. Ik wensch, vooreerst, de ontwikkeling, niet den conservatieven stilstand, maar de ontwikkeling van het begrip van recht, tot bevrijding van een iegelijk zonder onderscheid, die door willekeur wordt aan banden gelegd, door geweld onderdrukt of door aanmatiging verongelijkt. Ik wensch, in de tweede plaats, versprei-

ding van welvaart en beschaving niet alleen over de oppervlakten, maar tot op den bodem, ja, tot in het slijk onzer volksmaatschappij. Ik verlang, in de derde plaats, waarborgen van eerlijkheid en bekwaamheid in ieder, hij zij hoog of laag geplaatst, die eenig deel heeft aan het staatsbestuur. En ik verlang, ten vierde, vrijmaking van ieders geweten van allen mensche-lijken dwang."

Zeker, deze korte geloofsbelijdenis getuigt voor een mild, eerlijk gemoed.

Intusschen had Bosscha nu toch Amsterdam reeds half met der woon verlaten. Zijn gezin, dat hij eerst in den zomer van 1853 en in dien van 1854 naar Driebergen had overgebracht, betrok in 1858 voor goed de door hem aangelegde villa Duinrust aan den Scheveningschen weg.

In April van laatstgenoemd jaar (1858) had Bosscha zijn ontslag als lid der Kamer genomen. Hij was toch op den 3den van die maand benoemd geworden tot minister van de Hervormde en andere eerediensten, met uitzondering van die der katholieken. Hij maakte deel uit van het Ministerie-Rochussen, waarin Van Bosse, Van Goltstein, Boot en Van Tets zitting hadden, en dat dus gematigd-liberaal kon genoemd worden. Dit kabinet was reeds den 18den Maart opgetreden en de minister van Justitie Boot eerst tijdelijk met de zaken van den Hervormden eeredienst belast geweest.

In de zittingen van 1858 op 1859, van 1859 op 1860 en van 1860 op 1861 had Bosscha zijne begrooting in de Tweede Kamer te verdedigen. Over die voor 1860 werd nog al gesproken, zoodat de beraadslaging toen niet op den zelfden middag, waarop ze begonnen was, afliep.

Het is bekend, hoe het Ministerie-Rochussen viel, ten gevolge van de verwerping van het plan tot den aanleg van een spoorwegnet bij concessie, met subsidie van het Rijk. De Eerste Kamer

stemde dat plan op den 8sten Februari 1860 af, en nu trad het derde Ministerie-Van Hall op, waarin Godefroi en Van Heemstra zitting verkregen en waarin Bosscha evenals Rochussen bleef. Dit Kabinet leefde slechts één jaar. In December 1860 keurde de Tweede Kamer de handelwijs van den minister van Koloniën omtrent het Pangka-suikercontract af, en na vruchteloze pogingen om het Ministerie nog staande te houden, waarbij de heeren Van der Goes en Cornets de Groot gedurende weinige weken als ministers fungeerden, kwam een kabinet-Van Heemstra, met Godefroi, baron Van Zuylen en Loudon aan het bestuur. Bosscha, die den 18den Februari 1861 met het grootkruis van de Eikenkroon versierd geworden was, trad den 12den Maart d. a. v. als minister af en werd door den heer Jolles vervangen.

Nu, 64 jaren oud, begon Bosscha's rusttijd: hij betrad het politiek terrein toch niet meer in persoon. Evenwel bewees hij door het uitgeven zijner brochure "Kroon en Ministers", dat hij nog met onverflauwde belangstelling den loop der zaken, den parlementairen strijd en de publieke opinie bleef gadeslaan.

Een ander blij gaf hij daarvan bij gelegenheid van de vijftigjarige viering van het herstel onzer onafhankelijkheid in 1863. De wijs, waarop toen eenige haagsche industrieelen zich op den voorgrond plaatsten om eene feestviering te organiseren, vond geen algemeenen bijval, al was het ook dat zij den zoo hooggeachten prins Frederik voor hun plan hadden weten te winnen. Het in den aanvang geheel ontbreken van mannen van wetenschap en kunst maakte een zonderlingen indruk: men zou toch, meende men, niet enkel de herleving onzer stoffelijke welvaart te vieren hebben, misschien wel gepaard aan een verheerlijking van het beschermingsstelsel uit de dagen van Koning Willem I. Bij deze rijzende tweespalt was het een gelukkige gedachte om den volksgeest tot eendracht te willen stemmen en der regeering bij het feest een waardige plaats aan te wijzen,

door van staatswege een gebouw voor de volksvertegenwoordiging te doen stichten.

Hoe Willem III reeds in Mei zijn ministers opdroeg om een voorstel in dien geest te doen, hoe aanvankelijk het denkbeeld daaraan verbonden werd, dat de industrieele feestcommissie als haar gedenkteeken een Voorhof of een Koningszaal in het Statenspaleis aanwijzen zou en hoe daardoor een hoogere waarde en meer populariteit aan haar streven zou zijn bijgezet, — dit alles staat opgeteekend in een merkwaardig politiek geschrift, getiteld: het Gondwettig Verbond, in 1864 verschenen. Maar ook wordt daarin er op gewezen, hoe pas den 14^{den} October 1863 aan de Tweede Kamer toegezonden werd de koninklijke boodschap die, in afwijking van het gewone formulier, aldus luidde: "Verlangende, tot erkentelijke gedachtenis aan de vestiging van de hoofdbeginselen onzer staatsregeling en het grondwettig verbond tusschen Ons Stamhuis en het Nederlandsche Volk sedert 1813, een blijvend teeken te doen oprigten, stellen Wij U bij nevensgaand ontwerp van wet voor, te dien einde het stichten van een paleis voor de beide Kamers der Staten-Generaal in overweging te nemen."

Reeds echter had de Koning toen aangenomen om den eersten steen te leggen van het nationaal gedenkteeken, in het Willemspark te 's Gravenhage op te richten. Ware het warmer toegelicht en vroeger overwogen geworden, de publieke opinie zou waarschijnlijk niet aan 't dwalen geraakt zijn over het wetsvoorstel, dat nu in beide Kamers door vrij aanzienlijke minderheden afgekeurd werd.

Warm en overtuigend bepleitte Bosscha in zijne brochure de beteekenis van het denkbeeld, dat de Koning het feest van November 1863 in waarheid nationaal gemaakt zou hebben, wanneer met algemeene toejuiching aangenomen ware het van de Kroon uitgegane voorstel tot stichting voor Rijks rekening van een paleis voor de Staten-Generaal, ter dankbare herinnering aan het

grondwettig verbond, in 1813 tusschen Nederland en Oranje gesloten. En men betreurt het dat Bosscha, die zoozeer in het plan ingedrongen was, niet heeft kunnen geroepen worden om het ook in de vertegenwoordiging toe te lichten en te verdedigen.

Intusschen zou hij nog eens openlijk optreden, ofschoon dan niet op politiek terrein.

Den 3den Augustus 1867 benoemd tot voorzitter van eene nederlandsche Vereeniging tot het verleenen van hulp aan zieke en gewonde krijgslieden in tijd van oorlog, trok hij zich ook deze opdracht weder met zijn oude geestkracht aan en werkte er voor wat hij kon. Drie maanden nadat hij als voorzitter opgetreden was, had hij reeds eene brochure geschreven: het Roode Kruis getiteld, waardoor hij de Vereeniging bij het nederlandsch publiek bekend maakte. De titel van deze, ook in onze Oost herdrukte brochure, had ten gevolge, dat hier en in het buitenland de lange officieele titel der *Sociétés de secours aux militaires blessés et malades en temps de guerre* in het gebruik vervangen werd door den eenvoudigen naam: het Roode Kruis. Ook het internationaal comité te Genève beval dien naam aan.

Bosscha, die, in tegenstelling met zoovelen zijner tijdgenooten, maar eens in zijn leven een buitenlandsch reisje gemaakt had, zou nu door zijne betrekking tot het Roode Kruis als grijsaard nog twee europeesche hoofdsteden bezoeken. In de laatste helft van Augustus 1867 woonde hij het congres bij van de Hoofdcomités uit de verschillende staten, die tot het tractaat van Genève waren toegetreden, welk congres te Parijs bijeenkwam, terwijl aldaar de wereldtentoonstelling gehouden werd. In April 1869 was hij afgevaardigde van het nederlandsche Roode Kruis op het congres te Berlijn.

Gedurende den fransch-duitschen oorlog in 1870 en 1871 gaf hem het Roode Kruis druk werk. Bekend is het toch, hoe de

nederlandsche Vereeniging op de slagvelden en in de hospitalen vertegenwoordigd was en veel hulp reikte. Bosscha stelde het verslag op van al deze verrichtingen. Dit verslag werd door het Hoofdcomit  in zijne vergadering van 19 October 1871 als officieel rapport aangenomen, vervolgens als zoodanig gedrukt in de Handelingen van het Roode Kruis en op last van 't Hoofdcomit  in 't fransch uitgegeven.

De Koning van Beieren en de Keizer van Duitschland vereerden Bosscha, als president van het nederlandsche Roode Kruis, met het beiersche kruis van Verdienste voor de jaren 1870—1 en met de pruisische Kroonorde 3de klasse met het Roode Kruis.

Den 26sten Januari 1872 werd hij op zijn verzoek eervol als voorzitter ontslagen en benoemd tot eerelid van de Vereeniging.

Intusschen had Bosscha sedert 1867 nog een zeer groot werk van historischen aard onderhanden genomen: de taak namelijk om zijne Heldendaden te herzien en op de hoogte van de tegenwoordige wetenschap te brengen. Sedert de jaren, waarin het werk achtereenvolgens geschreven werd en in het licht verscheen, waren hier en elders tal van oorkonden, brieven en bescheiden van allerlei aard — nog onbewerkte bouwstoffen voor de geschiedenis van ons land — aan het licht gebracht: daardoor was omwerking, vernieuwing, aanvulling noodig geworden. En de grijsaard zag er niet tegen op, het werk van zijn mannelijken leeftijd nog eens geheel om te werken. Want niet alleen wist hij de overvloedige, schier overstelpende stof, uit nieuwe of nog niet gebruikte bronnen hem aangebracht of door hem zelve opgespoord, met merkwaardig gemak en juistheid van blik te beheerschen en te ordenen; maar hij veranderde ook den geheelen stijl, ja tot de spelling toe. En het heeft den samensteller van deze levensschets, die Bosscha in 't opsporen en vergelijken van bronnen mocht behulpzaam zijn, niet het minst getroffen, hoe de zeventigjarige zijn stijl van vroeger dagen, met

de wat lange, soms gezwollen en in elkaar gewerkte zinnen, te hervormen wist in modernen geest, die korthed en helderheid eischt.

Maar Bosscha was ook klassiek gevormd en was gewoon met de taal te worstelen. Een bewijs daarvan en tevens van het genot dat hij er in smaakte om de taal te beheerschen en om historische personen en toestanden voor te stellen, leverde hij in een, zonder naam van schrijver, in 't begin van 1866 verschenen drama of treurspel, getiteld: *Wolferd van Borssele*. In krachtige, heldere rijmlooze verzen werd daarin de politieke geschiedenis van Holland in het laatste jaar der 13^e eeuw ontwikkeld.

Zoo naderde Bosscha al arbeidende en nog in 't bezit van zijn oude werkkraft den eindpaal van een welbesteed leven. Hij voltooide de herziening van zijne *Heldendaden*, waarin hij vooral aan de omwenteling van 1830 en de krijgsverrichtingen in België in 1831 bijzondere zorg besteedde en de gebeurtenissen van die dagen met zeer te waardeeren onzijdigheid in een helder licht stelde.

Ofschoon hij in den winter van 1872 op 1873 door een aantasting van de long tot aan den rand van 't graf gebracht werd¹, herstelde hij toch weder, en zelfs schreef hij nog in 1874, zijn laatste

¹ Op den laatsten Mei 1873 schreef hij mij: "Een langdurige ongesteldheid, die nog niet geweken is, heeft mijne herziening van N. H. t. L. vertraagd. De uitgever heeft echter nog niet op kopie behoeven te wachten. Ik ben aan 't einde van den Tiendaagschen Veldtocht, genoegzaam geheel nieuw geworden."

En op 8 Augustus van dat jaar: "Mijne herziening is ten einde gebracht; van de kopie Tiendaagsche Veldtocht wacht ik het laatste gedeelte in proef."

In November 1873 hield Bosscha zich echter nog bezig met het excerpereen van het nieuwe werk van De Bavay, over de belgische omwenteling van 1830, voor de Bijvoegselen en verbeteringen van zijn *Heldendaden*. Die Bijvoegselen waren eerst in Januari 1874 geheel afgedrukt. Het Register, dat ik bijna een jaar vóór B.'s dood had afgewerkt, mocht hij echter niet, zoo als hij zeer gewenscht had, in druk voltooid zien.

levensjaar, een merkwaardige opvatting van het leven zijns vriends Willem De Clercq. Aanleiding hiertoe gaf de uitgave door Dr. A. Pierson van De Clercq's dagboek. Pierson had, naar het oordeel van Bosscha, te veel toegegeven aan zijn zucht om aan te wijzen hoe De Clercq, in den strijd tusschen zijn dichterlijke natuur en kerkelijke leerstellingen, in deze laatsten ondergegaan was. Pierson had dan ook, het is waar, geen aanleiding en zelfs geen bouwstoffen gevonden om De Clercq te leeren kennen in zijn maatschappelijk leven, in zijne betrekking tot de Handelmaatschappij, waarbij hij met onverdroten ijver, trouwe nauwgezetheid en zeldzaam verstand zijn vaderland groote diensten bewees.

“De nagedachtenis van den man, dien hij had lief gehad, tegen geringschatting te behoeden door een volledige levensgeschiedenis, daarvoor,” schreef Bosscha, “is de tijd voorbij. Mijne herinneringen en indrukken uit zijne brieven voor den kring zijner familie in schrift te brengen, liet de vergevorderde leeftijd nog toe.” Het opstel werd niet voor de pers bestemd, maar Groen van Prinsterer, mede een der vrienden van De Clercq, kwam er tegen op, dat het geschrift in een familie-archief zou worden weggelegd. Hij drong er op aan, dat allen die kennis hadden kunnen nemen van Piersons arbeid, ook in de gelegenheid zouden gesteld worden om het onvolledige beeld, hun daarin gegeven, voltooid te zien. Bosscha gaf toe, en zoo werd zijn geschrift Willem De Clercq herdacht, schoon niet in den handel, toch aan den zelfden kring van lezers aangeboden, waarin Pierson's gedenkschrift, Willem De Clercq naar zijn dagboek, evenmin in den handel gebracht, verspreid was.

Deze daad van piëteit jegens een ouden, zeer gewaardeerden vriend was het laatste werk van den goedwilligen, humanen man — een werk hem ten volle waardig en zijn karakter teekenend.

Bosscha ontsliep, na een ziekte van eenige weken, op den den December 1874.

Hem te hebben mogen leeren kennen was voor mij een genot. Er leefde in hem iets eigenaardigs, iets karakteristieks, misschien wel veroorzaakt door dat hij, in uiterlijk en manieren eerwaardig, steeds als hij met u sprak, in zuiver nederlandsch zijn gedachten logisch uit te drukken wist. Dit gaf hem iets ernstigs, ofschoon alle gemaaktheid, alle gedwongenheid tegen zijn karakter streed. Zijn eerwaardig, vriendelijk beeld zal niet uit mijne herinnering gewischt worden.

A. ISING.